

Robert Vay's

BEOGRAD, 1965.

Redakcija:

Dr OTO CENTNER
Dr LAVOSLAV KADELBURG
ALEKSANDAR LEVI
DAVID LEVI
Dr ISAK LEVI
Dr ZDENKO LEVNTAL
LUCI PETROVIC

Glavni urednik:

Dr LAVOSLAV KADELBURG

Lektor:

VERA STOJIC

Engleski prevod rezimea:

MIRA DIMIC

Umetnička oprema korica:

BOLE MILORADOVIC

Reljef, rad vajara NANDORA GLIDA,
snimio DRAGOLJUB KAZIC

Izdavač:

SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD, 7. JULA BR. 71a

ALBERT VAJS

1905—1964.

SPOMENICA

Svima koji su na bilo koji način
doprineli da se ova Spomenica objavi,
Savez jevrejskih opština Jugoslavije
izražava svoju toplu zahvalnost.

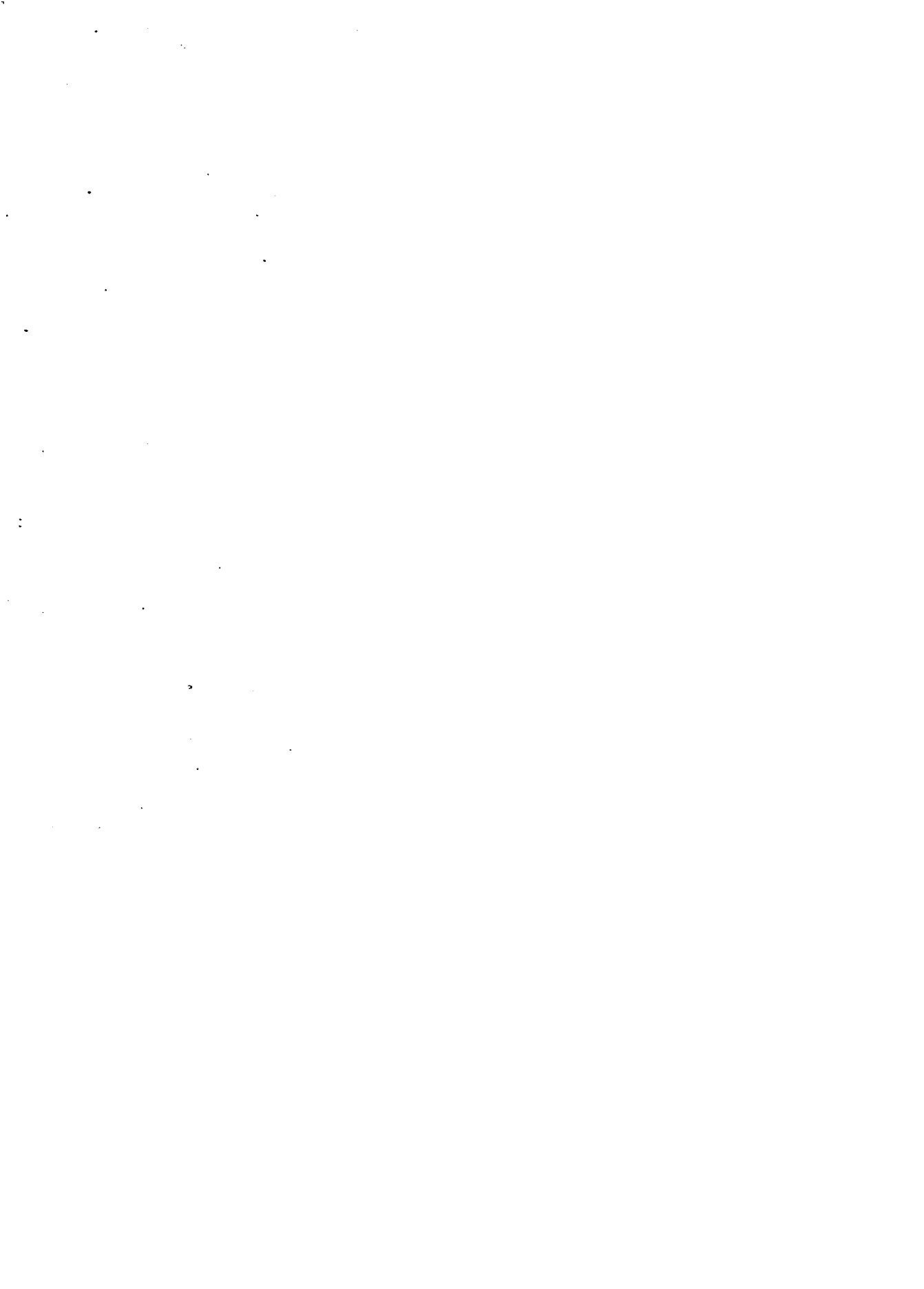

Alberta Vajsa nema više među nama da svojim duhom, ljudskom i drugarskom toplinom, iskričavim humorom, upornošću i pregalaštvom, velikom ljubavlju i svojim taktom uvek i u svakoj situaciji nađe pravo rešenje i pravu reč. No njegovo odsustvo samo je fizičko. Njegov duh je uvek prisutan, njegove ideje su te koje dočaravaju osećanje da on zajedno sa nama misli, oseća i dela za dobro čoveka i zajednice. Njegov lik trasirao nam je put u projekciji sadašnjosti i budućnosti.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, bliski saradnici Alberta Vajsa u Izvršnom odboru Saveza i cela jevrejska zajednica Jugoslavije, pa i šira jevrejska zajednica u svetu, gube u njemu svoga velikana, vođu i učitelja čija će uspomena ostati trajna i neizbrisiva.

U Albertu Vajsu društvo gubi istraživača i naučnika, pedagoga, organizatora, stvaraoca i pesnika, Jugoslovena i Jevrejina, antifašistu i borca za ljudska prava, a pre svega čoveka i druga.

Ova Spomenica koju izdaje Savez jevrejskih opština Jugoslavije samo je skroman skup napisa o Albertu Vajsu i fragmenata iz nekih njegovih radova. Ona će nas podsećati na amanet koji nam je ostavljen — da njegovo delo nastavimo, jer Albi je ostao u našim srcima.

BIOGRAFIJA

Biografski podaci obično se daju u onolikom obimu koliko je nužno da se upozna suština delatnosti onoga o kome se govori i piše. Pri tom najranije detinjstvo i mladost po pravilu predstavljaju samo suvo navođenje fakata, da bi se težište usmerilo na period stvaranja u zrelo doba. Kod Alberta Vajsa detinjstvo, mladost i zrelo doba predstavljaju kontinuirani niz činjenica i pojava koje se slivaju u jednu harmoničnu celinu ličnosti, ostavivši dubok trag u sredini u kojoj je on živeo i stvarao, pa i daleko van te sredine.

Zacelo zvuči suvo kada se kaže da je Albert Vajs rođen u Zemunu 3. X 1905. i da je tamo završio osnovnu školu i gimnaziju. Ali kada se tome doda da je već u osnovnoj školi, pod snažnim uticajem svoje babe i roditelja — naročito majke, pošto mu je otac rano umro — u krugu svojih vršnjaka važio kao veliki poznavalac jevrejskih tradicija, pa da je, sem toga, to poznavanje jevrejskih tradicija bogato prenosio na svoju okolinu putem igara i razgovora u jevrejskoj školi, u svojoj roditeljskoj kući ili na poznatim mestima na kojima su se deca okupljala u okolini Zemuna, onda ti podaci dobijaju novi kvalitet.

Kao srednjoškolac doživeo je prvi razmah jevrejskog omladinskog pokreta i već tu se pripremao za ulogu koju će kao markantna ličnost tog pokreta u toku studija na Pravnom fakultetu u Zagrebu odigrati u nacionalnim, kulturnim i socijalnim organizacijama jevrejske omladine — Židovskom akademskom društvu „Judeja”, Židovskom akademskom potpornom društvu (ŽAPD) i Savezu židovskih omladinskih udruženja (SŽOU).

Njegova orijentacija u tom krugu bila je od samog početka opredeljena u smislu odlučne borbe za napredna shvatanja. Bilo je to doba u kome takva shvatanja nisu bila po volji jugoslovenskim režimima koji su se stvarali posle Obznane, ali je činjenica da je taj i takav jevrejski omladinski pokret davao iz svoje sredine dobre poznavaoce naučnog socijalizma i valjane borbe protiv eksploatorskih režima.

U to svoje studentsko doba dopunio je svoja znanja iz mnogih oblasti, proširio svoj horizont i učvrstio temelje svojim poliglotskim sposobnostima, putujući po Evropi i baveći se izvesno vreme kao student u Parizu i Berlinu.

Sva ta široka aktivnost i interesovanje nisu ga mogli sprečiti da i u studijama ne postigne vidne rezultate, ne samo na seminarima i ispitima već i pišući radove iz raznih oblasti prava koji su bili uočeni i nagrađivani.

Kao sudski i advokatski pripravnik bio je u nekoliko mesta u Vojvodini, a zatim je položio advokatski ispit i počeo da se bavi advokaturom.

U toku svog boravka u raznim mestima bio je društveno aktivan kao omladinac, naročito u jevrejskim organizacijama. Ta njegova aktivnost ubrzo ga je u Beogradu dovela do istaknutih funkcija, prvo u Jevrejskoj opštini, a ubrzo zatim i u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, pa i u Savezu cionista Jugoslavije. Bio je poznat kao predavač i organizator, svuda rado viđen, a ugled koji je tako sticao proizilazio je iz nesebičnog rada i zalaganja. Ni u to vreme nije prekinuo vezu sa omladinskim pokretom u kome su najnapredniji omladinci bili proganjani, zatvarani i osuđivani, a Albert Vajs je kao advokat preduzimao sve što je bilo u njegovoj moći da spase od osude one koji su njemu poveravali svoju odbranu.

Tako je dočekao i početak nacističke agresije u Evropi, čije posledice su se još i pre početka drugog svetskog rata osećale u Jugoslaviji.

Nije žalio truda ni vremena kada se radilo o pružanju pomoći izbeglicama iz Nemačke, Čehoslovačke, Austrije ili Poljske, zajedno sa ostalim funkcionerima jevrejske zajednice pronalazio je sredstva i metode da se pruži pomoć i nađu rešenja za dalji put i bolju sudbinu progonjenih, a sa jednakim žarom borio se protiv antisemitskih mera vladajućih krugova bivše Jugoslavije koji su želeli da se tim merama dodvore Hitleru.

U punom zamahu takve delatnosti zatiču ga drugi svetski rat i aprilska katastrofa Jugoslavije 1941. godine. U tom aprilskom ratu bio je mobilisan kao rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske i zapala ga je sudbina mnogih — odveden je u zarobljeništvo u Nemačku.

Logori jugoslovenskih ratnih zarobljenika — Ofenburg, Nürnberg, Osnabruk Štrasburg i Barkenbrige — dobro su zapamtili aktivnost čoveka i druga koga su popularno zvali Albi. Njegovo opredeljenje bilo je sigurno i čvrsto od prvog dana: borba protiv fašizma, borba za slobodu čoveka i narodnooslobodilačka borba. Ta orijentacija nije bila samo vera i pouzdanje nego i rešenost da se po svaku cenu izbori bolja budućnost za čoveka kao pojedinca i za narod koji se sam opredeljuje.

Tu borbu nije propovedao samo živom i pisanom reči već i svakim pokretom i svakim dahom. U ličnim kontaktima u teskobi sobe u zarobljeničkoj baraci, u samoj baraci, u izolovanom bloku logora, u logoru, pa i među svim jugoslovenskim zarobljenicima u Nemačkoj, vršio je tu svoju funkciju antifašističkog borca neumorno i neprekidno. Nije bio član raznih ilegalnih tela i organi-

zacija samo po imenu, već pre svega po svom žaru i zalaganju. Najpopularnija predavanja i diskusioni sastanci, pisanje članaka i pesama, uređivanje logorske publikacije, sastavljanje peticija i protestnih nota, odbrana drugova pred nemačkim vojnim sudom i niz drugih oblika delatnosti — sve su to bili samo izrazi jedne jedinstvene težnje da se savlada fašizam i izbori sloboda. Članstvo u akcionim odborima, u antifašističkim odborima i većima i kulturnim forumima pojedinih logora daju Albertu Vajsu časni epitet organizatora borbe protiv fašizma.

Posebno su ga teško pogodili u ovom periodu jevrejska kataklizma, veliki gubici usled krvave likvidacije Jevreja u Jugoslaviji, pa i lična tragedija koja ga je snašla uništenjem najuže porodice i velikog broja članova šire porodice. Pri povratku iz zarobljeništva nikoga od svojih dragih nije našao. Nacistička neman otela mu je ženu i sina jedinca, majku koju je voleo toplom sinovljom ljubavlju, a od šire porodice jedva je neko ostao. Ti udarci sudbine duboko su ga potresli, ali ga nisu pokolebali u odlučnosti da nastavi započeto delo.

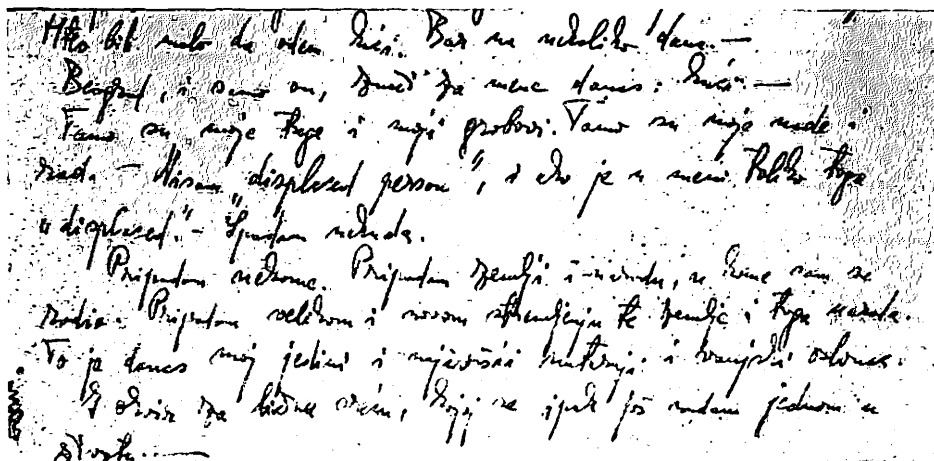
Po povratku u zemlju, u aprilu 1945. godine, premda mu zdravlje nije bilo najbolje, bacio se svom snagom i predanošću na posao za koji je bio predodređen. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u kojoj je radio 1945—1948. godine, bila je ono mesto na kome su stručni i organizatorski kvaliteti Alberta Vajsa došli do punog izražaja. Tu je on bio rukovodilac operativnih, stručnih i istraživačkih poslova i učesnik u redakciji raznih publikacija Komisije. Njegovo učešće u pripremi i obradi jugoslovenskog optužnog i dokaznog materijala u Nirnberškom i drugim procesima protiv ratnih zločinaca u zemlji i inostranstvu bilo je vrlo veliko. U te poslove uneo je sve svoje sposobnosti i ogroman napor, svu svoju emocionalnu i intelektualnu snagu. Radeći na tim poslovima pripremio je veći broj studija i elaborata i postao poznati stručnjak za novo međunarodno krivično pravo, posebno iz oblasti genocida, kao i za razna pitanja savremene istorije. Kao član jugoslovenske delegacije na Nirnberškom procesu boravio je gotovo godinu dana u Nemačkoj, gde je kao predstavnik Državne komisije bio vrlo aktivan. Iz toga vremena potiču i beleške iz njegovog dnevnika koje najbolje karakterišu njegov stav, njegova osećanja i njegova opredeljenja:

... Da, danas je peti maj. Rođendan Mamin. Nekada mi je mnogo značio, a danas umalo da ga ne zaboravim. Bilo bi joj 75 godina da je živa. Moja dobra, nesrećna Mama. Bila je već mnogo stara i bolesna kada sam je ostavio. Ali su je fašisti ubili. Na Sajmištu. Kada sam ja čamio u zarobljeništvu. Negde početkom 1942. Mnogo me je volela i ponosila se sa mnom. Sve je to prošlo. A ja sam ostao. I učestvujem u suđenju glavnim nacističkim krivcima u Nirnbergu. U sudskoj sali često imam osećanje da sede pored

mene: i Mama i toliki mili moji koji su nestali. I njih ovde zastupam. Sve njih. Možda sam zato i ostao živ? I koliko li ovaj „proces“ znači za mene?!

Rad na pripremanju materijala je naporan. Malo imam materijala i dosta je slab. Pored toga tehničko pripremanje je skopčano sa teškoćama. Ali, nemam mira, moram ipak nešto da iscedim protiv svakog. Je li to moja preterana savesnost i pedanterija? Ili želja da pokažem rezultate? Želja i obaveza da na taj način, u granicama svojih mogućnosti i zadataka, doprinesem bar nešto raskrinkavanju ovih zločinaca i njihovoj skoroj i pravедnoj kazni? Moja osveta? Ili sve zajedno?

Hteo bih malo da odem kući. Bar na nekoliko dana. Beograd i samo on znači za mene „kući“. Tamo su moje tuge i moji grobovi. Tamo su moje nade i rad. Nisam „displaced person“, i ako je u meni toliko toga „displaced“. Spadam nekuda. Pripadam nekome.

Hteo bih malo da odem kući. Bar na nekoliko dana. —
Beograd i samo on, znači za mene „kući“. —
Tamo su moje tuge i moji grobovi. Tamo su moje nade i
rad. — Nisam „displaced person“, i ako je u meni toliko toga
„displaced“. — Spadam nekuda.
Pripadam nekome. Pripadam zemlji i narodu, u kome sam se
rodio. Pripadam velikom i novom stremljenju te zemlje i toga naroda.
To je danas moj jedini i najčvršći unutarnji i vanjski oslonac.
I koliko god bih želeo da što pre odem kući, sada me već ra-
duje da ću do kraja procesa ostati ovde.

Faksimil rukopisa — iz dnevnika, Nirnberg, 1946.

Pripadam zemlji i narodu u kome sam se rodio. Pripadam velikom i novom stremljenju te zemlje i toga naroda. To je danas moj jedini i najčvršći unutarnji i vanjski oslonac. I okvir za ličnu sreću, kojoj se ipak još nadam jednom u životu...

Koliko god bih želeo da što pre odem kući, sada me već raduje da ću do kraja procesa ostati ovde. Sve više sazreva u meni

knjiga o procesu. I čini mi se da mi je gotovo dužnost da tu knjigu ja napišem, kao jedini Jugosloven koji sam gotovo ceo dosadašnji tok procesa pratio na licu mesta.

Pripremam se da saslušam bivšeg nemačkog generalobersta Warlimonta kao svedoka. Naročito po materiji saradnje Draže Mihajlovića sa Nemcima. Ovo će posle Lehra biti drugi nemački generaloberst koga saslušavam. I to je deo moje osvete...

Od februara 1948. godine, t. j. od osnivanja Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu, do decembra 1952. godine rukovodio je u Institutu Sekcijom za međunarodno pravo. Radio je na poslu na kome se prvi put u Jugoslaviji u vidu institutskog rada pristupilo stručnoj i naučnoj obradi raznih grana međunarodnog prava, naročito novog, i to sa zadatkom formiranja mladih kadrova za te poslove. Pored toga saradivao je i sa resorom inostranih poslova na raznim zadacima iz te oblasti, redigovao je razne publikacije, a i sam je izradio veći broj studija i referata.

Početkom 1953. godine prelazi konačno na Pravni fakultet u Beogradu kao docent za istoriju države i prava, a još ranije je u svojstvu honorarnog nastavnika odnosno docenta predavao opštu istoriju države i prava. Vanredni profesor postaje 1955. godine, a redovni profesor 1961. godine.

U fakultetskim krugovima postaje jedan od najboljih i najpopularnijih predavača i pedagoga koga su mlade generacije oberučke prihvatile. Naklonosti između profesora i studenata izražavale su se ne samo u prisnim kontaktima i razgovorima već i u velikom uzajamnom razumevanju i ogromnoj snazi koju je umeo na svoj osobeni način da prenese na mlade generacije. To je bilo naročito važno i zbog toga što se ticalo predmeta kome je trebalo trasirati puteve i iznaći pravu sadržinu, a profesor Vajs je to umeo da izvede bolje nego iko drugi. U tome je imao uspeha bez obzira na formu, bez obzira na to da li su bila u pitanju predavanja, seminari, vežbe, konsultacije ili ispiti, pa čak i onda kad je pomagao u nastavi iz drugih predmeta, kao na primer iz rimskog prava ili iz osnova državnog uređenja.

Kada je na Pravnom fakultetu uvedena nastava trećeg stupnja postao je predavač na dva kursa za stepen magistra — iz istorije buržoaskih kodifikacija i istorije civilizacije. U tom periodu bio je član komisija za odbranu doktorskih disertacija oko pedeset puta, kao i u desetini komisija za usmene doktorske ispite. Ta mu je funkcija poveravana i u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.

Pored ove obimne delatnosti kao profesora, Albert Vajs je stizao na Fakultetu da učestvuje u velikom broju stručnih i organizacionih komisija, a zapažano je njegovo učešće i na interkatedarskim i interfakultetskim konferencijama na kojima je istupao kao referent i diskutant.

Stručni i nastavnički rad kao pedagoga nije se iscrpljivao u delatnosti dra Vajsa na Pravnom fakultetu. Pored redovne dužnosti on je od 1950. do 1953. godine nastavnik na Višoj školi Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, gde je predavao međunarodno javno pravo sve dok je ta škola postojala; isti predmet predavao je u školskoj godini 1957/58. na Višoj upravnoj školi za unutrašnje poslove; 1960/61. školske godine, odmah po osnivanju, postao je stalni honorarni nastavnik za predmet razvitak civilizacije na Visokoj školi političkih nauka u Beogradu, gde je taj predmet u našoj zemlji prvi put uveden u visokoškolsku nastavu. Do kraja 1963. godine profesor Vajs je održao iz tog predmeta veliki broj predavanja koja su obuhvaćena u pet svezaka skripata i u posebnoj knjizi, a iz istog predmeta organizovao je niz vežbi i seminarskih radova i održavao ispite.

U Institutu društvenih nauka bio je od juna 1960. godine viši naučni saradnik, pa mu je u Odeljenju istorijskih nauka povereno da organizuje osek za opštu istoriju XX veka radi sistematske obrade te materije u institutskim okvirima.

Međutim, ovaj vrlo široki spektar naučnog, stručnog i pedagoškog rada nije iscrpao aktivnost Alberta Vajsa kao poznavaoca mnogih oblasti prava, koji je umeo ne samo da ideje i misli briljantno formuliše već i da ih živom reči i ubedljivo prenosi na svoju okolinu, naročito kao pedagog.

Sredinom 1951. godine bio je imenovan za člana Saveta za zakonodavna pitanja pri Savetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti Vlade FNRJ. 1954. i 1955. godine bio je u Komisiji za proučavanje međunarodno-pravnih obeležja narodnooslobodilačke borbe i u Komisiji za prikupljanje i objavljivanje međunarodno-pravnih akata Jugoslavije za period od 1918—1941. godine.

U proleće 1955. godine, u svojstvu stručnog savetnika pri Jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu, radio je na ekstradiciji ratnog zločinca Artukovića. Na tome predmetu saradivao je kao specijalni stručni saradnik u svim fazama postupka kroz celu jednu deceniju.

Visok stepen njegove specijalnosti korišćen je i prilikom pripremanja nacрта propisa o krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava za izradu Krivičnog zakonika 1951. godine.

Veliko poznavanje međunarodnog prava pokazao je i kao saradnik mnogih stručnih grupa i komisija pri Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, kao što su bile Komisija za prava čoveka, Interresorna komisija za ekstradiciju Artukovića, Komisija za međunarodno ratno pravo, Komisija za poslovnik plovidbe na Dunavu i Jugoslovensko-rumunski sporazum o Đerdapu.

Prilikom pripreme materijalâ koje je Jugoslavija stavila na raspolaganje za suđenje ratnom zločincu Ajhmanu, saradnja Alberta Vajsa nije mogla da izostane. Na kraju toga procesa dru Vajsu je povereno da sasluša toga zločinca na čijoj su savesti bezbrojne jevrejske žrtve.

Svoje duboko poznavanje najnovije istorije i zločina počinjenih za vreme drugog svetskog rata protiv Jevreja pokazao je kako u obradi uvodnog dela publikacije „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“ (1952, izdanje Saveza jevrejskih opština Jugoslavije), tako i u ciklusu predavanja o jevrejskoj istoriji od buržoaskih revolucija do danas i u ciklusu predavanja o Ajhmanovom procesu i uništenju Jevreja za vreme fašizma održanih na poziv Istorijske katedre Filozofskog fakulteta u Beogradu (1959, 1960, 1961). Poseban ciklus predavanja iz oblasti istorije prava održao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu 1956/57. godine.

Nabrajanje svih pojedinačnih predavanja iz oblasti istorije, savremene društvene problematike, međunarodnog prava i jevrejske istorije, kao i iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji, bilo bi tako obimno da bi zahtevalo suviše prostora. Ta su predavanja od posebnog značaja i zbog toga što su održana u raznim periodima i na velikom broju skupova raznog sastava i nivoa: na narodnim univerzitetima, u domovima Jugoslovenske narodne armije, Udruženju pravnika, partijskim školama, na radiju i televiziji, a i na sastancima i seminarima kako u Jugoslaviji tako i van njenih granica — u Austriji, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Sjedinjenim Američkim državama, Izraelu, Italiji, Holandiji i Belgiji.

Isto tako je vrlo velik broj delegacija i grupa sa kojima je dr Vajs učestvovao, kao njihov šef ili član, na raznim kongresima, konferencijama i drugim skupovima, naročito u inostranstvu. Bili su to skupovi za međunarodno krivično pravo (Nirnberg 1946. i Brisel 1947), Kongres demokratskih pravnika (Brisel 1947), Međunarodni komitet za Aušvic (Frankfurt 1957), Svetska federacija bivših boraca (Bad Godesberg 1960) i mnogi drugi skupovi van zemlje na kojima je učestvovao i davao svoj veliki doprinos kao predstavnik Države, Udruženja pravnika, Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije i sl.

Posle atentata na Jugoslovensko predstavništvo u Saveznoj Republici Nemačkoj krajem 1962. godine dr Vajs je, u svojstvu jugoslovenskog pravnog stručnjaka, saradivao na prikupljanju materijala za optužnicu protiv ustaških zločinaca. To je bio povod za teške klevete nemačke neonacističke štampe i neonacističkih krugova protiv Alberta Vajsa, koga su učinili odgovornim za smrt nemačkih generala, u stvari ratnih zločinaca. Našli su se u Saveznoj Republici Nemačkoj i takvi koji nisu prezali ni od podnošenja prijave protiv dra Vajsa. Međutim, sva svetska štampa i napredna javnost oštro su osudile te klevete i napade protiv dra Vajsa i visoko ocenile njegovo zalaganje da se ratni zločinci i ustaški ostaci osude ili privedu zaslužnim kaznama.

Delatnost Alberta Vajsa u jevrejskoj zajednici Jugoslavije i u svetskim jevrejskim organizacijama predstavlja posebno poglavlje i područje na kojem su došle do punog izražaja sva veličina njegove ličnosti i njegova duboka ljubav. U toj zajednici izrastao

je u pravog vođu i učitelja ne samo po položaju koji je u njoj zauzimao već i po zalagnju, intuiciji i idejama kojima je zračio.

Odmah po povratku iz nemačkog zarobljeništva u proleće 1945. godine, njemu je, kao najpozvanijem, poveren zadatak da sa grupom saradnika rukovodi obnovljenim Savezom jevrejskih opština Jugoslavije. 1945—1948. godine bio je poslovodeći potpredsednik, a od 1948. godine predsednik ove centralne ustanove jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Suština toga zadatka nije bila ni laka ni jednostavna, jer je, posle besprimerne tragedije koja je jevrejsku zajednicu Jugoslavije zadesila za vreme fašističke okupacije, trebalo obnoviti njene ustanove i njen dalji razvoj uskladiti sa novom jugoslovenskom stvarnošću. Posebno je trebalo organizovati socijalno-humanitarni, kulturni i vaspitni rad, kao i rad raznih institucija u pojedinim jevrejskim opštinama i zajedničkim ustanovama. Isto tako trebalo je uspostaviti i proširiti kontakte sa jevrejskim organizacijama širom sveta i te organizacije pravilno obavestavati o razvoju socijalističke Jugoslavije i položaju jevrejske zajednice u njoj. Trebalo je uz to obezbediti saradnju sa odgovarajućim državnim organima, društveno-političkim organizacijama i udruženjima, kao i pojedincima iz zemlje i inostranstva. Sve je to Albert Vajs izvršio sa mnogo uspeha i sjajnih rezultata, radeći za te ciljeve do svog poslednjeg daha punih devetnaest godina, a sve to kao nastavak jedne bogate aktivnosti od samog detinjstva.

Albert Vajs je, na čelu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, od prvog dana pravilno ocenio da se život i rad te zajednice ne može razvijati bez uklapanja u okvire prostora i vremena, u savremena kretanja, u društveno-politička zbivanja u zemlji, kao i u kretanja u jevrejskom svetu.

Nacionalna i verska sloboda i ravnopravnost, ljudska sloboda i nepomirljivi antifašistički stavovi, bile su vrednosti koje je pružala jugoslovenska stvarnost. U njoj je Albert Vajs mogao slobodno i ponosno da gaji duboku ličnu emocionalnu povezanost sa jevrejskom zajednicom kao ambijentom iz kojeg je ponikao, čiji je nerazdvojni deo bio i čije je probleme umeo intenzivno da oseti i uoči. U takvim uslovima on je, ulažući sve svoje sposobnosti, prišao izvođenju i tog dela svog životnog zadatka: obnovi jevrejske zajednice.

Okupivši oko sebe grupu bliskih saradnika i drugova, stvorio je i radne uslove za to. Prvi rezultati pokazali su se kada su — posle gotovo potpunog uništenja jevrejskih kulturnih i materijalnih vrednosti, a, što je još teže, i ljudskog sastava — obnovljene jevrejske opštine u raznim krajevima zemlje. Bile su to veoma male, izranjavljene zajednice koje su pružale anemičnu sliku onoga što je postojalo do nacističkog razaranja koje se posebnom žestinom oborilo na Jevreje. Međutim, baš u toj dramatičnosti poratnog bilansa ponikli su prkos i vitalnost koji su, potpomognuti ostalim spoljnim faktorima, učinili da opštine, prihvatajući svoje goruće zadatke, krenu putem preboljevanja i obnove. Organizovana su

prva prihvatilišta i menze koji su u prvim, istovremeno bolnim i radosnim časovima povratka u domovinu, svakom Jevrejину pružali ruku pomoćnicu. Kroz njih su prošli mnogi bivši logoraši, ratni zarobljenici, internirci i izbeglice, a najduže se u njima zadržala ratna siročad. Obnovljeni Dom staraca u Zagrebu prihvatio je stare i nemoćne koji su u njemu našli konačno smirenje. Autonomni odbor za pomoć formiran pri Savezu intenzivno je radio na pružanju pomoći, a pomoć u novcu, odeći i obući bila je neophodna gotovo svakom čoveku. Sve te akcije nisu imale samo vrednost nužne materijalne pomoći; bila je to moralna potpora, mogućnost da se čovek ne oseti usamljen u pustoši nastaloj gubitkom najbližih srodnika, bilo je to predvorje uključivanja u normalan život.

Albert Vajs je, rukovodeći ovim akcijama i imajući pred očima njihove rezultate, nesmanjenom upornošću i intenzitetom postavljao nove planove. Velika akcija podizanja spomenika žrtvama fašizma usledila je kao intimna potreba odavanja počte i odu-

Sa osvećenja spomenika žrtvama fašizma u Đakovu 1952.

ženja palim žrtvama. Jevrejska zajednica Jugoslavije je sa svojih dvadesetak spomenika nacističkim žrtvama i palim borbicima ne samo ovekovečila uspomenu na njih već je i istakla — još uvek tako nužnu — opomenu na opasnosti od nacizma, rasne mržnje i nacionalne nejednakosti.

Dok su prva životna talasanja obnovljene jevrejske zajednice u Jugoslaviji bila silom prilika okrenuta ka bolnoj neposrednoj prošlosti i uklanjanju njenih ožiljaka, dotle je nova faza koju je

ona preživljavala od 1951. godine okarakterisana perspektivnošću, aktivnostima na kulturnom polju i brigom za omladinu. Svaka od ovih delatnosti, koje su se bujajući uklapale u celinu kulturno-vaspitnog života zajednice, nosile su u sebi deo intelektualne i pro-duhovljene ličnosti dra Alberta Vajsa. Nekima je bio inicijator, a svima svesrdni pomagač.

Tako je svest Alberta Vajsa o značaju prikupljanja arhivske građe o Jevrejima u Jugoslaviji dovela do stvaranja Jevrejskog isto-rijskog muzeja u Beogradu. Sa zadovoljstvom i stalnim aktivnim interesovanjem, a istovremeno i sa čežnjom, dr Vajs je posmatrao kako se razvija i produbljuje taj rad, njemu toliko za srce prira-stao. Njegova toliko puta izrečena želja da se jednom, kad se po-vuče iz aktivnog rada, posveti pisanju istorije jugoslovenskih Je-vreja, ostala je neispunjena. Biblioteke Saveza i opština kao i izda-vačka delatnost bile su prirodna dopuna njegove stalne težnje da se sakupe i ovekoveče kulturne vrednosti zajednice.

Podržavao je svaku ideju organizovanja izložbi jer su one bile istovremeno i povod za sakupljanje građe i za obradu postavljene teme. I tada bi ponovo došli do izražaja neverovatno bogatstvo njegovog poznavanja jevrejske kulture i njegovo brzo i strastveno poniranje u tu materiju. Prošetavši između izložbenih panoa stao bi da sa nekoliko reči otvori izložbu. Improvizovana reč, name-njena informisanju prvih gostiju, pretvarala bi se u stručno i na-učno predavanje, u skladne misli koje bi duhovito sustizale jedna drugu sklapajući se u granitnu celinu. Bila je to jedna od glavnih karakteristika njegove ličnosti, tog zadivljujućeg sprega unutraš-njeg bogatstva i sposobnosti da to bogatstvo izrazi mudrom ak-cijom i promišljenom rečju. Na isti način je nastupao prilikom podele nagrada dobitnicima na nagradnim konkursima Saveza, ko-jima je bio jedan od inicijatora, predavanjima u ženskim sekcija-ma čiju je delatnost visoko cenio, govorima na priredbama i aka-demijama, i izlaganjima kojima je pred odgovarajućim forumima obezbeđivao sredstva za rad zajednice. Njegovo suvereno vladanje problematikom kulturnog života jevrejske zajednice dalo mu je dvostruku ulogu — inicijatora i aktivnog učesnika u njemu.

Ljubav prema omladini i poverenje koje je prema njoj gajio bili su izraziti za njegovu optimističku i poletnu ličnost. Cesto je isticao da je jevrejska omladina po svom sastavu i svojim vred-nostima što se u njenim redovima kriju sama po sebi neopozivi dokaz da jevrejska zajednica u Jugoslaviji ne doživljava svoju po-slednju generaciju. I dok je, s jedne strane, podvlačio potrebu uklju-čivanja omladine u tela opštine i Saveza, s druge strane je, sam i neposredno, doprinio njenom ošposobljavanju za tu ulogu — predavanjima na seminarima i omladinskom letovalištu, neposred-nim i stalnim kontaktima i velikim razumevanjem za sve njene potrebe.

Srdačni kontakti i prisna saradnja jevrejske zajednice Jugo-slavije sa jugoslovenskim Jevrejima u svetu, a naročito sa udru-

ženjima jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i Sjedinjenim Američkim Državama, bili su velikim delom zasluga dr Vajsa, koji je tim kontaktima dodavao posebnu boju starog drugovanja začetog u jevrejskom omladinskom pokretu.

Ugled koji jugoslovenska jevrejska zajednica uživa u svetu, osobito u vodećim krugovima svetskih jevrejskih organizacija, uliva osećanje ponosa svakom njenom pripadniku. Taj ugled zasnovan

Kod predsednika Izvršnog odbora Jevrejske agencije Moše Šareta sa grupom jevrejske omladine iz Jugoslavije, Jerusalim, 1962.

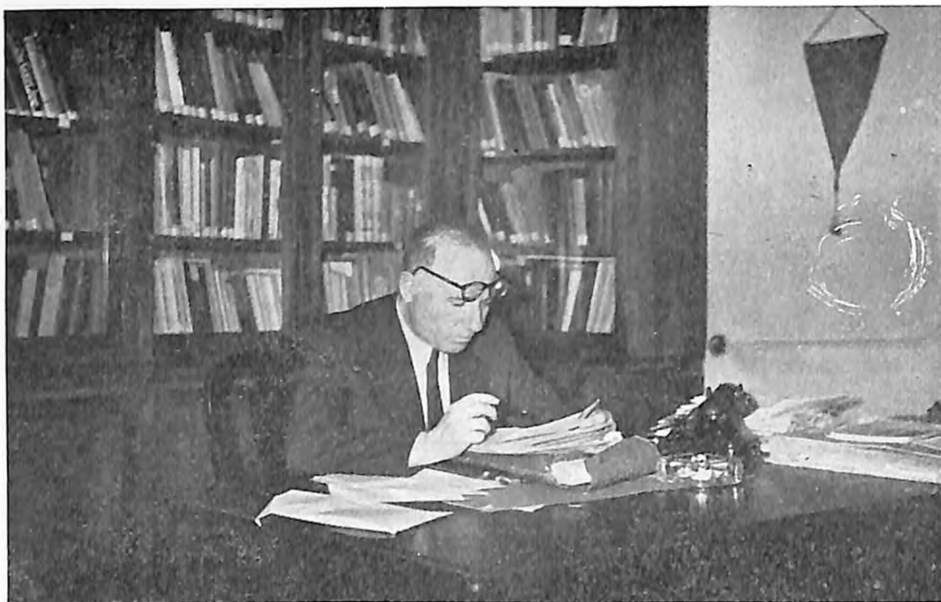
je, s jedne strane, na uspesima zajednice postignutim na organizacionom, kulturnom i socijalnom polju, a s druge strane, na ličnom ugledu i uvažavanju dra Vajsa u tim krugovima. Svojim ubedljivim istupanjima na međunarodnim jevrejskim sastancima uspevao je da impresionira prisutne logikom svog rasuđivanja, žarom svog zalaganja, svojim visoko intelektualnim nivoom i svojim uvek i svugde prisutnim humanističkim stavovima, što je ne samo njemu lično već i celoj zajednici pribavio trajne prijatelje i poštovaloce.

Delatnost Alberta Vajsa na jevrejskom sektoru nije iscrpna ovim nepotpunim nabranjem njegovih aktivnosti i zasluga u Savezu jevrejskih opština i drugim oblastima; za to će biti potrebna obimnija obrada.

Sav ovaj rad golemih razmera koji čini životno delo trajne vrednosti i ostavlja neizbrisiv trag i amanet savremenicima i mla-

đima, da ga u istom duhu nastave, dobija posebnu boju i karakter kada se zna da potiče od čoveka koji je u svaki svoj poduhvat i u svaki svoj gest unosio svu svoju erudiciju i toplinu svojih dubokih i prefinjenih osećanja. Sećanje na čoveka koji je sa jednakom upornošću istraživao i stvarao dela trajne vrednosti i dospevao da sasluša svakoga koji mu se obraćao sa svojim brigama velikim i malim — ostaće nezaboravno. Pamtiće ga mladi i stari, a njegova dela služiće i u budućnosti generacijama kao primer dubokog stvaralačkog rada i ljudske topline.

To je bio dr Albert Vajs.

Na radu u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, 1958.

1905 — 1941.

DETINJSTVO I RASTANAK

Bili smo mladi, sastajali se s vremena na vreme, čitali svoje literarne pokušaje, raspravljali o smislu života, božjem postojanju i o važnoj misiji našeg kružoka. Ponekad bismo švrljali obalom Dunava ili se pentrali na brežuljak Cukovac, koji nam je izgledao kao sasvim pristojno brdo, smišljali smele planove o preobražavanju jednog sveta koji nam se činio staromodnim i lažnim.

Većinom bismo se sastajali u Abinom roditeljskom domu, u onoj prijatnoj jednospratnoj kući blagostanja i obilja. Abin otac bio je imućan žitarski trgovac i predsednik Jevrejske opštine u Zemunu. Njegov sin mogao je svoje prijatelje da poziva u kuću i ugosti.

Abo i ja bili smo se sprijateljili davno pre nego što je osnovan naš književni kružok, još od prvog razreda osnovne škole. Kao deca već smo se igrali zajedno, i u svetloj sobi, čiji je prozor gledao na mali vrt, obavljana su dečja venčanja naših igara. Iza zelene somotske zavese, na podijumu pred prozorom, stajao je uski sto sa srebrnim svećnjakom. Zapaljene sveće širile su oko sebe svećano raspoloženje, dok je Abo venčavao dečje parove i svojim dubokim glasom izgovarao blagoslov.

U ono vreme obletao sam oko Tee, desetogodišnje izazivački samouverene devojčice. Delovala je na mene upečatljivo svojom elegancijom i nadmenošću. Stajali smo u školskoj kapiji od livenog gvožđa. Nešto je trebalo, moralo da se dogodi. Učinilo mi se kao da se njene pametne oči podrugljivo smeškaju. Kako sam mogao da joj izrazim svoje divljenje? Savladao sam svoju nesigurnost agresivnošću. Možda sam slušao kako vojnici razgovaraju sa svojim curama. Tako su to činili odrasli i tako sam pokušao i ja da učinim. Pa ipak, pristala je da nas Abo venča, i celo dečje društvo ispijalo je zašecerenu vodu u čast tog slavlja.

Abo beše dečak ružičasta, okrugla detinja lica, sa kojeg su blage, starmale oči gledale u svet. Pisao je pesme i čitao filofske knjige. U književnom kružoku održao je jedno predavanje o Marksovom Kapitalu. Iz njegovih usta čuo sam to ime prvi put. Ovo predavanje bilo je jedna od mnogih misaonih ekskurzija koje je

preduzimao taj inteligentni, u duši uznemireni mladić. Imao je on neki tih način da izbegava odluke. Mada je umeo da misli sa više oštroumlja nego mi ostali mladići, nije voleo da sebe vezuje konačnim opredeljivanjem. Jedva приметnim osmehom suzbijao je čak i svoju prisnost sa poezijom. Tanano razvijenim čulom naslu-

Sa majkom

ćivao je isprepletenost i duboko zapretenu tajnu svih pojava, pa ipak je ostajao na svetloj strani razumnog saznanja. Ako se uopšte sa strašću zalagao za nešto, onda je to bivalo u odnosu na jevrejsku sudbinu.

Mnogi naši školski drugovi jedva su i osećali da pripadaju Jevrejstvu. Doduše, i moja je majka u navečerje sabata izgovarala reči molitve nad svećama koje ona sama nije palila. Ali otac se držao podalje i više je voleo da posedi sa zanatlijama, svojim drugovima, sa advokatom, kapelnikom i lekarom, uz partiju pokera u kafani „Central”. Dok su se bilijarske lopte šumno kotrljale, možda su oni diskutovali o raspadu austro-mađarske monarhije.

Abo nije znao za dileme. Udubljavao se u istoriju, u bit Jevrejstva, i poput arheologa nalazio radosti i uživanja u otkrivanju

još nepoznatih ili već zaboravljenih zbivanja. Ali više nego prošlost zanimala ga je sadašnjost i budućnost Jevreja.

Decenijama se nismo viđali, jedva i čuli nešto jedan o drugom. Posle brzo prohujalih dečačkih godina napustio sam varošicu i ubrzo potom i zemlju. Abo je završio pravne studije, i živeo, sa ženom i detetom, kao advokat u Beogradu.

Godine 1941. ponovo smo se našli u nemačkom zarobljeničkom logoru u Nirnbergu. Nosili smo isti znak K.G.F., a docnije, kraće vreme, i žutu zvezdu. Patili smo pod istim pritiskom nasilja i obojica smo znali — kao toliki drugovi u ropstvu — da su nam naši najbliži u trajnoj opasnosti. Obojica smo dotle išli svojim putevima; jednog su žudnja za znanjem i nemir gonili napolje u svet, drugi je nastavio svojim spokojnim, ustaljenim pravcem. A sad smo se našli u istom položaju.

Bile su to godine teške tame. Čekalo se na pisma i vesti, a u isti mah strahovalo od njih. Daleki glasovi postajali su sve tiši, mnogi su sasvim zanemeli.

Abo beše čovek sa urođenom sposobnošću nadanja. Uvek je zračio vedrinom i životnom hrabrošću. Sopstveni bol bi prečutkivao. Ali je osmeh na njegovom smršalom licu sada bio tužan. On je kao Jov vodio potajni razgovor sa vrhovnom vlašću sudbine. Jedne pashalne večeri, u logorskoj baraci, čuo sam ga kako izgovara reči nadanja: Lšana haba... iduće godine bićemo u slobodi...

Te reči utehe za Jevreje, koje su podrazumevale oslobođenje iz egipatskog ropstva, dobile su nov smisao. Pa ipak su u njegovim ustima zvučale kao gorki kadiš!

On je bio jedini iz našeg omladinskog kruga kog sam posle drugog svetskog rata ponovo našao u Beogradu. Njegova porodica stradala je u koncentracionom logoru, njegov predratni stan bio je opljačkan. Povratak je za njega značio nov početak. Ubrzo posle završetka rata često smo ga viđali na zvaničnim prijemima kao predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, kako u nekom svečanom kutu sedi pored crkvenih poglavara svih vera, on u jednostavnom civilnom odelu, sveštenici različitih crkava u svojim šarenim ornatima sa ljubičastim i crvenim pojasom, sa mitrom na glavi i krstom na grudima. Abo je sedeo kao da čeka nešto, nekog ko bi morao da dođe ali nikad nije došao. Nije to bio ni Bog ni Mesija kog je iščekivao, za kim je osećao potrebu. Je li to bila Obetovana zemlja? Ili ispunjenje jednog sna: da izrazi i formuliše ono što je obuhvatalo sve obilje njegovog života i stradanja?

Njegova simpatična odlučna žena, ta racionalno razborita statističarka i sociolog, žali što je on propustio da sve to zabeleži u knjigama. Nešto ga je gonilo na pisanje, ali možda više nije imao snage, možda je slutio da će njegovo vreme ubrzo proteći. I tako je sav svoj intenzitet ulagao u odnos prema ljudima i svet svojih misli gradio kazanim umesto pisanim rečima. Predavao je

na Univerzitetu istoriju međunarodnog prava. Njegova predavanja imala su širinu filozofske misli i upečatljivost umetničke senzibilnosti. Kao što je u detinjstvu dubokim zvučnim glasom, koji kao da je i sam osluškivao, izgovarao obredne propovedi u našim dečjim igrama, tako je sad snagom ubeđivanja i oduševljavanja

Šesti rođendan — 3. oktobar 1911.

govorio mladim slušaocima, koji su iza somotske zavese njegovih reči ugledali svetlost saznanja.

I jamačno nije dopuštao sebi spokojna predaha. Preduzimao je daleka putovanja, u svojstvu pravnog posmatrača učestvovao je u nirnberškim procesima 1945. i u saslušavanju zločinca Ajhmana o nedelima nacista u Jugoslaviji. Ostali su nevidljivi ožiljci. Među beleškama u svom dnevniku iz ratnih godina nalazim rečenicu: Jedino smrt će ih svima nama isceliti.

Dr Cvi Rotem:

U JEVREJSKÒM OMLADINSKOM POKRETU

Ako se naša sitna jevrejska periferija smije da usporedi s negdašnjim velikim jevrejskim centrom u Mesopotamiji, moći ćemo reći da je Albert Vajs bio kroz gotovo dva decenija neosporni „reš galuta“, glavari i oličenje jugoslovenske jevrejske zajednice. Nije njegova krivnja što je svoje velike sposobnosti i šarm svoje ličnosti mogao da posveti samo zajednici koja i između dva svjetska rata nije bila brojna, a koja je postala još manja najprije pod udarom nacizma-fašizma i poslije preseljenjem velikog dijela ostataka jugoslovenskog Jevrejstva u Izrael.

Albi se svakako posvetio zadatku „reš galute“ sa svom predanošću i kao da se od rane mladosti spremao upravo za taj zadatak.

Kad ga je prvi svjetski rat istrgao iz rodnog mjesta i prebacio u novu sredinu, on je još kao dječak upoznao nekoliko jezika. A to mu je znanje pomoglo kasnije i da razumije ljude i njihove stavove, i da virtuožno i precizno izrekne svoje misli nalazeći vazda formulaciju koja ne ide ni za dlaku dalje od onoga što je Albi htio da kaže, a koja pored toga nalazi stazu u dušu onoga kome je namijenjena.

A kad se Albi pojavio na areni našeg omladinskog pokreta, on je odmah stupio u prve redove i već je prije gotovo četiri decenija ispovijedao načela koja su ga osposobila da bude prvak jevrejske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji.

Bilo je to iza šestog sleta Saveza židovskih omladinskih udruženja (SŽOU) koji je održan ljeti 1925. u Osijeku. Tamo je odlučeno da je cilj odgojnog rada omladinskog pokreta — Hebrejska radna Palestina. Ahdut hacofim (iz kojeg je kasnije nastao Hašomer hacair) bio je onda najradikalniji nosilac tog odgoja, pa je trebalo da bude srž Saveza židovskih omladinskih udruženja. Zato je promijenjen i oblik saveznog vođstva. Ali se uskoro pokazalo da ta simbioza nije uspjela. Malo iza toga zaoštrio se spor između SŽOU i Sefardskog propagandnog odbora koji je odbijao palestinocentrički odgoj vođstva SŽOU. SŽOU se trzao u krizama ne nalazeći pravog puta.

Još prije toga zaoštrenja diže Albi svoj glas protiv nestvarnosti pokreta. Znajući shvatanje nas koji smo bili pobornici palestino-centričkog odgoja, on je svoj bojovni zov nazvao „Destruktivna nepesma neodgovornog čoveka” („Gideon”, God. VI, Br. 9-12, Zgb, 5. 10. 1925). Evo najznačajnijih stihova iz te „nepesme”:

„Igrali smo malo ozbiljnog sveta,
Politike, štampe, ciljeva pokreta,
Pa ajde, iza ovog šestog i „uspelog” sleta
Priznajmo lepo!

„Govorili smo, da novo sunce sviće,
Da ćemo odbacit to galutsko biće,
Sadržaj i formu i čitavo žiće,
Pa šta učinismo?

„Gde su sva naša velika obećanja:
Novi Jevreji, ljudi, heroji i zvanja,
Sretnija stanja, ostvarenje sanja,
I svi drugi gestovi?

„Ne verujem više u nikakve pokrete,
Nikakve apstrakte, nikakve konkrete,
Ni stvari profane, ni u stvari svete,
Samo u Čoveka.

„Evo, to je heretička nauka moja,
Usprkos tradicija, znanja i odgoja,
Mi smo bojovnici svečovečjeg i današnjeg boja:
Prvo *mladi* tek zatim Jevreji.”

Tu je nagoviješten stav Albija Vajsa koji je on poslije razradio u dva članka. Prvi je „Naši akti i fakti pod reflektorom” („Hanoar”, God. I, Br. 4, Zgb, 25. 12. 1926). U njemu Albi konstatuje da se u SŽOU ne može provesti potpuno jedinstvo u naziranju i metodama rada, ali se mora održati jedinstvo u organizaciji. „Zato dakako treba mnogo širokogrudosti, obazrivosti, taktičnosti i političke zrelosti. Dobar političar je konzekventan u ideji, ali vrlo elastičan u taktici i strategiji. Cilj je stalan, ali sredstva se moraju brzo i pametno prilagoditi potrebama.”

Zar to nije sjajan opis Albijevog budućeg uspjeha u okupljanju snaga! Albi dodaje: „SŽOU mora obuhvatiti svu jevrejsku omladinu Jugoslavije, koja stoji na liniji cionizma. Na kojoj tački te linije neko stoji, iz toga naš Savez ne sme praviti pitanje. Naprotiv. On mora dati mogućnosti svakome da slobodno izivi svoj cionizam. Nedvojbeno je to da naš Savez nije skup t.zv. stopostotnih cionista, jer stopostotan je za mene samo onaj koji sledi i poslednje knozekvence svoga cionizma. A ako većina Saveza nije

„stopostotna”, onda doista nema smisla praviti problem iz onih eventualnih razlika u postocima koje su i onako manje-više prividne.” I još: „Domećem samo još to da mi je miliji jedan široki federalistički savez koji obuhvata svu omladinu i u kojem svako može cionistički raditi po svojoj metodi, nego jedan sve uži i uži centralistički savez koji se sve više približava likvidaciji.”

Ali organizaciona forma samo je odražaj Albijevog gledanja na sadržinu rada: „Naš Savez — kao celina — ne može odgajati

Drugovi iz jevrejskog omladinskog pokreta, Zagreb, 1927.

za Hebrejsku radnu Palestinu... Nije dakle dovoljno da se ne osporava važnost galutskog rada. Treba naći podlogu za dobro provođenje plodnog galutskog rada... Treba razlikovati sjajni patos ideoloških paučina od grubog sarkazma masivne stvarnosti. Ne treba trpeti laži, pa makar one nosile elegantnu etiketu: pia fraus. I ne mogu verovati u to propovedanje poslednjih konzekvenca cionizma (odgoj za Hebrejsku radnu Palestinu, hahšara i odlazak u Erec na halucijut) kad to čujem od samih takvih ljudi koji baš sami ne provode i ne misle provoditi te zaključke na samome sebi. Zato nema smisla to patetično gestikuliranje sa tom tobožnjom stopostotnosti. Na tu patentiranu stopostotnost, na tu tobože jedinu dobronamernost kod nas doista niko nema prava. To pravo bi se trebalo prvo činom dokazati. A dotle je bolje da se svi složimo na umerenoj, razboritoj i širokogrudoj osnovi židovske aktivnosti...”

Znamo da je poslije bilo i pojedinaca koji su ostvarili svoje cionističke snove, i čitavih organizovanih pokreta koji su ne samo propovijedali cionističku stopostotnost nego je i sprovodili u stvarnosti. Ali to nije umanjilo značaj stava koji je naglašavao da se treba brinuti i za odgajanje onih koji se neće preseliti u Palestinu.

A u tom pogledu Albi je naskoro uočio još jedno pitanje koje je poslije bilo od nedoglednih posljedica u čitavom odgojnom radu naših generacija. U članku „Očijukanje sa socijalizmom” („Hanoar”, God. II, Br. 4, Zgb, 1928) Albi traži da se povuku konzekvence iz ljevičarskih tendencija omladine:

„Mi smo cionisti. Ljubav za jevrejstvo i osećanje odgovornosti za to jevrejstvo nama je misao vodilja. Sile su naše u službi ovaploćenja našeg cionističkog programa. A taj cionistički program protkan je dakako visokim vrednostima općeljudskog značaja i pun je socijalističkih tendencija i metoda. Levičarske su frakcije u našem pokretu najvrednije i najpožrtvovnije, a gotovo sva naša omladina prožeta je tim levičarskim duhom. — Puni smo simpatija za Hebrejsku radnu Palestinu, nazivamo se podmlatkom tog palestinskog radništva i krcati smo socijalističkih ideala.

„A ipak ne povlačimo sve logične konzekvence toga i takvoga opredeljenja ...

„Ili jesmo socijalisti — ili nismo. Ako jesmo, e onda to treba biti svagde i prema svakome. Ako nismo, a to onda treba prestati s tim zvučnim izmotavanjem i besplodnim očijukanjem. Radnički problem gori i u Jugoslaviji, reakcija pašuje i aguje i ovde. Socijalna beda je teška, izrabljivanje društveno slabijih je bezobzirno. A to ne ide, dragi i tobožnji socijalistički cionisti moji, da sve to ne vidimo i da za sve to ne marimo. Ako nam je ozbiljno stalo do te naše moderne religije, a ono valja za nju boriti se svagde i ispovedati je prema svakom.”

Pišući ove retke (u januaru 1928) Albi je znao da se izlaže opasnosti. Ali on je vjerovao „da nema druge nego da se odlučno i čestito bira. Ili — ili.” On je ostao vjeran sebi i onome što je naglasio ranije u članku „Naš najbitniji problem” (Hanoar, God. I, Br. 2, Zgb, 25.11.1926): obnova svesne akcije protiv opasnosti akcije iz navike. U onom je članku napisao: „Nije dovoljno roditi se da čovek ili pokret bude i ostane živ. Treba se stalno i uvek preporoditi i preporučati da bi izbegli smrt ... Navika je smrt, ali je i smrt samo navika. I jedno i drugo se da izbeći. Izbegnite teret navike da izbegnete mrtvilu. Preporod svesti i osveženje akcije je motor večnoga života.”

Neumitna smrt istrгла je Albija i suviše rano iz redova živih. Ali njegov život i njegovo djelo ostaće vrelo osvježenja i sadašnjoj i budućim generacijama.

Julije Šefer:

BRANILAC PRED DRŽAVNIM SUDOM ZA ZAŠTITU DRŽAVE

1932. godine, u junu ili julu, održano je pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu suđenje dvema grupama optuženih za komunističku delatnost, u kojima su uglavnom bili drugovi iz Subotice i studenti iz Beograda. U jednoj grupi bili smo — između ostalih — dr Karlo Bernat, dr Singer i ja iz Subotice, a u drugoj dr Aleksandar Štajnfeld, tada apsolvent medicine.

Moja grupa bila je pre i za vreme suđenja smeštena u zatvoru Okružnog suda (na sadašnjem trgu Marksa i Engelsa, porušenom 1947. godine), a Štajnfeldova na Adi Ciganliji.

Mene je branio dr Ivan Ribar, a dra Bernata neki drugi beogradski advokat čijeg se imena ne sećam, umesto kojega se na pretresu gotovo redovno pojavljivao njegov pripravnik dr Albert Vajs. Državni sud za zaštitu države bio je u zgradi koja se nalazila između zgrade sadašnjeg Saveznog zavoda za privredno planiranje i one na uglu Kneza Miloša ulice i Nemanjine, a potpuno je porušena za vreme bombardovanja. Na tome mestu sada su razni sekretarijati Izvršnog veća SR Srbije.

Bilo je veoma važno da se optuženi iz obe grupe pre pretresa detaljno dogovore, jer su se oni iz jedne grupe pojavljivali kao svedoci na pretresu druge grupe. Zahvaljujući tome što su dvaput nedeljno bile dozvoljene posete, nas u Okružnom sudu kao i grupu na Adi Ciganliji posećivala je Klara First (kasnije lekarka, ubijena od nemačkog okupatora u Beogradu 1941. godine), koja je tada bila verenica optuženog Aleksandra Štajnfelda. Ona je prenosila poruke između nas i optuženih na Adi Ciganliji i do te mere uspela da poveže iskaze da je na pretresu optužnica mogla da bude oborena u nizu tačaka. Međutim, najveću zaslugu za to imao je Albert Vajs, koga je Klara First o svemu detaljno informisala. (Advokati nisu mogli da imaju kontakte sa optuženima.) On je na pretresu odigrao veoma značajnu ulogu i stvarno se zauzimao za optužene koje je branio, ali je umeo i da vešto „izvlači” i druge optužene kojih nije bio branilac. Njemu imam da zahvalim što sam, u nedostatku dokaza, prošao sa oslobađajućom presudom. Dr Bernat je dobio svega jednu godinu, a dr Štajnfeld samo dve godine.

Posle pretresa nisam se nalazio sa dr Albertom Vajsom, jer sam živeo u Apatinu, pa nismo imali prilike da se srećemo. Našli smo se tek pre nekoliko godina, mislim 1958. godine, u Beogradu, i tada smo evocirali uspomene na to suđenje. Nekako u to vreme je Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SKS u Novom Sadu otkrio u arhivskim materijalima ranijeg Okružnog suda u Subotici materijale o saslušanjima članova moje grupe i optužnicu koju je protiv nas podigao tužilac Državnog suda za zaštitu države, pa me je pozvao da dam iskaz o svojim sećanjima na to suđenje.

1941 — 1945.

S. Karaoglanović:

U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU

Proleće. I malo, malo sunca, žmiravog, rasplakanog sunca. Koliko li je samo zraka potrebno da zagreju jednog ratnog zarobljenika u čijim su se kostima ugnezdili mrazevi i vlaga zime 1941—1942? A koliko li je tek potrebno da zagreju 10.000 zarobljenika na Marsovom polju u Nürnbergu, u Oflagu XIII/B?

Ljudi se ovde polako otkravljuju. Oprezno skidaju sa sebe najčudnije odećne predmete za koje su pretpostavljali da će ih štititi od mrazeva. Oprezno govore, oprezno psuju. Možda su vesti o protivofanzivi, koje su nekako prodrle kroz bodljikave žice, samo neka „patka”. Ko će se snaći u svim tim „zondermeldunzima”, u naredbama najstarijeg, u naredbama nemačke komande, u vestima koje stižu iz zemlje.

Događaji u zemlji postaju opsesija. To su dani i noći; to su razgovori s prijateljima i poznanicima, razgovori sa samim sobom.

Kako ostati čovek tu, u Nürnbergu, opkoljen žicama, stalno na mušici nemačkih mitraljeza, kada te muči glad i čama. Hoćeš li dopustiti da u tim sivim barakama prezimiš još jednu zimu. Ili ćeš se možda predomisliti, možda ćeš se setiti da ti je otac po majci bio Rumun, da su „ić” u tvoje prezime upisali velikosrpski šovinisti, da lako možeš postati Bugarin. A možda će ti pomoći i nekoliko mađarskih reči koje si naučio službujući u Banatu ili Bačkoj. Možda ćeš prihvatiti krilaticu da u logoru treba biti nečovek da bi u zemlji bio čovek.

— Lako je vama — sasvim ozbiljno kaže artiljerijski poručnik — vi niste prinuđeni da donosite bilo kakve odluke.

Sima korača. Pokušava da se seti: zbog čega je njemu „lako”, zašto on nije prinuđen da donosi odluke? Istih su godina. Nose iste uniforme, iste epolete. Artiljerijski poručnik je svoj šinjel zakopčao do grla. Sima je ostavio otkopčana gornja dugmeta, reveri su otvoreni. A pod reverom je prišiven komad žute tkanine na kome je krupnim slovima utisnuto: „JUDE”. I u kartoteci je, pored njegovog imena, krupnim crvenim slovima ispisano „JUDE”. Pa ipak, koristi ovu malu varku. Vešto skriven znak se ne vidi. Naiđe li opasnost, dovoljno je samo da zakopča gornje dugme na šinjelu i da bude „propisan”.

Hoda tako Sima pored prijatelja, gleda ga ispod oka i gorko misli: možda sam ja zaista u boljem položaju. Više ne moram da mislim o porodici, o mojima su se postarali Hitler i Nedić.

I dok šetaju pokušavajući da se raskrave na žmiravom suncu Sima, ko zna po koji put, ponavlja u sećanju oglas kojim mu je „Novo vreme” čestitalo Novu godinu. Nije zaboravljao nijedan detalj. Novine su nosile datum: 11. XII 1941. godine. Pri dnu treće stranice preko dva stupca bio je odštampan „Poziv”:

„Šef policije bezbednosti saopštava:

Pozivaju se SVI JEVREJI koji do sada nisu dobili osobeni poziv, da se lično jave 12. XII 1941. u 8 sati ujutro u dvorištu Specijalne policije za Jevreje u Đorđa Vašingtona ul. br. 21.

SVAKI MOŽE PONETI SAMO ONOLIKO PRTLJAGA I POSTELJINE KOLIKO SAM MOŽE NOSITI.

Kod prijavljivanja ima da se predadu ključevi od stana i podruma privezani na jednom kartonu sa napisom svog imena i ulice stanovanja. **STAN IMA KOD ODLASKA DA SE ZAKLJUČA.**

TREBA PONETI JEDIK, PRIBOR ZA JELO, POKRIVAČ I JELO ZA JEDAN DAN.

KO NE DOĐE BIĆE NAJSTROŽIJE KAZNEN.”

Prošlog proleća bio je on, Sima, snažan, mlad, čvrst. Sada je znao koliko takav čovek može da ponese. Koliko ii je mogla ostarela majka. I sestra sa devojčicom od dve i dečakom od sedam godina.

Nesvesno je zakopčao šinjel. Zaista, čemu ta igra. Pred kim on to skriva da je Jevrejin. Ta Nemci su već saopštili da će sve „JUDE” prebaciti u poseban logor.

Prijatelj je pričao o svojim problemima, o ženi koja piše da je sve poskupelo, da ima mnogo teškoća prilikom nabavke hrane i ogreva, da bi bila srećna kada bi se brzo vratio. Sima je sada mislio samo na jedno: reći će Balogu da sa njim može da računa, da pristaje da u posebnom bloku VII/B deli boks sa Minjinim prijateljima.

Zvezda. Kakav je to samo bio otpor. Isti oni ljudi koji su, puni slabosti, pristali da potpišu „Nirnberšku izjavu” pretvorili su se u borce, odlučne i smele. Možda je to bila smelost očaja a možda je bio i strah da budeš izdvojen, obeležen, tu u Nirnbergu da budeš „JUDE”.

Stari „čika major”, proslavljeni junak iz prvog rata, starešina „jevrejske”, 33. barake, brižljivo se obukao. Odbacio je drvene klompe. Očistio je svoje artiljerijske čizme pre nego što je pošao na raport komandantu Drugog bloka. U ruci je nosio raport:

„2. januara 1942. godine saopšteno je oficirima Mojsijeve veroispovesti, pa i baraci čiji sam ja starešina, da ćemo na našim uniformama morati ušiti zasebno značku sa natpisom Jevrejin na nemačkom jeziku. Ove značke primio sam radi uručenja oficirima.

Slobodan sam da obratim pažnju najstarijem oficiru da ova mera predstavlja postupanje protivu načela ravnopravnosti u tretiranju zarobljenih oficira, jer pogađa samo oficire određene

veroisповести te predstavlja povredu odredbe 2. člana Ženevske konvencije od 1929. godine o postupanju sa ratnim zarobljenicima, koja ne dopušta različito tretiranje zarobljenika na osnovu veroispovesti.

U nemačko ratno zarobljeništvo došli smo kao jugoslovenski oficiri, što treba da nam obezbedi ravnopravan postupak sa drugim oficirima.

U svrhu zaštite prava koje uživamo kao ratni zarobljenici, ja i moji drugovi obraćamo se na vas, kao najstarijeg oficira

U nemačkom ratnom zarobljeništву — baraka 37

vojske kojoj pripadamo, moleći vas da povodom ove mere predstanete kod nemačke komande te da nas zaštitite od ove diskriminacije prema našim ratnim drugovima.

Čvrsto sam uveren da ovo naređenje predstavlja jedno pogrešno tumačenje propisa koji u Nemačkoj važe za civilno stanovništvo, te da će intervencija kod nemačke komande logora omogućiti da se ovo naređenje povuče."

Vrativši se sa raporta, starina nije rekao ni reč. Skinuo je šinjel. Iz svoga ranca izvadio je Karadorđevu zvezdu s mačevima a iz džepa onu žutu. Krupnim bodovima počeo je da ih prišiva na levu stranu, na mestu koje prekriva srce.

Ne, nije mogao da govori. Kada je krenuo, bio je siguran: Nemci će odbaciti protest. Ali oni, njegovi komandanti iz prošlog

rata, oni, kojima je toliko verovao, zar oni da ne nađu ni jednu reč, da se ne usude da ga pogledaju u oči?

Zvanični odgovor skoro je ubio starca. Njegov komandant, njegov armijski general Mihailo Petrović odbio je da ga primi. Pismeno mu je odgovorio:

„Starešini II bloka

Prilikom referisanja ovog predmeta nemačkim vlastima saopšteno je: da je naređenje za stavljanje znakova oficirima jevrejske veroispovesti naređeno od O.K.W., pa prema tome komanda logora niti može niti pak hoće da interveniše za ukidanje ovog naređenja.

U isto vreme naređeno je da se ova predstavka uopšte ne podnosi nemačkoj komandaturi logora, već da se kao potpuno neumesna vrati podnosiocu s tim da na dan 5. ovog meseca kod jutarnjeg apela značke imaju biti prišivene.

Prednje se dostavlja na tačno izvršenje.”

Krupni bodovi vođeni drhtavom rukom pritvrđivali su znak koji će pokrivati drhtavo srce. Nije se „čika major” plašio. Njemu, osamljeniku, bilo je potrebno samo malo razumevanja, malo topline. S kakvom je lakoćom ostavio šice da bi Dejanu Lapčeviću pričao kako je pre mnogo godina umoran, blatan, ali blistav unutrašnjom blistavošću, oprezno ulazio u Beograd. Činilo mu se tada da konjske kopite isuviše jako topću, da remete mir i pomažu neprijatelju.

A Dejan je umeo da sluša.

Šta li sada smeraju — mislio je Sima. Čemu te pripreme? Zašto odvajaju Jevreje u posebne žice? Odgovor se prosto nametao. Pre dva dana, kada ga je Oto Bihalji zvanično predstavio dru Albertu Vajsu, doktor je to pravnički formulisao:

— Treba računati na najgore. O.K.W. će nas pustiti iz zarobljeništva. Daće nam da potpišemo dokument kojim nam se saopštava da smo slobodni. A onda, konclogor...

Oto ga je gledao buljavim očima. Samo bi često treptao pokazujući tako da pažljivo sluša. A onda je, sasvim ravnodušno, otovski konstatovao:

— Pa, i u konclogorima žive ljudi...

Jutarnji „apel” je skoro završen. Redovi zarobljenika već počinju da se osipaju. Treba zauzeti mesto u umivaonici. Ali nešto se, izgleda, događa. Zonderfireri se vraćaju kao da proveravaju brojno stanje. Vraća se i poručnik Štreber. Malo zavaljen unatrag, odlučno, bahato taba nogama po asfaltu. Namršten je. I ne opaža učtivo povlačenje starešina baraka koji mu „prave put”.

Zaustavio se tek pred strojem 39. barake.

— Recite majoru — obratio se zonderfireru — da mi je pošlo za rukom da sebe i njega oslobodim prisustva Jevreja. Za jedan sat moraju biti sa svim svojim stvarima pred barakom.

Ne sačekavši ni odgovor ni pitanje propisno se okrenuo i kruto otplovio.

Niko nije tražio objašnjenje. Nikome nije bio potreban prevod. Slamarice, krevetske daske, kutije, ćebad, lagori, čitav siromašni zarobljenički život kretao se iz drugog, trećeg i ostalih blokova prema bloku VII/B. Logor je zanemao. Zarobljeni oficiri nisu se usuđivali da izađu pred barake. Niko im to nije zabranio. Sami su sebe sputali. „Nismo im dovoljno pomogli. Nismo stali uz njih kad su im obesili te proklete zvezde. Zbog čega nismo kao Francuzi, kada im je naređeno: Jevreji, korak napred — svi kao jedan istupili? Ne bismo sada sedeli u barakama zaokupljeni nekakvim besmislenim poslovima.”

Na krugu su samo najodlučniji.

— „Kazalinusi” — viče Dejan trčkajući pored stroja. — Doći ću kod vas. Njegove nasmejane, optimističke oči, su sa Jevrejima.

Na krugu je i general Uroš Tešanović. Stoji kao spomenik, kao sfinga. Bez reči, s rukom na šajkači. Sav je propis i parada.

Loše upakovane stvari se rasipaju, ispadaju iz bala načinjenih od ćebadi. Znojimo se pod šinjelima. Svadljivost se penje u grlo. Koračamo u stroju u petororedovima, ukoliko ta naša gomila uopšte predstavlja stroj. Stražari kundače, psuju. Na kapiji bloka VII/B zonderfireri i nemački oficiri još jednom nas broje. A onda — juriš na baraku, na blok koji je Balog „rezervisao”. Sve je u redu. Bićemo sami. Svi „izabrani” su na okupu. Amar briše oznojeno lice i baca svoj zavežljaj na gornji ležaj trospratnog kreveta. Ali mu se zavežljaj vraća. Kao kod lutke marionetskog pozorišta, sa sprata vire samo dve šake, šake koje se grčevito drže za bočnu krevetsku dasku. I nad njima sitno lice na kome su žive samo okrugle oči i čekinjasti brci.

Amarovo mesto zauzeo je Hajduška.

Amar će sa njim lako izaći na kraj. Ali Hajduška se drži grčevito za krevet.

Padaju pretnje i psovke. I uzavreli dah i oči, oči koje mrze. Gomila raste. Sada već Oto, Amar i Aca Levi — sva trojica stoje na poprečnoj dasci donjeg kreveta. Izmešali su ruke sa Hajduškinim rukama i svi u glas pokušavaju da objasne „uljezu” da je nepoželjan, da će mu život, ostane li među nama, dojaditi. Hajduška ne sluša, on samo uporno ponavlja:

— Neću. Neću da idem, neću.

Fizički obračun već je na pomolu.

— Mir, gospodo — čuje se glas. — O čemu se radi? — traži Albi da sazna.

Vrlo pažljivo sluša Amara, pa Ota i opet Amara. Sada se on penje na krevet. Lako tapše zgrčenu Hajduškinu ruku, tapše je i čuti. Začutali su i svi ostali. Gledaju, naelektrisani, uzbuđeni. Do ušiju nas, okupljenih oko kreveta, dopire samo vrlo brzo i

tiho vrskanje. Reči kao da se spotiču, grgore, grgore, grgore. A ruke, one zgrčene Hajduškine ruke, polako popuštaju. Gleda u Albija sve mirnije. Seda i polako prikuplja svoje stvari. Čak Amaru, koji je čas ranije pretio da će ga „prebiti“, dodaje svoju čebad. Seli se.

Po malom krugu VII/B Albi i Oto šetaju. Razgovaraju o svemu, samo ne o tome da su se, eto, našli u kažnjeničkom logoru, logoru za Jevreje, da je to možda... možda...

Stojimo na prvom posebnoj „apelu“. Nas tri stotine četrdesetorica. Inženjer, potpukovnik Lebl, najstariji u bloku VII/B, je nervozan. Ko li će doći da primi raport? I hoće li, od njega, Jevrejina, uopšte da ga primi?

Kapiji je prilazila sva sila zonderfirera. Vide se i oficirske uniforme. Okružen svitom, ogrnut pelerinom, dostojanstveno je u blok zakoračio sam gospodin pukovnik, komandant logora. Lice mu je sveže izbrijano, mlohavo, prekriveno bolesnim crvenilom. Ne gleda u zbuđenog potpukovnika Lebla, ne gleda ni u jednog od nas. U krutom stavu „na mestu voljno“ on očekuje da se prebrojavanje završi.

— Želeli ste — počinje neodređeno, arogantno — da skinete žute zvezde. Ja sam vam izašao u susret. Ovde ste svi Jevreji. Sada ih možete skinuti. Samo, vodite računa — nastavio je preteći — da vi i ja nismo još prečistili neke stvari.

— Pobeda, pobeda — vikali smo kao mahnuti.

— Blam, „samar“! — kikotao se Amar donoseći u trku harmoniku.

Na žicu su već pristizali prijatelji. „Spontano“ oduševljenje, vešto izrežirano neometano je prelazilo preko žica. Amar je pevao „Doviđenja“, Juda Atijas „O sole mio“, a Blam je svirao i svirao.

Oto i Albi su šetali i razgovarali.

Strah može da bude porazan. Strah i ljude može da pretvori u neljude. A u bloku VII/B bilo je mnogo razloga za strahovanje. Sa beogradskog sajmišta tek bi se po koji put probila neka sedmo-reda dopisnica puna očaja. Iz Novog Sada došla je obavest. Obavest o kamama, revolverskim hicima u potiljak i bacanju još toplih leševa pod led zamrzlog Dunava. Moskva i Lenjingrad tučeni su topovima.

Na volšeban način u bloku su se pojavili molitvenici. U svakom uglu stajale su ukočene figure koje su se od voštanih razlikovale samo po tome što su mrmrljale sebi i drugima nerazumljive reči.

A mi:

— Drugovi — rekao je Oto — ne smemo nikoga ostaviti na miru, ne smemo nikome ostaviti vremena da se plaši... Zaklimao je glavom — da, da, i za strah treba imati vremena.

U bloku VII/B mi smo život pretvorili u opijenost. Samo što bi bio završen jutarnji „apel“ dva bi fudbalska tima otpočinjala beskonačnu utakmicu. Publika je navijala kao da prisustvuje gladijatorskim borbama. Sviralo se i pevalo. Politički kursevi javno su radili. Predavanja su održavana u svakom boksu. Pozorišna sekcija pripremala je, na očigled svih, prvu predstavu.

Užasna graja dopirala je čak do najpobožnijih. Prestajali su da mole. Osluškivali, pa bi najzad izlazili na sunce da gledaju utakmice, da prisustvuju priredbama, da se ponovo osmehuju.

Albi je postao poverenik za sve tri barake. On je Kulturnom odboru dodelio sobičak kod ulaza.

Oto je uzeo da sobu ukraši. Radio je brzo. Rutinirano. Između dve fudbalske utakmice Sima je dolazio da gleda kako radi.

Nešto neodređeno, nešto kao jecaj i krici mešalo se. Zabezknute glave bradama su upirale u grudi. Rabin Helfgot gledao je u beskrajno daleku tavanicu kao da gleda u nebo. Pobožno je po protokolu klimao glavom. Pokušavao je da nešto utešno govori okupljenima sve jednako buljeći u daljinu.

— Bato — zaustavio je Amara koji je žurio u umivaonicu — šta ste to uradili? — Reči su se lenjio, okruglo, vukle preko usana. Jedva primetno mešale su se sa zvucima koji su dopirali kroz nos pa se sporost mešala sa hunjkanjem. — Pa to nema smisla.

— Šta je? — osorno se obrecnuo Amar.

— Pa vi ste... To je nečuveno... — ljutio se Helfgot.

— Idi ti... — odsekao je Amar.

Glasovi su počeli da se podižu. Sa svih strana gomilali su se zarobljenici. Helfgot je pobožno držao ruke na stomaku. Zgražajući se tumačio je: da su bezbožnici oskrnavili sinagogu; da su po zidovima naslikali gole žene u besramnim pozama.

Amar je ponovo upao u okršaj. Doleteo je iz umivaonice, go do pojasa, kao Jovan Krstitelj. Četkica za zube, kojom je mahao, trebalo je da podvuče ozbiljnost njegovih reči.

— Šta bulazniš — vikao je. — Ono je soba za Kulturni odbor. Mi smo je vama bogomoljcima dali.

— Šta ste vi nama dali? Ono je sinagoga.

— Kakva sinagoga? Samo se slinite. Baksuzirate.

— Mi ćemo da one gadosti...

— Ako ste pobožni ne gledajte u zidove i gole žene nego u molitvenike...

— Kakve gadosti? — pobunio se Oto. — Pa to nisu moje slike. Vi nemate pojma o umetnosti. Zar ne znate da su ono Dega...

Nije uspeo da dovrši. Pobožnjaci su postali agresivni. S njima je rabin. Zaustavlja ih još samo Amarova četkica za zube.

I glasni povici kojima je dozivao prijatelje iz svoga boksa. I bat koraka Baloga, Menašea, Presburgera, Sime.

Nekoliko naslikanih kupačica pretilo je da sruši ono što je za nekoliko dana učinjeno u bloku.

Dve nakostrešene grupe neprijateljski su se merkale.

— Gospodo, molim vas, gospodo — zavrskao je glas, nekako smešan i u isto vreme stišavajući.

Ko bi znao šta je Albi sve govorio. Govorio je i Amaru i Helfgotu, i nama i njima. Na čijoj li je samo strani bio? Teško je bilo reći. Ali, on je našao rešenje. Eto, on će dati svoje čebe. Neka još neko da svoje. Za vreme bogoslužjenja čebad će skrivati golotinju kupačica. Onda će Amar, i tako je kao pritka, skinuti čebad kako bi Kulturni odbor mogao da radi u „odgovarajućoj” atmosferi.

Biblijska priča o sedam hlebova i sedam hiljada gladnih ljudi postala je aktuelna. Prikaza gladi ušunjala se neopazice. Poverenik je bio na meti. Svako zrno pasulja pratile su gladne oči.

I pogled, i reč, i gest, i pretnja, i podsećanje na Sajmište — sve, sve je stavio u službu svome povereničkom pozivu. Iz bloka treba isterati avet gladi, jer glad je preteča panici i strahu.

Od usta do usta ide obavest. Sutra u 16 časova Marko Šrajber drži referat: „Prednosti socijalističkog društvenog uređenja”. Koreferent je dr Albert Vajs: „O nekim slabostima socijalističkog društvenog uređenja”.

Marko se sprema. Pročitava Engelsovo „Poreklo porodice...” Leži na gornjem krevetu i zajedno sa profesorom Leblom pravi beleške. Oto ga hrabri:

— Ništa ne brini. Tu smo mi.

Izostao nije niko. Otkazane su utakmice. Pobožni su odlučili da će posle „dvoboja” pročitati sve molitve bar po dva puta. Oko stola u boksu „3” je nerazmrsivo klupko. Kreveti su pretrpani telima. Povijaju se i škripe. Na svakoj hoklici sede bar po dvojica.

Marko govori tiho. Zbunjuju ga opomene onih koji traže da podigne glas.

— Trebalo je da popije jaje — kaže, malo ironično, Grga.

Trema polako nestaje. Rečenice postaju skladne, zaokrugljene. Vanredno dugi otmeni prsti čak s vremena na vreme prave čudne, zabavne arabeske. Ali je onda prinuđen da palcem i kažiprstom desne ruke popravi svoje naočare, da pogleda u beleške, i pri tome gubi kontinuitet u izlaganju. Oto me gurka. Njemu Markov manir ne odgovara, mlak je, netemperamentan.

Albi nema nikakvih beležaka. Počinje jednostavno. Posle prvih reči, sasvim neformalno, ubacuje nekakvu anegdotu. Sa lakoćom citira Aristotela, poziva se na Platona, Žan Žak Rusoa, Marksa, Lenjina, Čerčila. Vrskutanje je čas tiho, pa se svi naprežu da čuju, čas je kategorično, puno kreščenda. Došaptavamo se:

— Ne drži se teme. Ali pogledaj, slušaju ga.

Da li je on svoje izlaganje podesio da bi rezultat „ostao nerešen”? Nije li mogao, sugestivnošću svoga načina, da potisne u pozadinu sve što je Marko izneo? Većina mu je unapred verovala. Verovala mu je zato što je on za njih bio poznati dr Albert—Albi Vajs.

Poštar je svaki dan donosio sve manje karata i pisama. To malo donosilo je mnogo bola i tuge. Ljudi su nekako stegli srca. Uzdahe su zamenile psovke. Strah je ustupao mesto mržnji. Možda je tome doprineo optimizam manjine, možda bučne utakmice, muzički koncerti ili priredbe, možda predavanja ili nastojanje poverenika Vajsa da stvori prve oblike samopomoći, da od onih koji imaju beskrajno malo oduzme nešto i da to nešto, kao simbol pažnje, podari onima koji nisu imali ništa. A možda je tome doprinelo podsvesno uverenje da su svi obziri prema porodicama otpali, da je svaki pokušaj da se ispolji lojalnost prema neprijatelju uzaludan, da neprijatelj poštuje samo jedno: otpor, otpor i otpor.

Stigao je prvi maj. Albi je šetao po bloku i pevušio. Pevušio je „Crven je istok i zapad”. Slušali su ga Jevreji i mislili: možda tako treba da bude. Možda.

„Pokret.” „Pokret.”

Dejan je, preobučen u vojnika, upao u naš blok noseći kazan sa hranom.

„Pokret.” „Pokret.”

Aca Milojević je prokljuvio. Odlaze Jevreji ali odlaze i komunisti. Još se ne zna kuda. Glavno je, obe grupe odlaze zajedno.

„Zajedno”. To je čarobna reč. Makar i sa komunistima, samo ne odvojeni, samo ne odvojeni od drugih. Zajedno, makar i sa crnim đavolima.

Oto i Albi ponovo šetaju. U najvećoj diskreciji Oto se poverava. On i Štajn snabdeveni su papirima. Imaju civilna odela. Pokušaće. Budu li uspeli, tu je Sima. Treba sve predvideti. Kako zamaskirati bekstvo; kako udesiti da se Jevreji izgube u masi nejevreja. Kako, kako, kako?... Osetljivo Albijevo uvo hvata svaki nagoveštaj.

Desetog maja, jutro nas je sve zateklo u poslu. Pripremali smo se za polazak. Sve je bilo veselije. Sunce je toplije grejalo. Moskva i Lenjingrad nisu pali. Hitlerove trupe se nisu iskrcale na britanska ostrva. Na stražare, koji su vikali, skoro niko nije obraćao pažnju. Prošli smo kroz bezbroj prepreka, pretresa, maltretiranja, ali nam sve to nije pokvarilo raspoloženje.

U prvom bloku sačekali su nas „komunisti”. Skoro svi oni koji nisu potpisali Nirnberšku izjavu, razni prekršitelji nemačkih naredbi, ali i skoro svi generali.

U logor VI/C — Osnabrik upali smo kao oluja. „Noblesse oblige”. Komanda Nirnberškog logora oslobodila nas se kao nepoželjnih. Sada smo morali da opravdamo svoj renome. U novom logoru vladala je „akademska” atmosfera. Razni Markovići, Si-

niše Timotijevići, Popovići, redovno su objavljivali u „zidnim novinama“ razne prljave člančice. Partijska organizacija je u dubokoj ilegalnosti okupljala one najčvršće. Otvorenih sukoba nije bilo. Svakoga jutra je general Miloje Popadić, starešina logora, izlazio u punoj paradi pred stroj, svakoga je dana pozdravljao sa: „Pomoz bog, gospodo oficiri“, i svakoga dana mu je stroj, manje ili više skladno, odgovarao: „Bog ti po...“ A onda je sledilo: „Kape skini“.

Mi smo odmah izjavili da je isticanje sramnih članaka podlo. Prštale su daske. Nemci su postavili novu tablu. A mi smo na novoj tabli napisali: „Budete li nastavili s objavljivanjem...“

Na pozdrav „pomoz bog, gospodo oficiri“ odgovorili smo kitom. Kape nisu sletele.

Albi je ponovo šetao sa Otom. Iako je Sima neposredno učestvovao u pripremama za bekstvo, pomalo se radovao što Otov poduhvat nije uspeo.

Komandant logora, utegnut (sigurno je pod uniformom nosio mider), dostojanstveno je šetao. Bio je „demokratski“ nastrojen. Jedva je dopuštao da se primeti kako mu se gadi da govori sa starešinama dveju jevrejskih baraka. On, pukovnik, stari nacista, prinuđen je da izmeni pokoju reč sa nekakvim Jevrejčićima, uz to civilima, nekim Davidom Alkalajem, nekim Mevorahom. Mevorah, Alkalaj. Kakva samo odvratna imena!

— Ja sam naredio — grmeo je preko volje — da se preselite u 37. i 38. baraku. Kao što vidite, barake su odeljene od ostalog logora žicom. Moja je želja — gadljivo se namrštio — da se vi ne mešate sa ostalima. Preporučite svim tim Jevrejima da ne napuštaju svoj deo logora. Budu li izlazili, ja ću postaviti kapiju. Jasno?

Nekima je bilo jasno. Postavljene su straže. Jedni Jevreji su pazili da drugi Jevreji ne izađu iz ograđenog prostora, da se ne mešaju sa nejevrejima, opominjali su nejevreje da je zabranjeno dolaziti Jevrejima.

— Gospodo — rekao je Albi — šta će se dogoditi ako komandant naredi da se postavi kapija? Nećemo moći da se mešamo s našim drugovima. U redu. A ovako, budemo li poštovali njegovu preporuku mi ćemo se sami odvojiti od logora. To je nonsens. Ja predlažem...

Oto je žmirkao. Slušao je sve što se na temu „odvajanje“ može naći u Ženevskoj konvenciji.

Ne. Mi nećemo pristati da nas pukovnik Blimer natera da sami sebe izolujemo. Mogao bi sutra da izađe pred predstavnike Crvenog krsta i da kaže da smo mi sami postavili straže.

Logorski Kulturni odbor je na našoj strani.

Šta je to? Pitali su se stari Jevreji. Ama, da nije Albi postao „kurladu“?

A Albi šeta sa Davidom Alkalajem. Šeta i govori.

Mi najzad moramo shvatiti da nam dodvoravanje neće pomoći. Ni porodicama ne možemo pomoći. Nije potrebno da ti objašnjavam šta se tamo događa. Ne drže nas Nemci zato što nas vole. Ima tu nešto. Vidiš. Mi uporno moramo da insistiramo na tome da smo jugoslovenski oficiri. U-por-no. Jugoslovenski oficiri. Mi moramo da Nemcima pokažemo da ih se ne plašimo, da ih smatramo neprijateljima. Ovde...

Ali nisu samo Nemci bili neprijatelji. Nacistički bajoneti opkolili su stroj. Straža je upetostručena. Grleni glasovi „postova” cepali su prostor.

— „Rueee”

— „Švajneraj”

— „Rueee”

General Miloje Popadić, okružen svitom, pun prezira prema stroju koji nije želeo da mu odgovara na njegov pozdrav, stupao je marcialno, kruto. Samo za moment, dok je pozdravljao komandanta Blimela, njegovim licem preleteo je osmeh.

— Komandujte mirno — odsekao je gledajući u zemlju.

Neskladno, zarobljeničko „mir-no” vređalo je osetljivo uvo uparadenog generala. Već je zaustio da vikne „os-tav” ali se predomislio. Sačekao je da se redovi kako-tako srede, da se žagor stiša. On, Miloje Popadić, moraće sve to da izmeni.

Profesionalno je kašljucnuo, proveravajući spremnost svojih glasnih žica. Njegove su uši bile zatvorene za glasove toliko tuđe vojničkom stroju.

„Naredba broj četiri — počeo je da čita, a njegov glas je sa svakom reči dobijao u punoći i snazi — starešine logora VI/C za 22. juni 1942. godine.

„Posle bezuslovne kapitulacije naše jugoslovenske vojske...”

Albi je uživao u suncu. Okretao je lice zracima, zatvorio je oči, njegove su uši hvatale tek poneku reč. Ni ostali baš nisu bili mnogo radoznali...

„15. aprila 1941. godine pometenost vrhovnog vođstva, koja je dotle vladala, sada se pretvorila u krajnje rasulo.”

Generalitet, postrojen po strani, pokrenuo se. Istina, sablje nisu zazveketale, ali su pogledi sinuli...

„Niko više nikoga nije slušao i radio je svaki šta je hteo. I posle petnaest meseci, provedenih u ropstvu, kod naših zarobljenika-oficira vladaju bura i pometenost, razum još nije pobedio sentimentalnost...”

— O, ho, ho — doprlo je iz nekog reda.

— O, ho, ho — odjeknulo je sa više strana.

General Popadić je podigao oči sa teksta, odmerio redove pa nastavio:

„Naročito se povećala i organizovala bura u ovome logoru od 15. maja tekuće godine, dana dolaska 800 oficira iz Nirnberga. Kao zarobljeni oficir koji je sticajem okolnosti prošao kroz pet

do šest oficirskih logora i u ovom logoru proveo više od četiri meseca kao starešina logora, iznosim sledeće apsurdnosti:

a) SEĆENJE GLAVA traži izvestan broj potporučnika svima starijima od sebe, da bi kaznili krivce za izgubljeni rat i oni došli što pre do viših položaja..."

— Ua, reponja...

— Dole kapitulant...

...

b) TROCKISTE: Jedan izvestan broj oficira koji ne priznaju privatnu svojinu, porodicu, narod, crkvu, državu — upravo to su ljudi u zverskom obliku — traže samo klanje, rušenje i svetsku revoluciju..."

Reski zvižduci zaparali su vazduh, podigli se iznad stroja i sudarili se sa ne manje reskim zvukom repetiranja. Meci su uleteli u cevi, ali zvižduci nisu prestajali. Stražari su zbunjeno pogledali u pukovnika Blimela. Miran, hladan, pukovnik nije gledao ni u generala ni u stroj, ni u svoje vojnike. Nemarno je kuckao korbačem po sari svoje desne čizme.

Popadićeva brada je podrhtavala. U njemu su se probudile sve uspavane snage junaka iz prvog svetskog rata. On bi najradije sada gazio po tim ljudima. S mržnjom je odmerio čak i nemačkog komandanta. Glas mu je postao tvrd, opor i prodoran.

„v) Izvestan broj oficira naziva izdajnicima naroda: sobne starešine, starešine baraka, komandante bataljona, starešinu logora i sve one koji vrše neku funkciju u logoru..."

g) SRPSKO IME I SRPSTVO u ovom logoru ugrožava jedna grupa oficira tražeći i od podoficira i od vojnika izjavu: da oni nisu Srbi, iako ih je majka Srpkinja rodila, već su integralni Jugosloveni i da je ime srpskog naroda na račun države iščezlo.

d) OFICIRI JEVREJSKE VEROISPOVESTI pokušali su 27. tekućeg meseca da spreče izvođenje vidovdanskog programa oficira srpske narodnosti..."

Albi se prenuo. Zainteresovano je pogledao u generala. U Albijevim, kao i u očima svih iz njegove okoline, ogledalo se nerazumevanje. Tu, pred nemačkim komandantom, starešina logora, jugoslovenski general, izmišlja odvratnu laž, provocira, huška protiv Jevreja. Čemu to?

Dalja koncentracija bila je nemoguća. Reči su tekle. Protesti su izbijali sve češće i sve oštrije. Ne, Albi nije bio u stanju da prati sve te besmislice, svu tu rugobu koja je bljuvala mržnju i provokaciju i insinuirala javno, pred neprijateljem.

Nije mogao da oceni ni buru koja je nastala po završetku čitanja, buru koja bi generala prosto pocepala da se između njega i razgnevljenih zarobljenika nisu postavili stražari sa zapetim šmajserima.

Išao je polako. Nije bio kadar da razmišlja. Jedva je našlućivao da se u njemu začela neka borba. U sobi u kojoj je bio

opšte omiljen, nije odgovarao na pitanja, nije „tumačio“. Po ko zna koji put sada je pročitavao pisma pristigla iz domovine, pisma brižljivo čuvana, pisma datirana prošle godine, jednostavna, umirujuća pisma puna pokušaja da se skrije istina koju je Albi tek sada počeo jasno da sagledava.

Po treći put je kroz prozore dopiralo dahtanje pasa i njihov lavež. Bio je to znak da će uskoro početi da sviće. A Albi je bio svoju bitku. „Pacifista“, „humanista“, „akademski antifašista“. Ta da li je dobro čuo? Da li je taj general govorio ono o Jevrejima? Pa Nemci bi na osnovu te optužbe mogli da ... Možda bi trebalo otići tom generalu, objasniti mu... Ali se u Albiju sve bunilo. Ne. Ne otići. Ta on je svinja. On je znao šta radi. Zar „čika major“ nije otišao? Ne. Ja ne mogu. Ja ga mrzim, mrzim, mrzim.

Energično je potpisao protest. Ruka nije drhtala.

— Albi, šta se to desilo? Albi, šta da radimo? — pitali su zbunjeni ljudi koji su čitavog života radili, koji se nisu bavili politikom.

— Dragi prijatelji — rekao je — nemam šta da vam kažem. Eno, pogledajte na tabli.

Lako je zauzeti pozu. Lako je biti odlučan u očima drugih. U kratkoj letnjoj noći čuješ svaki korak stražara, čuješ lanac koji zveckna na psećem vratu. Pokušavaš da dozoveš slike sećanja i da se posavetuješ sa najdražima. Ali slike teško dolaze. Imaš utisak da si sam. Disanje onoga koji leži pored tebe, disanje onoga koji leži iznad ili ispod tebe, upozoravaju da si u masi. Hoćeš li izdržati?

U beskrajnim noćnim monolozima sećao se priča iz Nirnberga. Koliko je gorčine bilo u rečima koje su govorile o porazu, o očajanju, o slabosti da se pruži otpor, o kapitulaciji, o stavljanju potpisa na izjavu kojom se nudila pomoć da se u zemlji zavede red, da se očisti od „jevrejske gamadi“.

Znao je. Nema odstupanja. Ali odluka nije samo reč. To obavezuje. Hoće li on moći da prisili sebe na samožrtvovanje do samoodricanja, hoće li moći da ide ukorak sa Otom, sa Markom, sa Simom, sa tim njemu donedavno tako stranim ljudima.

„Znaš — sećao se reči Siminih — ti sam moraš o svemu da razmisliš. Možda je tačno da mi idemo predaleko, možda smo nezadovoljni sami sobom zato što smo pali u zarobljeništvo, a možda...“

Sima mu je pomogao da se odluči.

— Popadić je budala — rekao je — ali je disciplinovana budala. Nije on izmislio svoju „Naredbu broj 4“. On je, prosto, u svojoj revnosti malo preterao.

Albi je pažljivo slušao.

— Evo, pogledaj. Istoga dana kada je Popadić nama držao propoved Nedić je pisao generalu Baderu.

Oči su letele preko teksta.

„Prinuđen sam — pisao je general Nedić — da upozorim nemačke vlasti na aktivnost komunističkih i jevrejskih elemenata u zarobljeničkom oficirskom logoru u Osnabriku.

„...U zarobljeničkom logoru u Osnabriku nalazi se oko 340 Jevreja i izvestan broj rezervnih i aktivnih oficira koji su komunistički nastrojani. Prema verodostojnim podacima ova lica šire u logoru bezobzirnu komunističku propagandu... Teško zabrinutoj zbog ove destruktivne akcije, Srpskoj vladi je čast da prednje stavi do znanja i ona bi bila naročito zahvalna da se protivu jevrejskih i levičarskih elemenata preduzmu mere...”

Oto pokreće sasvim nevažna pitanja. Interesuje se o godinama rada, o učenju, o zainteresovanosti. Veliku pažnju pokazuje za jevrejsku istoriju. Sam priča o Ramajani i Mahabharati, o Gilgamešu i Nalu. Slušajući ga, Albi oseća da Oto i ne želi da priča, da u svakoj reči ima nekakvu poruku koju mu prenosi. Jer Oto zna da sluša. Satima. S neskrivenim divljenjem za sve ono što opet Albi zna. Male, naoko nevažne primedbe pomažu. Bezbrojne činjenice počinju da dobijaju nov sadržaj. Nešto, što je uvek bilo pomalo mistično i neshvatljivo, postaje odjednom razumljivo i jednostavno.

— Pa razume se — kaže prilikom jedne šetnje Sima. Ti znaš — obratio se Otu — da nemamo nikoga ko bi se prihvatio da predaje istoriju društva.

Ni Oto ni Sima ne pominju Albija. Ali Albi zna da je reč baš o njemu. Odavno je on osetio da se tu pored njega događaju neke čudne stvari, da se održavaju nekakvi tajanstveni sastanci. Njegovom oku nije izmaklo da u šetnji često sreće iste grupe ljudi, da ti ljudi vrlo slično govore. A sada je on među ovom dvojicom koja se nešto dogovaraju, govore u dva glasa, a on shvata da čekaju trećeg; da on, Albi, treba da odluči.

Otpor je došao spontano:

— Ama šta vam je ljudi? Pa ja to ne mogu. Ja ne znam.

Oto i Sima nisu se dogovarali. Čak ni jedan mig nije načinjen.

— Ne treba biti skroman.

— Ovde, u logoru, treba aktivirati ljude, treba im pomoći da ih ne uhvati čamotinja, mrtvilo, da se ne demorališu.

Nacistička gramzljivost ide predaleko. Zarobljenicima treba oduzeti ono malo što im je dato. Čak i bedne logorske marke. Treba im prodavati slačicu i saharin, knjige koje u Nemačkoj i tako više niko ne čita. Albi nema kome da pošalje novac. Pisma i karte vratile su se sa etiketom „NEPOZNAT”. Sa spiska bira bezbroj knjiga o prohujalim epohama. Pažljivo sluša predavanja profesora Perovića i Lebla. Počinje sa izvanrednim interesovanjem da prati vesti sa frontova.

Bezbroj puta Albi je prelistao svoje beleške. Stalno ih doteruje. Oni koji ga znaju iz cionističkog pokreta začuđeni su: tako virtuozan govornik, takav erudita nema razloga da se ustručava.

Pet minuta pre zakazanog časa pojavio se Sima. Albi je bio raspoložen da predloži odlaganje. Ali je Sima pričao o fudbalskoj utakmici. Baraka je izgubila.

— Pa, i morali smo izgubiti. Zamisli, ja polutka a Brukner krilo. A noge? Teške, brate, kao olovo. Pa glava ide napred a noge zaostaju.

Nije stigao ni da dođe do reči a već su se našli u nepoznatoj sobi među nepoznatim ljudima. Sve je propalo. Ti ljudi kao da nemaju fizionomije. Sede i gledaju. I niko ne kaže ništa. Samo jednostavno: zdravo. Papiri su se izmešali, u glavi je zbrka. Zamišljeni uvod je iščezao. Uzbuden, osetio je jednu ruku na svojoj. I čuo običan glas, obične reči. Sima je govorio jednostavno, kao na krugu, kao maločas o onoj utakmici.

Ko će govoriti jedan sat, prestravljeno je pomislio. Nije proteklo ni pet minuta otkako je izgovorio prvu, nesigurnu reč, a već je iskoristio preko polovine brižljivo pripremljenih beležaka. Bio je nezadovoljan sobom. Slušaoci nisu negodovali. Ispod neobrijanih lica video je osmehe razumevanja i simpatija. Glas je postajao sigurniji. Na pretposlednjoj stranici beležaka zadržao se već petnaest minuta. Onda je reč počela da pristize reč. Polako ga je poneo sopstveni govor. Rogobatne rečenice postale su zaokružene. Teške hoklice su se pomerile bliže stolu. Negde iz malog mozga prodrlo je nešto što mu je govorilo: sad, sad, uhvatio si ih... I reč je tekla, tekla, tekla. Prošao je prvi čas. I mnogi časovi. Oslobodio se straha, oslobodio se predrasuda o naročitim ljudima. Obuzela ga je predavačka strast. Zavoleo je pažljive, zahvalne slušaocce. I oni su njega zavoleli.

O svemu tome pričao je Otu. I kako se priprema, kako predaje, koja mu pitanja postavljaju, o obavezi da uvek bude u toku zbivanja. Slušaocce zanima: dokle će Hitlerovske trupe nadirati u Sovjetski Savez, na kom će sektoru pasti odlučujuća bitka, kada će se saveznici iskrcati.

Jednoga dana Oto mu je pružio zamotani papirić.

— Ovo je samo za tebe — rekao je — pročitaj pa mi vrati.

Učinjeno je to jednostavno. A ipak, Albi je shvatio da se radi o nečem važnom. Čvrsto je u džepu stiskao zamotuljak.

Izvaljen na krevetu čitao je reči ispisane sitnim, jedva vidljivim slovima: „Izveštaj vrhovne komande... Izveštaj, izveštaj...” Ničeg senzacionalnog nije bilo u tim zgusnutim redovima. O borbama, napredovanjima i odstupanjima, o bombardovanjima. Te škrte reči otvarale su vidike, rušile žice. Svet je postao mnogo prostraniji, neuporedivo veći od ono nekoliko hiljada kvadratnih metara opkoljenih „ježevima”.

Svakoga dana u određeno vreme stizao je izveštaj. I svakoga dana ga je Albi ponovo čitao sa istim zadovoljstvom. Eto, Gestapo

nije mogao da spreči vezu između sveta i logora. Sada je tačno znao: tamo, u zemlji, je strašno, ali je strašno kao u ratu. Otpor raste i teror ne izaziva strah nego mržnju.

Sa najvećom lakoćom Albi se snalazio u novome. A možda to novo i nije bilo za njega tako novo, možda je zapreteno živelo. Sada je izbilo burno. Energija, sputavana mesecima, tražila je oduške. Predavačka aktivnost je samo jedan oblik izživljavanja.

Udruženju pravnika je potrebno tumačenje Ženevske konvencije. Treba pisati predstavke Crvenom krstu, treba raditi u Kulturnom odboru, treba...

Jutarnji „apel“ normalno je tekao. Zonderfireri su koračali pored stroja i prebrojavali: finf, cen, finfcen, cvancig, finf and cvancig... Jesenje sunce je bilo toplo. Nije bilo čak ni vike.

A on je stajao uznemiren. Osvrtao se. Pokušavao je da sebi objasni svoju uznemirenost. Oči su mu šetale preko poznatih glava. U toku čitavog dana nelagodnost ga nije napuštala. Na popodnevnom „apelu“ je porasla. Ponovo je lutao pogledom, ponovo je nastojao da se oslobodi more. Odjednom su mu se zenice suzile. Namestio je bolje naočare. „Ko li je taj koji stoji pored Sime? To je Otovo mesto.“ Nešto se događalo, nešto u čemu su učestvovali Sima, temeljni čovek koji je stajao pored Sime i svi iz Otove okoline.

— Pobegao je — rekao je sasvim jednostavno Sima. Dobio je zadatak da po mogućstvu pređe na neokupiranu teritoriju Francuske i dalje, u zemlju.

Albi je zbunjeno slušao. „Oto je otišao.“ Ništa mu nije rekao. Kako će sada?...

Simine reči nisu dopirale do njegovog mozga. Prvi put je bio ljut na toga prijatelja koga, izgleda, Otovo bekstvo nije uzbudilo. No, odjednom je osetio da je uhvatio sebe kako preuveličava čitav taj događaj, da će ubuduće moći i sam da se snađe. Ne. Ne sam. Nego zajedno sa drugima, sa svim onima koji su se osilili, koji su odbili da se klanjaju...

Kada se, dvadesetak dana kasnije, sreo sa uhvaćenim Otom, smejavao se iskreno. Bilo mu je milo što su Ota vratili u Osnabrik. Ali je taj sastanak bio drugačiji nego što bi bio rastanak. Sigurnost se ugnezdila...

— Drugovi — upao je u sobu uvek nasmejani Amar — pozivamo vas da dođete nama. Večeras čitamo prvi broj našeg ilegalnog lista, naše „Sedmice“. — U Amarovom ionako toplom glasu bila je neka nežna nota. O listu je govorio kao o ženi. Ko se ne bi odazvao pozivu.

Albi je stajao u uglu. Zbijen. Svaki delić prostora bio je iskorišćen. Amar je čitao, okretao je list auditorijumu da bi ljudi videli i grafičku stranu. Reči su bile britke, kao izazov, kao prezir, kao opomena. Prvi susret s listom bio je fascinantan. „Ko su ti

ljudi koji tako pišu? Ko se usuđuje da ovde, u Nemačkoj, u logoru tako govori?" Vidi samo te diskutante. Teku reči glatke i grube, jednostavne i komplikovane, ali uvek kao dinamit. Albi stoji i sluša.

Ujutro, odmah posle apela upao je u sedmu sobu, pročitao ponovo sve. Od korica do korica. Iz nedelje u nedelju stajao i slušao. Jezik se sam razvezao. Nikako nije mogao da se seti kojom je prilikom uzeo reč u diskusiji. Osećao je neodoljivu potrebu da javno ispolji svoje slaganje sa tim rečima, koje su mu u prvom trenutku izgledale strane.

Nešto se priprema, mislio je dok je koračao. Tako obično počinje. Oto i Sima opet pričaju o nekim nevažnim stvarima. Na šta samo ciljaju s pričama o karbidu, o samopomoći i o potrebi da se baraka drži u redu. Izgleda da su sva ta pitanja za njih dvojicu bila vrlo važna.

— Da ne zaboravim — odjednom je rekao Oto — znaš — uhvatio ga je pod ruku i on je osetio da dolazi ono pravo — znaš, drugovi misle da „Sedmica” ne sme da i dalje zadrži u potpunosti karakter koji sada ima. Ima ovde ljudi koji ne mogu ukorak sa nama... Video si i sam. Pročitao si vesti o sastanku u Bihaću. E, vidiš, i naš bi list morao da ima najširi, antifašistički karakter.

Sledeće nedelje u trećoj sobi trideset i sedme barake javno je čitao novi list — „Trideset i sedmica”.

— Glavni urednik je Albi.

— Glavni urednik je Albi —

Logor je doživljavao bezbrojna uzbuđenja. Pratio je nacistički prepad kada je Hitler okupirao Petenovu „slobodnu Francusku”, pratio je borbe u Staljingradu. „Trideset i sedmica” je reagovala kao najosetljiviji organ antifašističke koalicije. Poslovi u profesionalnim, pokrajinskim udruženjima su se gomilali. U logoru se događalo nešto što je zbunjivalo sve one koji su želeli da žive u miru, a još više one koji su pripremali intrige preko kojih su računali da osiguraju sebi pozicije, da se obogate.

— Sve to kuva onaj Jefte — vladalo je mišljenje među ostarelim intrigantskim generalima.

Logorska komanda se nije kolebala. Na dostavu svojih doušnika o aktivnosti izabranog poverenika, potpukovnika Jefte Jovanovića, donela je odluku: Jefte Jovanović ima dva sata vremena da se pripremi za odlazak.

Kulturni odbor je ustao u odbranu poverenika.

„Gospodo oficiri — stajalo je u otvorenom pismu upućenom logorskoj javnosti — smenjivanje logorskog poverenika je kršenje osnovnih prava ratnih zarobljenika. Mi ćemo učiniti sve da ova odluka bude opozvana. U međuvremenu je potrebno da damo dokaza o našoj solidarnosti, o našem insistiranju na pravima koja nam pripadaju. Čitav logor treba da stane iza majora Vjekoslava Kolba, prvog saradnika Jefte Jovanovića...”

— Zašto si potpisao? — pitali su zbunjeni stariji stanovnici 37. i 38. barake. — Šta se nas tiče ko će biti poverenik?...

Opširno, staloženo, vrlo sistematično, Albi je svakom tumačio svoj stav. Pokoji put bi pomislio: nisam li prevario samoga sebe, nisam li izdao svoju mladost i svoje ideale? Ovakve misli propraćao je osmeh koji se jedva mogao naslutiti.

Mačevi su ukršteni s neslućenom žestinom. Gospoda generali-kolaboracionisti našli su da je nastupio najpogodniji trenutak da preuzmu sve pozicije u logoru. Odbacili su sve kandidate koji su se u ratu ili u logoru kompromitovali. Podigli su svoju „neokaljanu zastavu” generala Uroša Tešanovića. Zar da se jedan major suprotstavi generalu? To se u jugoslovenskoj vojsci još nije dogodilo.

Za Tešanovića su radili generali, tradicija, radila je nemačka komanda, vlada generala Milana Nedića i Dontov sistem.

U sobi generala Mite Živkovića neprekidno je zasedao „štab”. Uverenje da će protivnička strana biti „ameticе” potučena nije baš bilo osobito čvrsto. Titovci su, izgleda, i u logoru ozbiljna snaga. Živci nisu izdržali. Odustali su od taktiziranja. Raspali posred srede pa se ne boj!

Na mnogim barakama agenti gospode generala istakli su parole na nemačkom i srpskom jeziku: „Psima i Jevrejima zabranjen ulaz.” „Predajmo Čivute Nemcima.” „Jevreji su krivi za rat.”

Neumorni Trifko, čiji su zaštitnici bili Mike—Galame i drugi pajtaši, revnosno je slikao te parole, nosio ih najpre generalu Tešanoviću.

— Samo da vidite ko će za vas da agituje, ko će za vas da glasa.

I Albiju.

— Da vidiš kakvih ima među nama.

Albi je tužno vrteo glavom. Teško se opraštao od svojih iluzija. Mnogi Jevreji iz trideset i sedme i trideset i osme barake uplašeno su se okupljali. Šta će se dogoditi? Zar je potrebno da i ovde sprovodimo izbore?

Iz Albija su izvirali sve novi i novi argumenti. Jevreji moraju glasati. Treba li da pođemo za tim generalom u čijem su društvu ovi — svakome je poturao pod nos parole koje mu je Trifko donosio. Naši su u zemlji baš bili lojalni, pa, jeste li čuli kako su sa njima postupili.

Politički korteši iz štaba generala Živkovića sve su predvideli. Čak i psihološke efekte. Izborna komisija radiće prvo u barakama u kojima je većina za Tešanovića. To će demoralisati kolebljivce koji su imali nameru da pođu za Titovcima.

Izbori su počeli sa velikom pompom. Glasnogovornici su svaki čas prenosili izborne rezultate. Major Kolb trpeo je poraze.

Sedeći u sobi generala Živkovića, general Tešanović se ždrao. Pobjeda u „njegovim” barakama nije bila onakva kakvu je on planirao. Podbačaji su bili neznatni, ali ipak podbačaji. Najzad,

komisija je stigla u baraku u kojoj je trebalo da glasovi budu tačno podeljeni.

— Božiju mu — izbacio je general Tešanović. — Dvadeset izgubljenih glasova.

— Ura! — upao je Amar u sedmu sobu. — Oteli smo im dvadesetoricu.

Albi se nije odvajao od Ota, od Sime, od Dejana Lapčevića. Emisari su jurili na sve strane. Komisija je ulazila na „naš“ teren. Razlika se smanjivala. Po mišljenju generala Tešanovića rapidno brzo, po mišljenju našega štaba vrlo polako.

— Kolebljivci! — psovao je Dugački.

— Kazalinusi! — žestio se Dejan.

Iz štaba je nestao Sima. Bio je to znak da se bliži kraj glasanja, da je komisiji ostalo da obiđe još samo vojničke i jevrejske barake. A vojničke barake bile su Simin teren.

Glasnogovornik je bezvoljno krkljao. Samo, Aci Leviju, Amaru, štabu, nisu bili potrebni „zvanični podaci“. Gušili su se pričajući o pobiđi.

— Burazeri — vikao je Aca — da vidite samo Simu. Oko njega Keča, Pura, Srečko, Karos. Joj, burazeri! Ama nisu mogli da maknu. Potukli smo ih do nogu.

Albi je povukao Ota za rukav. Njegov sistematičan mozak već je zaključio. Odluka je, ipak, u rukama jevrejskih baraka. To je pokazivala i buka koja je dopirala sa kruga. U sobe su počeli da upadaju zvani i nezvani. Jedni da propagiraju, da hrabre, drugi da prete. A Albi je obilazio sobe. Znao je on svakoga ko će se u ovom odlučnom trenutku pokolebati. Sada, sada mu pružiti ruku. Setiti ga i na cionizam, na porodicu, čak i na boga.

Prvi su dali svoje glasove oni iz sedme sobe. Zatim su redom ulazili. Nemarno oni koji su bili načisto sami sa sobom, bahato oni koji su jedva savladavali svoj strah, smerno oni koji su samo iz poverenja prema Albiju uopšte glasali.

Samo dva glasa za generala. Dve barake, dva glasa. Bila je to pobjeda novih ideja, pobjeda majora Kolba, pobjeda Albija Vajsa. Niko se nije mogao baciti blatom na 37. i 38. baraku.

Nije se moglo očekivati da će izdajnici u logoru biti manje uporni od izdajnika u zemlji. Tešanović nije priznavao da je poražen. Njemu i njegovom naredbodavcu, generalu Miti Živkoviću, bili su potrebni oficirski bataljoni koji će im osigurati povratak u zemlju i generalske epolete. Kad to nisu mogli da udese preko paketa i povereništva možda će moći preko nove organizacije: „Zajednice jugoslovenskih oficira za kulturno i fizičko usavršavanje“.

Proglas je objavljen 28. marta. A već dva dana kasnije „demolirana“ je „sinagoga“. Bila je to mala siromašna prostorija u kojoj se nekoliko vernika okupljalo svakoga petka da bi izmrmљalo svoje molitve. Gnusno i uvredljivo bilo je poganjenje.

Po barakama 37 i 38 počelo je da se šuška. Protivu Jevreja se priprema napad. „Zajednica” će insistirati kod Nemaca da se Jevreji odvoje, da se pošalju u Srbiju ili u koncentracioni logor.

„Trideset i sedmica” i glavni urednik hrabrili su. Ta Albi je sada i po zvaničnoj dužnosti morao da podiže moral. Prilagođavajući način borbe i organizacione forme organizacionim formama u zemlji, ilegalni pokret u logoru formirao je Antifašistički odbor. Na tajnom sastanku, na koji ga je odveo Oto, Albi je slušao, upijao, primao. Po običaju, malo je nakrivio glavu da bi bolje čuo imena onih koji ulaze u odbor:

— Arandelović Radomir — čitao je Pavle Aleksić — Aleksić Pavle, Bošković Đurđe... Vajs dr Albert...

Izvršni odbor: Jovanović dr Dragi, Carević Miloš, Vajs dr Albert... i najzad:

Sekretarijat Izvršnog odbora u koji su ušli: Milanović Nikola, Aleksić Pavle i Vajs dr Albert.

— Ne, ne mogu da shvatim — govorio je Otu. — Ne mogu. Pa ja... Šta sam ja uradio? Pa ne, zaista... — I čovek kome su reči izvirale, koji se nikada nije spoticao u govoru, sada je, zburjen, pokušavao nešto da kaže.

— Mislim — polako, otežući, odgovarao je Oto — da su prijatelji dobro razmislili pre nego što su te predložili. Danas čovek ne sme da bude skroman... Zar je nekome stalo do toga da se ističe... To je poverenje koje zahteva hrabrost i rad.

Rad. Izbor je pao na čoveka koji je znao da radi. Umeo je da uhvati svaku misao, da je dopuni, da je formuliše. A posla je bilo napretek. Bila je 1943. godina, godina velikih savezničkih pobeda, godina u kojoj je fašizam već osećao da propada, pa je želeo da u propast povuče sve.

Naelektrisanost je u logoru bila ogromna. Tu, na beskrajno malom prostoru vodio se rat u malom. Rat po nečemu sličan onome u zemlji. Sve je teže bilo ostati neopredeljen. Tešanovićeve „Zajednica” otvoreno je pretila Jevrejima, komunistima, anti-fašistima, Hrvatima, Slovencima. „Ko nije s nama, taj je protivu nas.” Neće biti paketa, neće biti hrane. A porodice...

Izdajnički generali su kovali zavere. Sada su već javno sastavljali liste onih sa pletenicama koji će biti obešeni, koje treba denuncirati: prvi su bili generali Ljubiša Hadži—Popović, Vuko Lepetić, Jovan Aćimović...

Antifašistički odbor je reagovao. Petnaestog maja 1943. godine izdao je „Saopštenje drugovima u logoru — Osvrt na osnivanje i dvomesečni rad ‚Zajednice’.”

„U ovim sudbonosnim danima kada je širom sveta već izgrađen jedan širok i jedinstven antifašistički front, u času kad je kod nas u logoru dugom i odlučnom borbom osvojeno pravo udruživanja u cilju kulturnog prosvetavanja i spremanja za buduće nacionalne zadatke, u času kada se kao rezultat te borbe u logoru formira javno mnjenje sa izrazitim jugoslovenskim težnjama i

osećanjima, u času kad združeni, sjedinjeni i zbijeni treba da dočekamo i damo otpor poslednjim i najjačim napadima neprijatelja na nas i na naš duhovni život — mi doživljavamo da se u tom odsudnom istorijskom času, tako presudnom za ceo naš narod i našu dalju budućnost, pojavljuje među nama jedna grupa ljudi koja se svim silama upinje i trudi da to duhovno jedinstvo, jedino naše oružje koje nam je u rukama, razbije, a samim tim pomaže neprijatelju, pošto nas je vojnički razoružao i slomio, da nas i duhovno slomi, dotuče i uništi.

Da bi sprečili jedno zdravo i pravilno diferenciranje u ovom logoru, diferenciranje na šačice izdajnika na stubu srama i na ceo preostali logor duhovno povezan u jednu celinu, oni su nastali da unesu zabunu u ovaj logor, denuncirajući, podmećući i klevećući, oni uspevaju da baukom komunizma i ostalim fašističkim metodama zavedu izvestan deo naših drugova — tako se vrši jedno nerealno, veštačko diferenciranje u ovom logoru, a blagodareći tome oni se prikrivaju i bar privremeno produžavaju svoju egzistenciju.

Svakom onom ko hoće da vidi i pozna činjenice, mora pasti u oči izvesna paralelnost i podudarnost shvatanja i rada između nemačkih organizacija i akcije ovog novog bloka. Komanda logora je smenila našeg poverenika, tražeći novog, u koga će ona imati poverenja nasuprot želji ogromne većine logora da se manifestuje jedinstvo prema neprijatelju i dokaže da poverenik ne može uživati poverenje i neprijatelja i svojih drugova. — Ove novopovezane reakcionarne grupe istakle su protivkandidata dotadnjoj liniji povereničkog rada. Manifestacija onoga što su oni želeli ovim postići jasno se videla iz sramnih paškvila i natpisa po zidovima baraka kao i javnih izjava postavljenog kandidata, o čemu će docnije biti reči. Kad nije uspela akcija o promeni kursa u povereništvu, komanda raspušta sva kulturna udruženja: „jer su izašla iz kruga svoje nadležnosti” zato što se još odmah posle smene i na praznom terenu, sa koga su putem ove naredbe uklonjene sve naše kulturne ustanove, pojavila Zajednica, da reguliše kulturni život u novom pravcu zadovoljenja težnji nemačke komande. Ovaj jednovremeni nastup i logorske komande i logorske reakcije protiv povereništva, a kad to nije uspelo i protiv naših kulturnih ustanova, izgrađenih na bazi nacionalne i savezničke linije, pokazuje ideološku srodnost njihovu.

Da vidimo, pre svega, ko se i grupno i pojedinačno krije iza ove Zajednice pod plaštom lažnog jugoslovenstva. Iza simbola krune i okrvavljenih granica Jugoslavije skupili su se obnovaško-denuncijantski elementi bivše garde ranijih starešina: potpisnici poznate karte za London, takozvana „gvozdena garda” (o čijem postojanju zna veliki broj generala); grupa reprezentanata raznih

režimskih skutonoša na čelu sa njenim dvadestipet-martovskim upravnikom grada; jedna grupa oficira i od neprijatelja imenovani vojskovođa, koja je sa puškom u ruci služila neprijatelju; potpisnici izjava i „Novog vremena“ nepopravljivi inicijatori, propagatori i iznuđivači Nirnberške izjave, redaktori logorskih zidnih novina, autori sramnih objava po barakama: „Jevrejima ulaz zabranjen“ (na srpskom i nemačkom jeziku) i sl. A da bi igra bila što prikriivenija, jedno desetak poznatih ljotićevaca, obnovaša, vojvoda i logorskih fašista nije formalno upisana u Zajednicu. Dakle, sve nijanse onih ljudi koji su bili ili pasivni u našoj borbi ili direktni protivnici nas i naše nacionalne i savezničke linije. Sve ove klike mogu se smatrati kao inicijatori osnivanja Zajednice.

Svakog onog ko beži sa ovog našeg jugoslovenskog narodnog fronta borbe protiv fašizma, ma sa kakvim izgovorom (ili, još gore, sa parolom neprijatelja: borba protiv komunista, Jevreja i tome slično) mi nazivamo neprijateljem, jer u času najodlučnije borbe izdaje svoj narod, svoga kralja i svoju otadžbinu.

Ovo upućujemo svim drugovima u logoru, a naročito onima koji su na ma koji način dovedeni u zabludu — bilo u odnosu na rad i stav većine u logoru, bilo u odnosu na ciljeve te Zajednice — u želji da se što pre vaspostavi puno jedinstvo i duhovna čvrstina našega logora, u cilju složnog otpora i odbrane od poslednjih napora neprijatelja, a i da mirne savesti i svetla obraza dočekamo saveznike i slobodu.

Pozivamo stoga sve drugove da se svrstaju u veliki antifašistički front onako kako su se svrstali naši saveznici i ogromna većina našeg naroda zajedno sa našim legalnim predstavnicima, jer je naša dužnost da se, u duhu naše zakletve i naših moralnih veza i obaveza prema narodu, nađemo u tom frontu i da do kraja ostanemo u toj borbi protiv neprijatelja i svih njegovih manifestacija.

Posle ovog našeg koraka smatramo da neobaveštenih ne može biti.”

„Osvrt“ je budio savesti. Mnogi članovi Zajednice krišom su ga prepisivali, čitali ga u potaji i razmišljali. Kolebali se. Ali su se kolebali i na drugoj strani. Pretnje su bile strašne. Za zarobljenike ne bi bilo važno šta general Tešanović misli o životu u logoru, o poštovanju ili nepoštovanju Ženevske konvencije. Važno je bilo što je za njim stajala logorska komanda, za logorskom komandom O.K.W., a za O.K.W.-om Gestapo.

Oto, Sima, Dejan i drugi rukovodili su borbom u logoru. Za barake 37. i 38. dr Albi Vajs je bio autoritet.

Ogromna je snaga bila potrebna da se zarobljenicima protumači da između Zajednice i logorske komande postoje neraskidive veze, baš kao i veze između Draže Mihailovića i okupatora, da stav 37. i 38. barake nije izazvao antisemitske ispade, da su događaji u logoru deo zblivanja u zemlji i svetu i da je diferenciranje neminovno. I ne samo diferencijacija, objašnjavao je Albi, sukobi će se zaoštriti. Moramo se pripremiti na odbranu, ali i na napad.

Na prvi, frontalni napad, nije trebalo dugo čekati. Pukovnik Blimel posetio je poverenika Vjekoslava Kolba. Odmah je otvorio karte:

— Ja sam vam već skrenuo pažnju u pogledu postupka prema Jevrejima... Vi znate da vas ja smatram poverenikom manjine. Iza brani ste glasovima vojnika i Jevreja... Zatim i gospodin Barč se na vas žali. Kaže da ste prema njemu grubi. Pretili ste mu. Rekli ste mu da će rat jednom biti svršen.

Kolb ga je gledao ozbiljno.

— Da, gospodine pukovniče, rekao sam mu. Izazvao me je. On nije hteo da dozvoli da se darovi Crvenog krsta ravnomerno dele.

— On nije hteo da ih dá Jevrejima... Jevreji ne mogu biti izravnati sa ostalima. Oni vode u logoru propagandu... I srpska vlada postupa sa Jevrejima kao i ja.

— Možda, ali to je srpska vlada i nemačka vlada, ali mi smo Jugosloveni.

Kao od kремена odbijale su se Blimelove reči. Ne, ovoga je bilo nemoguće uplašiti, nemoguće potkupiti. On će napustiti položaj poverenika, napustiće veliki logor, samo silom ući će u specijalne žice, u novostvoreni logor „D“, ali se neće uplašiti, ostaće dosledan.

Logor „D“. Jevreji su bili radosni. Prošli su oni i kroz teža iskušenja. U Nirnbergu su bili izdvojeni u isto ovako odeljen blok, ali su tada bili sami. Sada su sa njima najbolji u logoru, najdosledniji, najborbeniji. Tek što je kapija zaključana, tek što je kraj nje stao vojnik sa mašinkom, a već je Rafailo Blam sa svojim „samarom“, svojom harmonikom prkosno svirao marševe. Albi je sedeo sa Nikolom i Pavlom. Pisali su „Obaveštenje“ koje je isticalo nezakonitost postupka ali i rešenost da se ne popusti.

Ko bi naveo sve što se zbilo za godinu dana života u logoru „D“! Sve se zakovitlalo. Život je bio pun dinamike, a Albi je bio u centru zbivanja. Bura oko zatvaranja logora „D“ još se nije stišala a bilten prislušne ilegalne službe je javljao: anglo-američke snage iskrcale su se na Siciliji.

Predavanja su postala skoro legalna. Nicali su novi listovi, održavani su koncerti. U pozorištu je aplauz preticao aplauz. Jata srebrnastih aviona postala su deo neba, kao oblaci, kao oluja. Donosili su bombe i pesme Berta Brehta. Crvena armija je napredovala, napredovali su Anglo-Amerikanci u Italiji. Hitler je nagoveštavao novo oružje. Logorska komanda i njeni pomagači pripremali su svoju „protivofanzivu“.

Trebalo je pomutiti radost pobeda. Zbog toga su odlučili da poraz u Italiji, da kapitulaciju vlade generala Badolja zamagle odvođenjem grupe istaknutih logorskih boraca. Na zboru, u nervozi, potpuno razumljivoj — svi su očekivali bilten savezničkih komandi — pročitana su imena onih koji će biti odvedeni neznano kuda. Na spisku su bili i Oto Bihalji i Kolb i drugi prijatelji. Ovoga puta Albi je vest primio mirno.

— Pobjeda je naša — rekao mu je Oto — stiskajući mu ruku na rastanku.

— Pobjeda je naša — odgovorio je Albi.

— Pa... Ako ti nešto zatreba, tu je Sima.

Još jedan stisak ruke i još jedan zagrljaj. Oto je morao da ide. Albi je žurio. Trebalo je napisati novo saopštenje, saopštenje koje će tumačiti kako situaciju stvorenu kapitulacijom Italije tako i situaciju stvorenu akcijom logorskih vlasti koje pokušavaju da unesu zabunu, da zastraše.

Nekoliko dana kasnije u logor su stigli prvi zarobljenici Italijani. Logor je dojučerašnje neprijatelje prihvatio ljudski. Na žici su deljeni supa i saveti. Albi je sedeo. Pripremao je tekst i tumačenje Ženevske konvencije. Novi zarobljenici neće morati da prođu sav onaj tegoban put koji su prošli Jugosloveni.

Početkom decembra počele su da stižu vesti o Drugom zasedanju AVNOJ-a. Dejan je brižljivo zapisivao svaku reč. Logorski Antifašistički odbor moraće da preispita svoj rad, da oceni da li je vođena borba bila na liniji onoga što se u zemlji zbivalo. Dane i dane sedeo je Albi, sedeli su članovi Odbora pretresajući svaku akciju, svaki dokumenat. Sve se idealno poklapalo. Sastanak u Jajcu bio je potvrda pravilnosti politike vođene u logoru, bio je novi program za akciju.

Sve je uzavrelo u tom logorskom loncu. Trebalo je definitivno pridobiti politički neopredeljene, zavedene, sve žalosne a ipak poštene patriote, od onih koji su se opredelili za saradnju sa neprijateljem. Sve je trebalo iskoristiti: predavanja, sport, novogodišnju priredbu, usmene novine... sve, sve, sve.

I na drugoj strani vršene su pripreme. Jedina uzdanica generalima Živkoviću i Tešanoviću bili su Nemci i glad. Ljude treba tući, ljude treba izgladneti, glad će ih naterati da se okanu borbe.

U logoru su frontovi mali. Jedan „Pravilnik o ustrojstvu me-naže” je u običnom životu ljudi nevažan detalj. Ali, u logoru se njime bave takvi kapaciteti kao što je dr Vajs. Iz tame zaborava izvučeni su argumenti. U jugoslovenskoj vojsci se vrše izbori za menažu. A generali postavljaju ljude. Generali žele da kontrolišu ishranu.

Izmenjuju se na oglasnoj tabli: naredbe nemačkog komandanta, naredbe generala Živkovića, otvorena pisma Kulturnog odbora. Albi stalno zasedava. Frontalno odbijanje bilo bi netaktilno. Ne treba generalima pružiti priliku da podignu optužbu da njihovi predlozi nisu proučeni. Treba taktizirati. I ne samo zbog generala. Treba uveriti kolebljive u dobronamernost, treba obezbediti vreme potrebno za pripreme i odlučnu akciju.

Odlučnosti ima na pretek. Nezadrživo se kotrlja sovjetski valjak. Zahuktao se u Ukrajini i sada ne staje. Jedinice narodnooslobodilačke vojske množe se. Oslobođena teritorija se širi. Režimi u Rumuniji i Mađarskoj se kolebaju. Saveznici neprekidno bombar-

duju nemačke gradove, pripremaju se za desant. Zar u takvoj situaciji ne biti odlučan?

Ne pomažu generalima ni gestapovski pretresi s ciljem da se otkrije prislušni centar, ni pretnje, ni činjenica da se deo logora već nedeljama dobro hrani a da deo logora gladuje. Ni Slobodan Drašković, nova zvezda pronacističkog neba, ne može da osvetli mračno raspoloženje reacionara.

Za pristalice generala Živkovića i Tešanovića kao najveće iznenađenje došla je vest: „Kazani sa hranom su vraćeni.” „Logor štrajkuje.”

Albi piše, prepisuje, ispravlja. Sedi u malom štabu i prikuplja vesti. Danima. Nijedan štrajkač ne popušta. Moral je izvanredan. Neprijateljski redovi se osipaju. Pojedinci napuštaju menzu, stupaju u štrajk. Štrajkuje ceo logor „D”, štrajkuju mnogi u velikom logoru.

A vojnici? pitaju se u Antifašističkom odboru. Šta je sa njima? Njihove barake su ćutljive, sumorne. Nikola Milanović predlaže da se Sima na bilo koji način prebaci među vojnike. Samo je on u stanju da razmrsi sve nesuglasice. Sekretarijat je prihvatio predlog.

— Devetnaestoga marta — čitao je Albi izveštaj na sastanku — poverenik kod vojnika, Sima Cvetičanin, saopštio je starešini logora, generalu Živkoviću, da je ogromna većina vojnika stupila u štrajk solidarnosti sa svojim drugovima oficirima. Cvetičanin je uhapšen. Sve je u najboljem redu. B.B.C. je javio da štrajk traje već 10 dana.

Smenjen je pukovnik Blimel. Smenjen je i novi komandant, pukovnik Dem. Došao je general Klem da bi saopštio: uslovi štrajkača su prihvaćeni.

Demonstrativno general Mihailo-Mikica Nedeljković, junak iz prvog svetskog rata, junak iz logora, najstariji u logoru „D”, uzeo je Jevrejina dra Vajsa sebi za tumača.

Pored sitnog, ispečenog generala stoji Albi malo naklonjene glave i sluša. Sluša nemačkog generala, njegove pretnje i aroganciju. I veselo šeretovanje staroga junaka.

— Kaži mu, more, da ide u...

Albi se smeje. Izmišlja. Oštar, ali ipak pristojan odgovor.

— Vas, vas? — pita Nemaac.

— Ama kaži mu — insistira Mikica — kaži mu prosto da ide u ...

Dvoboji su česti jer Mikica ne popušta. Ne prašta ni nemačkoj komandi, ni starešini logora generalu Živkoviću, ni prilično žalosnim Šveđanima koji su u ime Crvenog krsta dolazili u logor. Svi ma on reže. I sve to Albi mora da improvizovano zaogrne u oštro ali pristojno ruho.

Opijenost pobede zahvatila je logor. Žalost zbog toga što je logorska komanda premestila generala Nedeljkovića bila je kratkotrajna. Život je postao vrlo uzbudljiv.

Dvadeset petog maja Dejan je, ustreptao, slušao vesti o desantu na Drvar. Dvadeset i šestog o neuspehu desanta. Toga dana uhvatio je i govor koji je predsednik Čerčil održao u Donjem domu, govor o Jugoslaviji. Samo nekoliko dana kasnije uhvaćena je i deklaracija Petra Karađorđevića. Draža Mihailović iščezao je sa međunarodne pozornice.

Antifašistički odbor pripremao se za svaku eventualnost. Rađen je elaborat koji će biti predat saveznicima. U najdubljoj ilegalnosti formirani su vojni odredi. Svaki iskreni antifašista imao je svoje mesto u desetini, vođu, četi, bataljonu.

Uznemirenost u logoru bila je odraz uznemirenosti u svetu. Uznemirio se čak i nemački generalštab. Dvadesetoga jula Dejan je uhvatio vest o atentatu na Hitlera. Antifašistički odbor je zasedao. Sve se moglo očekivati. Nade su još jednom izneverile. Gestapo je energično intervenisao. Zaveden je još žešći teror, ukoliko je bilo moguće pooštriti ga.

Prošlo je samo nekoliko dana kada je saopšteno: „Svi Jevreji moraju biti spremni da u roku od dva časa napuste logor.”

Albi je ponovo obilazio sobe. Samo, ovoga puta nije bilo potrebno da mnogo hrabri, da ubeđuje. Iako se putovalo u neizvesnost, svi su bili ubeđeni: put u neizvesnost ovoga puta vodi u pobedu. Jevreje nije zbunio pretres stroži nego ikada, nisu ih uplašili fašistički vojnici izuzetno naoružani, opremljeni bombama, mitraljetama, ogromnim parabelumima.

Na železničkoj stanici čekala je kompozicija „G”-vagona. Vrata vagona bila su otvorena. Na ulazima su stajale velike kartonske kutije u kojima su stizali paketi Crvenog krsta.

— Molim vas, gospodine kapetane — obratio se Albi učtivo Staklencu — kao poverenik želim da znam kuda idemo.

— To vas se ne tiče — odbrusio je Staklenac — sa vama ja uopšte ne želim da razgovaram. Hoću samo da vam predam ove poklone.

Korbačem je dao znak jednom zonderfireru. Kutija je tupo pala na zemlju. Iz kutije su isticali lanci, lanci i lanci.

Prvoga su okovali Albija.

— Nadam se — rekao je mirno, iako mu na licu nije bilo ni kapi krvi — da ću ovo zapamtiti i da ću imati prilike da vam ovaj poklon vratim.

— Marš! — proderao se Staklenac. Albi se jedva popeo u vagon. Jedan po jedan zarobljenik okivan je i guran da se bez zadržavanja uspenra. Dvadeset oficira bilo je ubačeno u trećinu žicom pregrađenog vagona. Druge dve trećine zaposelo je šest vojnika i jedan podoficir. Na prostoru između bočnih vrata bio je montiran teški mitraljez. Njegova cev bila je uperena prema žici, prema zarobljenicima.

Nije lako lako. Mnogima je ponestalo hrabrosti. Ali su časovi prolazili. Kompozicija se polako kretala a nebo je bilo kao egzerciralište prekriveno savezničkim avionima. Sirene su pištale na

uzbunu. Pratioci transporta, naoružani nemački vojnici, svaki čas su skakali iz zaustavljenog voza u jarkove kraj pruge. Njihovo strahovanje od savezničkih aviona razveselilo je zarobljenike. Divlji nacistički vojnici požudno su gledali u mirišljavi dim američkih i engleskih cigareta. Pogledi su molili. Bili su spremni da slušaju, da psuju Hitlera i čak da proriču propast Trećeg Rajha i pobjedu saveznika.

Procedura se na ulasku u logor ponovila. Opet beskrajni pretresi, opet oduzimanje stvari, opet... A u dubokom jarku štrasburškog logora čekali su prijatelji, čekaio je Oto.

— Drugovi — rekao je Marku Šrajberu, Albiju, Simi — ovde nema Jevreja, nema odvajanja. Raspored za sve vas već je gotov.

Zarobljenik se brzo smešta. Nije prošao ni jedan sat a gore, na krovu tvrđave održan je prvi sastanak. Bilo je neophodno izvršiti reorganizaciju, upoznati štrasburške starosedeoce sa događajima u Osnabriku, čuti njihovo izlaganje o Striju i Štrasburgu.

Počela je borba sa vremenom, sa stenicama i buvama. Život je bio veseo i nepodnošljivo težak. Kroz beskrajne tamne hodnike užurbano su trčali zarobljenici kao da su u tvrđavi na frontu. Albi je dobio zadatak da se posveti radu u povereništvu, u Antifašističkom odboru i na Narodnom univerzitetu. Ovde je i ilegalna vojna organizacija dobila nove forme. U drugom ilegalnom bataljonu dr Vajs je, pored komandanta i političkog komesara, bio predstavnik Antifašističkog odbora.

Nije se radilo o igrariji. General Paton jurio je na svojim tenkovima pravo na Štrasburg. Pariz je bio slobodan. Jedinice NOV prebacivale su se u Srbiju. Sa krova tvrđave moglo se pratiti panično bekstvo nacističke armije. Straža u logoru se uznemirila. Zarobljenički štab je naredio da se danju i noću osmatra kretanje nemačkih vojnika. Svakog trenutka moglo je da dođe do osipanja. Ali, do osipanja nije došlo. Bilo je to najteže razočaranje. Patonovi „špicevi” su se predaleko probili. Linije snabdevanja su se beskrajno izdužile. Trebalo je sačekati da se organizuju stanice za snabdevanje. Napredovanje je zaustavljeno na domaku Štrasburga.

Panika je prestala. Kolona zarobljenika ponovo je prebačena na železničku stanicu. Tek tu, na stanici, procvetali su osmesi. Saobraćaj je bio uništen. Nemački red nije više postojao.

Zarobljeni oficiri još jednom su dovedeni u teško iskušenje. Još jednom su se za njima zatvorile kapije, ovoga puta logora u Barkenbrige-u. Još jednom ih je posetila glad. Glad gora od one u prvim danima zarobljeništva. Samo, ovoga puta je delovala organizacija koja je bila u stanju da se suprotstavi svemu, pa i panici od gladi. Borba protivu gladi vodi se radom. Radom na Narodnom univerzitetu, u pozorištu, u orkestru, u nacionalnim i profesionalnim udruženjima. Kroz štampu.

Na brzinu je pripremljeno izlaženje novoga lista. Na prvom redakcijskom sastanku dugo se diskutovalo o imenu.

— Sada je dvanaesti čas, i naš list treba da nosi ime „12. čas”. U redakciju će ući Sima, Steva Jakovjević... Albi Vajs.

Bila je to poslednja logorska funkcija zarobljenoga dra Vajsa.

Kada mu je, u najvećem poverenju, rečeno da će možda biti potrebno da se ovde, na smrznutoj zemlji Pomeranije da otpor jer je Gestapo zahtevao likvidaciju mnogih logoraša, pa i njega, Albija, tiho se nasmešio, popravio je svoje uvek nemirne naočare i jedva čujno rekao:

— Pa, da probamo i to.

Nezadrživa ofanziva sa svih strana sprečila je Gestapo da sprovede u život svoj plan.

Ostalo je da dr Vajs, kao član sekretarijata Antifašističkog odbora, učestvuje u sastavljanju prvog proglašenja Antifašističkog odbora, proglašenja kojim je Odbor iz ilegalstva prešao u legalnost, proglašenja kojim su svi ratni zarobljenici pozvani da se vrate u otadžbinu. I sam je pošao na put, koji ga je doveo u Beograd, u Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Supruga i sin — ubijeni od fašista

1945 — 1964.

HUMANIZAM dra ALBERTA VAJSA

Topovi su još na sremskom frontu grmeli i Jugoslovenska narodna armija je fašističke porobljivače i zločince tamanila i gonila na Zapad, kad je dr Albert Vajs, po povratku iz zarobljeništa, bio kao istaknuti pravnik i antifašist upućen na dužnost u Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

— Ja više nikoga od svojih rođenih nemam, rekao mi je on javljajući se na dužnost. Fašisti su mi ih sve umorili na najgroznije načine. I razumljivo je što me pravda danas interesuje više nego ikada već iz tih subjektivnih pobuda. Ali one, na žalost, nisu samo subjektivne, već i opštečovečanske jer su mnogi narodi, kao moj jevrejski i naši jugoslovenski, bili na udarcu fašizma da budu do poslednjeg čoveka mučki istrebljeni. Te opasnosti treba osloboditi čovečanstvo u budućnosti. Fašistički zločinci i njihovi pomagači moraju biti po svojoj groznoj zasluži kažnjeni. Ali to neće biti dovoljno. Ja sam još pre rata znao da bez socijalizma nema konačnog oslobođenja naših kao ni drugih naroda, a danas znam da im nema bez socijalizma ni pravog opstanka, ni bezbednosti od fašizma i njegovih neviđenih pokolja. Opstanak čovečanstva i čoveka zahteva ostvarenje socijalizma... — Tako je sa očima punim suza govorio tad dr Albert Vajs.

I ovako u odbrani čovečanstva i čoveka i za njihovo oslobođenje on je uvek i u svim odnosima i pitanjima nastupao sa njemu svojstvenom čovečnošću. Ona je bila vidna i kad je imao da saslušava takve teško odgovorne fašističke ratne zločince kakav je general Ler i drugi.

A duhovit pravni znalac, on je kao načelnik opšteg odeljenja Državne komisije, nadahnut ovim svojim humanizmom, činio u svojim studioznim i opsežnim referatima često duboko čovečne, umne i pravedne predloge, kao povodom projekta povelje Ujedinjenih nacija i kažnjavanja zločina počinjenih protiv naroda.

Njegova pak retko široka i prefinjena kultura pravnika naučnog znalca dovela ga je prilikom obnove Beogradskog uni-

verziteta za profesora opšte istorije prava na Pravnom fakultetu, kasnije i na Visokoj školi političkih nauka itd.

I svuda je zračio uvek njegov žarki internacionalizam i humanizam, koji ga je činio posebno cenjenim pravnikom i profesorom, i naročito omiljenim drugom i čovekom.

Konferencija Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, Beograd, 1945.

Smilja Tartalja:

DELATNOST dra ALBERTA VAJSA NA VISOKOJ ŠKOLI POLITIČKIH NAUKA U BEOGRADU

1960. godine osniva se u Beogradu Visoka škola političkih nauka. Pozvan, među prvima, na saradnju, dr Vajs se odmah odaziva i od samog početka uzima učešća u formiranju profila Visoke škole političkih nauka, određujući smernice jednog od njenih predmeta.

Zamišljen kao predmet koji treba da objedini svekolika znanja i poveže raznorodne oblasti čovekovog stvaralaštva, da osvetli problem jedinstva ljudske istorije u vremenu i prostoru i postavi savremena dostignuća u njihov istorijski kontekst, *Razvitak civilizacije* dobija u profesoru dru Albertu Vajsu svoga tvorca i prvog predavača. Sjedinjujući u sebi enciklopedijsko znanje, izvanredan besednički dar i veliko pedagoško iskustvo, dr Vajs je bio idealna ličnost koja je mogla ostvariti široko zamišljen program novog predmeta za koji nije bilo uzora u našem školstvu.

Pošto je izradio program, profesor Vajs je svoju glavnu aktivnost u Visokoj školi političkih nauka usredsredio na izvođenje nastave iz istorije civilizacije. Sa uvek radoznalim duhom koji se osećao iz svake njegove reči, filozofski produbljujući složenu problematiku kretanja i razvitka društva, bogatom erudicijom, profesor je oživljavao jednu za drugom epohe svetske istorije, uvek sa podjednakom sigurnošću i sugestivnošću. Postavljen na dijalektičko-materijalističke osnove, istorijskom i sociološkom metodom izučavan, *Razvitak civilizacije* postaje na njegovim predavanjima istovremeno istorija i sociologija kulture.

Govoreći o mitskoj svesti, o pećinskom slikarstvu, o ranim oblicima braka i porodice ili o pojavi pisma, često je, između predavanja, znao da kaže da mu je proučavanje prvobitne zajednice „slabost”. Ali i onda kada ga je nit predavanja vodila u novije periode i savremenu istoriju, uvek se ponovo dobijao utisak da profesor govori upravo o periodu koji mu je „slabost”.

Kada bi izlagao o orijentalnim despotijama i antičkoj demokratiji ili govorio o počecima racionalne nauke, kada je evocirao doba karolinške renesanse, objašnjavao smisao i značaj crkvenih raskola i jeresi ili dočaravao doba velikih geografskih otkrića,

objašnjavao revoluciju cena ili analizirao I i II svetski rat i moderno slikarstvo — on bi uvek uspevao da prevaziđe apstraktne istorijske sheme i da ocrta tokove istorije s punoćom iza koje se oseća puls ljudskog života. Posle izlaganja o presudnim društveno-ekonomskim zbivanjima i drugim manifestacijama koje obeležavaju epohu, on ne bi propustio da se osvrne i na one „sitne” istine o svakodnevnom životu, o zdravstvenim prilikama, o prosečnom trajanju ljudskog života, o ishrani ljudi ili hirovima mode.

Otvorenih očiju za brutalnosti i padove kojih je puna istorija, profesor je uvek s emocijom pratio pozitivna ljudska nastojanja, uporno tražeći onu crvenu nit koja se uprkos svemu uvek dalje provlači: humanizam. „Rezultanta svih pozitivnih tekovina ovog dugog, vrlo dugog i istovremeno vrlo dijalektičkog, punog suprotnosti procesa u razvoju društva uopšte, a posebno u razvoju kulture i njenih tekovina je humanizam... Kada se govori o kretanju, o tekovinama i o krajnjem rezultatu razvoja kulture, upravo taj porast humanizma koji neminovno ide kroz istoriju, pored svih poteškoća, vrlo čestih suprotstavljanja i grubih ispada protiv njega, ipak čini suštinu čitavog procesa. Ako tako stvari gledamo, onda, razume se, sve ono što predstavlja tehničko ili naučno dostignuće, što predstavlja poboljšanje života u jednom spoljašnjem smislu, tek dobija onaj svoj krajnji smisao da ljudsko

društvo bude društvo velikog broja pojedinaca koji će se uzajamno odnositi ne samo kao ljudi koji biološki pripadaju istoj vrsti, nego kao ljudi koji predstavljaju jednu celinu i u svojim stremljenjima i uzajamnim odnosima” — to su poslednje reči koje su zabeležene sa predavanja profesora Vajsa studentima Visoke škole političkih nauka.

Kao rezultat četvorogodišnjeg predavačkog rada u Školi nastalo je pet obimnih svezaka Razvitka civilizacije, od kojih poslednju profesor nije ni dočekao da vidi gotovu. Šesta sveska, koja je trebalo da bude završna, ostala je samo u planovima.

Predavanja su, međutim, činila samo jedan deo aktivnosti profesora Vajsa u ovoj Školi. U velikom broju vežbanja održanih sa studentima, prilikom mnogobrojnih konsultacija, odbrana seminarskih radova i razgovora, uvek je dolazila do izražaja njegova gotovost da odmah, bez ikakvih prethodnih priprema, iscrpno odgovara na mnogobrojna haotično nabacana pitanja, improvizujući čitava mala zanimljiva predavanja, puna neočekivanih detalja i preciznih obaveštenja.

Kada je na Visokoj školi političkih nauka organizovan treći stepen studija, profesor Vajs radi na formiranju smera za razvitak civilizacije. Tu je on u okviru specijalističkog kursa održao ciklus

Visoka škola političkih nauka — Sa predavanja iz razvitka civilizacije, 1962.

predavanja o istorijskom razvoju istoriografije i njenim savremenim strujanjima. Posebna pažnja na ovom tečaju posvećena je problemima definicije istorije i njene reinterpetacije, pitanjima mogućnosti i granica saznanja suštine istorijskog procesa, kritičkoj analizi teorija o smislu istorije, kao i o odnosu istraživanja i prikazivanja u istoriografskom radu.

Pored stalne angažovanosti u naučnom i pedagoškom radu, profesor Vajs je kao član nastavnčkog kolegijuma uvek nalazio vremena da iscrpnim analizama, konkretnim primedbama i savetima učestvuje u rešavanju svih važnih pitanja, vezanih za rad cele Škole. Istu energičnost, metodičnost i odmerenost pokazao je profesor dr Albert Vajs i kao član prvog Saveta Visoke škole političkih nauka.

Dr Mirko Mirković:

KARAKTERISTIKE NAUČNOG STVARALAŠTVA ALBERTA VAJSA

Profesor Albert Vajs podvrgavao je istraživanjima mnoge, prvorazredne probleme pozitivnog prava. Bavio se i retrospektivnim proučavanjima, kao istoričar prava i civilizacije. Imao je i primenjivao izvanredan i naučno oplemenjen talenat za sociološko tretiranje društvenih pojava i institucija. Sve to je mogao jer je duhom i obrazovanjem bio bogat. Otuda je ispoljavao i prefinjenu naklonost ka analitičkoj sveobuhvatnosti. Pomoću nje uspešno je mimoilazio krive projekcije, koje mogu dati i daju fragmentarna ispitivanja ili isključivi oslonac na specijalističke, jednodimenzionalne analize. Posmatrane društvene činjenice, elemente državnih i pravnih sistema valorizovao je, upoređivao i tumačio sredstvima naučnog metoda. Tako je dosezao do naučne istine, jedinstvene i raznooblične istovremeno. Svoja rasuđivanja izgovarao je i ispisivao upečatljivo. Pritom, znao je da izvuče i prisno predstavi glavnu ideju; da je drži i održi u širokom renesansnom okviru.

Tako je podizao naučno delo, koje svojom celinom i na svoj način prikazuje složenost, preobražaj i izgled društva. Toj vrsti delanja on je mogao posvetiti jedva trećinu svog ne dugog života. Pa ipak, dalo je ono plodove koji čine jedan od dragulja njegove progresivne intelektualne aktivnosti, ođskora i deo velike uspomene na njega, onaj deo koji joj obezbeđuje trajnost i oplemenjujuću snagu. Ali, naučno delo Alberta Vajsa nije samo uspomena. Zadržalo je ono i svoj životni supstrat. U njemu je mnoštvo inventivnih i neugasivih pouka i ideja naučnih i humanih meditacija. Putem njih ono je ostalo u funkciji života. Načinom rešenja problema ili projektovanja pitanja mnogi delovi te celine preživeli su vreme stvaranja i učinili se sposobni za dalje vispreno animiranje istraživača prošlosti i sadašnjosti društva, države i prava. Baš zato, preko njih uvek su mogućí poznanstvo ili produženje drugovanja sa intelektualnim bićem Alberta Vajsa.

Naučna ostavština Alberta Vajsa ima naglašenu idejnu i moralnu vrednost. Ona je krajnja i dragocena posledica filozofskog,

političkog i humanističkog sazrevanja njenog stvaraoaca koje je započelo pre a rasplamsalo se osobito za vreme drugog svetskog rata. Presudan momenat za prečišćavanje, homogeniziranje i naučno-revolucionarno izražavanje idejne koncepcije Alberta Vajsa bila je fašistička pretnja slobodi čoveka i sveta. Borac protiv fašizma i njegove bestijalne oluje on je u zarobljeničkim žicama konačno zgusnuo svoje idejne i moralne snage i priložio ih istorijskom okršaju u korist slobode i društvenog napretka. Kao pripadnik slobodoljublja i čovekoljublja on se nije pognuo pred fašističkom knutom i porugom humanosti. Doživeo je pobeđu antifašizma i povratak u svoju otadžbinu. U javnom životu nove Jugoslavije prirodno je našao struju kojom su tekla i njegova idejna i moralna rezonovanja. Stoga je bio jedan od onih koji su smelo, svestrano i uspravno gradili čovečni društveni put. Srećom, ubrzo posle rata i revolucije on je stečena i već izbrušena idejna saznanja skladno uložio u naučna istraživanja. Ustvari, Albert Vajs se tek posle drugog svetskog rata profesionalno posvetio nauci. I to pošto je do rata talentovano obavljao advokaturu i u praksi uočio fenomen primene i prirodu pravne norme. Pošto je za vreme rata proverio i utvrdio životnu i naučnu važnost suštinskog vezivanja za idejne poglede koji društvo i progres smatraju nerazdvojnim i nerazdvojno povezanim sa revolucionarnom akcijom. Brilljantan pravnik-pozitivista i pasionirani istraživač društvene, pravne i kulturne istorije kroz tako iskustvo definitivno je stao i na tlo naučne metodologije. Do takve idejne i metodološke kristalizacije protekli su njegovi mladićski dani. Dakle, nauku je prihvatio kao poziv onda kada se romantičarska uverenost u predodređenost za nešto zamenjuje pouzdanijim sudom o onome što se želi i može. Pri takvim okolnostima, naša nova pravna nauka i historiografija dobijale su mnogo. Odmah su u svoje kolo uvrstile kompletno obrazovanog pravnika i eruditu, koji nije obećavao već davao. I pored životne zrelosti u vremenu pristupa nauci, intelektualna podloga Alberta Vajsa nije bila oštećena profanim racionalizmom. Živeli su na njoj i podjednako bili poletni stvaralačka i humana imaginacija i optimizam intelektualca nekonformiste.

S takvom strukturom Albert Vajs je 1947. godine stupio na Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Na tom fakultetu vršio je funkcije naučnog radnika i pedagoga i izgradio svoju matičnu naučnu luku. Otada do kraja života stvarao je na Katedri za istoriju države i prava. Jedan od malog broja njenih neimara, a po mnogo čemu jedinstven, on je u novim društvenim uslovima predvodio pri postavljanju osnova za naučnu obradu Opšte istorije države i prava u nas. Znanja je vrednost tog poduhvata. U celini historiografskog truda profesora Vajsa on zauzima jedno od najznačajnijih mesta. Njegovo izvođenje poklopilo se s neodoljivim usponom nedogmatske metodologije istraživanja u našoj naučnoj misli. Poduhvat profesora Vajsa to je učinilo naučno odgovornijim, vrednijim i moralno višim. Profesor Vajs je znao i govorio da

se analize predmeta Opšte istorije države i prava ne smeju osiromašavati vulgarnim ekonomiziranjem i jednodimenzionalnim projiciranjem. Bio je svestan toga da zanemarivanje složenosti i suprotnosti pravnih kao društvenih procesa, odnosno njihovo nasilno prikazivanje kroz crno-bele kontraste i simbole degradira i negira nauku. Poznavanje dometa materijalnog faktora i dijalektičke prirode društva stalno su ga podsećali na obavezu nemehaničke i specifične primene naučnih principa na svaku, posebno uzetu sredinu. Kada je pristupio obradi Opšte istorije države i prava profesor Vajs je naišao na idejno heterogenu ali i obimnu svetsku opšte-istorijsku literaturu. Onom njenom delu, koji je težio naučnom izrazu, tada je pretežno davao pečat dogmatsko-sholastički analitički tretman. Građanska literatura služila je obiljem činjenica, uglavnom postavljenih u okviru naučno neprihvatljivih objašnjenja. Jugoslovenskoj pravnoj historiografiji između dva rata, ni po sredini u kojoj se razvijala, ni po istorijskom mestu i sredstvima, nije bilo moguće da sistematski istražuje državne i pravne ustanove sveta i u tom pravcu uspostavi tradiciju. Stoga je trebalo biti u suštini naučnog metoda, poznavati činjenice i sudove izrečene u šarolikoj stranoj literaturi, raspolagati sposobnošću za selekciju podataka i kritičko preocenjivanje markantnih pogleda u toj disciplini. S obzirom na svoju spremu i format profesor Vajs je to mogao da učini. Pristupio je poslu. Strpljivo je razgrtao i posmatrao dileme i oscilacije u dotadašnjoj opštoj pravnoj historiografiji. Čuvao se lako mogućeg zarobljavanja od strane zatečenih sistema kao i kretanja ka historiografskom eklektizmu. Kroz to, sazrevale su njegove misli o suštini, osnovnoj ideji i koncepciji predmeta. Konkretno, one su izražene u udžbeniku „Osnovi opšte istorije države i prava” (I deo) obrađenom u saradnji sa prof. Ljubicom Kandić. Okvire tog udžbenika predodredile su fakultetske nastavne potrebe. Shodno njima on i sadrži uvodni deo i sintetičku obradu prvobitne zajednice, robovlasničkog i feudalnog perioda. U tu sistematiku ulio je svoju naučnu logiku i samosvojnu naučnu širinu profesor Albert Vajs. I uz pomoć njemu svojstvene analitičke prefinjenosti ona je bila zaštićena od inercije izvesnih stereotipnih ali primenljivih rešenja. Profesor Vajs je uspeo u izboru predmeta obrade, njihovom razvrstavanju i istorijsko-logičkom povezivanju. Sa erudicijom je odmerio i shodno tome adekvatno naglasio primarno i sekundarno, osnovno i izvedeno u istoriji tipičnih državnih i pravnih uređenja sveta. Iz te, prevashodno nastavno-pedagoške kompozicije uverljivo izbija naučni pogled profesora Vajsa. Ona je projektovana i izvedena sa osloncem na njemu tako blisku koncepciju kontinuiteta i diskontinuiteta u razvoju društava i institucija društvene nadgradnje. Zapravo kroz primenu te koncepcije profesor Vajs je dokazao da između njegove spoznaje istorije i istorijske realnosti postoji osnovna podudarnost. Nauka upravo tome teži i samo tako nalazi sopstveno i društveno opravdanje svojih namera za prodor u biće istraživane materije. Taj i takav prilaz istorijskim

procesima činio je srž istraživačke filozofije profesora Vajsa. Sa njim ona je izrazila svoj odnos prema evoluciji i revoluciji. Rad pod naslovom „Opšta istorija države i prava” u tom smislu je sve-dočanstvo dubokog razumevanja uzročne veze između evolucije kao određenog društvenog procesa i revolucije kao njegove određene negacije i prologa kvalitativnih društvenih novina. Profesor Vajs je zašao u dubinu tog naučno predominantnog saznanja. Stoga je i bio mišljenja da se odnos između te dve manifestacije nije ispoljavao samo kroz njihove krajnosti i odbojnost nego i kroz njihovo prolazno dodirivanje i prožimanje. Sukob starog i novog u Vajsovoj historiografskoj obradi nije samo trenutna društvena eksplozija. Prema njoj, posle revolucionarnog nastanka, nove društveno-ekonomske formacije i u njihovim okvirima novi tipovi država i prava konsoliduju se kroz osobene procese, koji su oličenje privremenog nastavka suprotnosti između nosilaca novog i relikata starog društva. Kao dijalektičar, profesor Vajs je rado i sa velikim osećanjem naučne obaveze ulazio u genetička ispitivanja država i prava. Njegovo insistiranje na minucioznom proučavanju prvobitne zajednice u okviru opšte istorije države i prava, jedna je od ilustracija njegove privrženosti genetici. Nije teško dospeti do zaključka da je ta njegova orijentacija imala duboko opravdanje. I on sam je mnogo puta isticao njen naučni, idejni i pedagoški značaj. I po njegovom shvatanju u poreklu tih društvenih fenomena ležala je „zagonetka” njihove uzročnosti. U otkrivanju njihove uzročnosti nalazili su se ključ njihove demistifikacije, objašnjenje njihove prirode i uslovljenosti i početak glavnog puta do saznanja njihove istorijske prolaznosti. S tom pomišlju Vajs-pedagog uvodio je slušaocce u prvobitnu zajednicu i preobražaj njene društvene strukture. Skretao je pažnju na to zašto i kada bezdržavno društvo prestaje to biti; zašto i u čiju korist nastupa neodložna potreba da se uz njegovo razgrađivanje stvaraju organi državne prinude i pravne norme. Smatrao je da se u toj oblasti može izvršiti najočiglednija naučna demonstracija obrazovanja klasa i klasne države i nju je sprovodio sa impresivnom jasnoćom. Odatle je s lakoćom ulazio u više stepene razvoja, označavajući u čemu su spojne i razlazne tačke u egzistenciji različitih tipova država i prava a u čemu su nenarušeni kontinuitet i smisao društvenog postojanja.

No u šta je Albert Vajs mogao zaći i kakvom građom raditi osobito pokazuje njegov rad „Razvitak civilizacije” (I—V sv.). Za njegova života napisano je da je to značajan pionirski poduhvat, da se njim po prvi put kod nas postavljaju osnove jedne naučne i nastavne discipline, koja je i u svetu nova. Tim radom profesor Vajs je samoispitao i obznanio svoju sposobnost da na velikom formatu radi sa raznorodnim materijama. „Razvitak civilizacije” je naučna projekcija materijalne i kulturne evolucije sveta. S njom se ide od istorije planete do naučne i društvene revolucije XX veka. Na tom velikom rasponu utkani su i naučno objašnjeni ekonomski

razlozi i podsticaji društvenog kretanja, poreklo i tok ljudske samospoznaje i spoznaje pozornice čovečanstva, od mita do antičke filozofije, od sholastike srednjovekovlja do radoznalosti i nadanja humanizma i renesanse, od razvijene građanske filozofije do marksističke nauke o materiji i biću. U te koordinate smeštene su i sociološki, idejno, filozofski a donekle i estetski ocenjene i tako suptilne emanacije ljudskog interesovanja sobom i svojom sredinom kao što su muzika i književnost. U odgovarajućim dimenzijama utvrđena je i razjašnjena ideja o korelaciji društva i prirodnih i tehničkih nauka. Iz složenog stabla materije kao izvora energije i gotovo nenabrojivih produkata svesti Albert Vajs je izlučio esencijalno. U raznolikosti istorije čovečanstva i etničkih grupa, u delatnostima u društvu i društvenoj sadržini geografskih regiona planete zemlje ona ne vidi rasparčanost i autarhičnost. Naučnim putem otvara vidike. Te delove i epohe, koji sami sebe potvrđuju, uočava u povezanosti i tako dolazi do neporečnih činilaca kretanja i promena kao što su poreklo i nasleđe. Njih, između ostalog, ubraja u elemente koji su relevantni za dinamiku delova i izgled celine društva. Profesora Vajsa sve to interesuje s obzirom na odnos čovek-društvo i istorijsko mesto i budućnost čoveka. U tom smislu i ocenjuje vrednost ljudske akcije i preduzimljivosti i naglašava da su pojedinci postajali veliki samo kada su i ako su bili nosioci stvarnih društvenih potreba. Pitanje stvarne društvene potrebe po njemu nije istorijski nemerljivo. Nije malo mesta u njegovom radu gde se naglašava neodoljiva težnja društvene većine da postigne oslobođenje i očovečenje rada i međuljudskih odnosa. Napredak je stoga po Vajsu empirički dokazana društveno-istorijska činjenica i potreba prema kojoj se mogu meriti ideje i delatnosti ličnosti u društvu. U tom okviru, a na osnovu prethodnog prikaza istorijske pojave i uloge marksizma, pisac iskazuje i svoje misli o stanju i tendencijama buržoaske filozofije novijeg i najnovijeg vremena. Posmatrajući glavne pravce njenog kretanja, on u suštini konstatuje ispoljavanje disonance između njenih sagledavanja u fazi uspona buržoaske klase i njenih tumačenja u eposi krize buržoaskog društva. Ta filozofija raspinje se između sopstvenih težnji da služi ovekovečenju buržoaskih odnosa i realnih pojava koje društvo, društvene odnose i saznanja prikazuju u novom svetlu. U njenom krilu traže se raznovrsni izlazi. Izvesni njeni pravci nisu imuni prema nekim tekovinama marksističke filozofije. Prihvatajući neke od njih, oni pokušavaju da se prilagode neminovnom, odnosno da pronađu sredstva za samoodržanje one celine koju postojeći hod društva čini anahroničnom. Profesor Vajs stavlja na videlo i one filozofske tj. kvazifilozofske konstrukcije koje, kako on kaže, vrše istorijsko falsifikovanje i zloupotrebljavanje učenja velikih, progresivnih buržoaskih filozofa. Preporukom brutalnih sredstava, veličanjem nacional-šovinističkih i rasnih predrasuda i uobličavanjem pojma elite, one se beskrupulozno suprotstavljaju stvarnim i potencijalnim vrednostima i pojavljuju kao osobeni bajonet naj-

agresivnijih krugova buržoazije. Pridržavajući se glavne i kontinuirane niti razvitka civilizacije, Albert Vajs je iz istorijske zakonomernosti i postojećeg preobražaja sveta izvukao naučno osnovanu viziju ljudske budućnosti. Nju je, kao jedan od svojih zaključaka, saopštio kroz uverenje da će „... svaka ljudska jedinka bez obzira na sve ostale njene različitosti i specifičnosti, biti tretirana kao jednaka vrednost i kao jednaka potencijalna mogućnost, kao jednaka šansa u svome daljem razvoju kao ličnosti”.

Kao čovek i naučnik, Albert Vajs je kroz proučavanje međunarodnog javnog prava verno izražavao jedan deo velikih tegoba savremenog sveta. Nije ih samo izražavao. Učestvovao je u njho-

Sa suđenja nacističkim zločincima u Nirnbргу, 1946.

vom savlađivanju; uporno je nastojao da se otklone ostaci i recidivi fašizma i drugih anomalija koje je drugi svetski rat ostavio za sobom. Njegova međunarodno-pravna tematika ima širok registar. Proučavao je zločin genocida i ratne zločine. Bavio se pitanjima formulisanja Nirnberških principa i kodifikacije zločina protiv mira i bezbednosti čovečanstva, izvesnim međunarodno-pravnim aspektima blokvske podele sveta, problemima režima plovidbe Dunavom i mnogim drugim. U okviru međunarodnog javnog

prava njega su, ipak, osobito angažovala pitanja međunarodnog krivičnog prava. Raspravljao ih je mirno, kvalifikovano i detaljno, uvek imajući u vidu da posleratni svet mora crpsti pouke iz ne tako davnih ratnih stradanja i iskušenja. Kretao se stazom tih pitanja kao potpuno angažovan pravnik-demokrata, kao jedan u mnoštvu onih koji su iskusili šta znači organizovana najezda na mir i osnovna prava čoveka. Zato se i zalagao za stvaranje stalnog krivičnog međunarodnog suda, koji bi bio nadležan da raspravlja dela uperena protiv mira i bezbednosti čovečanstva.

Albert Vajs prerano je istrgnut iz društva. Nije mu bilo dato da zaobli sve svoje ideje i da ih društvu preda. U četrdesetak njegovih radova ima i brojnih, tek naznačenih ideja ili tek započetih obrada. Nadao se da će ih završiti. Život, kome je on kao stvaralac trebalo mnogo duže da pripada, nije prema njemu bio izdašan. No ipak, Albert Vajs je dospeo da mnoge svoje misli opredmeti i kao takve priloži opštem misaonom bogatstvu. One, dovršene i nedovršene, olakšavaju dalja stremljenja ka onim idealima koji napredak čoveka i društva smatraju bezuslovnim i naučno izvesnim uprkos patoloških ataka na njihove vrednosti.

Članovi Istorijske katedre Pravnog fakulteta u Beogradu na izletu u Beču

DRUGOVI

Prof. dr Andrija Gams:

RAZMIŠLJANJA JEDNOG PRIJATELJA

Smrt čoveka kakav je bio Albi Vajs, čoveka čija je ličnost tako upečatljivo delovala na sredine u kojima je živeo i radio i na ljude sa kojima je dolazio u dodir — izazvala je ne samo duboku žalost nego i preneraženost. Bili smo zaprepašćeni okolnošću što je besmislena i opaka bolest istrгла iz naše sredine čoveka koji je tako duboko prodirao u smisao stvari i tako ih jasno osmišljao; i koji je bio dobar u jednom širem, društveno-moralnom značenju te reči.

Još u starih naroda je postojalo pravilo da se o mrtvima govori samo dobro. Ali o Albiju Vajšu zaista se i ne može reći ništa osim dobrog. Iz njega je zračila vedrina, blagost i plemenitost. Retko je naći tako potpunog, harmoničnog čoveka kao što je bio Albi. On je sjedinio u sebi veliko znanje, izvanredne duhovne osobine, interesovanje za razne grane duhovnog života, sa krasnim karakternim odlikama. Sačuvao je u svim iskušenjima svoje ljudske ideale a pri tom nikada se nije otisnuo od stvarnosti; pored širine pogleda posedovao je smisao da uoči detalje i da ih tretira u potrebnoj perspektivi. Uza sve to, bio je uvek jednostavan i skroman u meri koju samo zaista veliki umovi i svetli karakteri mogu postići.

Istinski ljudske osobine se vide u nevolji. A Albi je morao trpeti u životu dosta nevolja i zla. On je pripadao generaciji koja je bila izložena mnogim iskušenjima. Ali on nije nikada bežao od iskušenja, od teškoća pred koje ga je bio stavio tok događaja. Da li je on mogao da pobegne od svoga jevrejstva u periodu kada su Jevreji u velikom delu sveta bili klevetani i proganjani? Ipak, njega nije teralo na poziciju antifašiste pre rata to što je bio Jevrejin, nego okolnost što je po svojim ljudskim osobinama bio predodređen da bude antifašista. A zatim, to što je bio Jugosloven, jugoslovenski patriota, a kao takav nije se mogao skloniti sa teškog, punog tragedija ali svetlog i divnog puta koji je istorija odredila jugoslovenskim antifašistima.

Došli su tmurni, gluvi zarobljenički dani. Ljudi su bili zbu-njeni, dezorijentisani, unezvereni, gubili su veru. Albi je ostao i

tada staložen i veliki duh. Porodična tragedija za koju je saznao već u početku zarobljeništva teško ga je pogodila. On je bio duboko osećajan čovek. Tu tragediju nije mogla umanjiti ni okolnost što je to bio samo lični odraz masovne tragedije jugoslovenskog stanovništva, a posebno jugoslovenskih Jevreja. On je i dalje tešio ljude, držao im je duh, održavao veru u slom fašizma, u osvit boljih dana, u ponovnu pobedu čovečnosti i pravde. Sasvim je jasno da se i u zarobljeništvu, od samog početka, opredelio za antifašistički pokret u logoru i kao član logorskog antifašističkog veća stavio na raspolaganje tome pokretu sve svoje znanje, energiju i autoritet. Njegova predavanja na takozvanom logorskom univerzitetu u logorima u Osnabriku, Strasburu i Barkenbrigeu bila su samo jedan vid doprinosa u tom poslu.

Kada se vratio iz zarobljeništva, opet se nesebično bacio na mnogobrojne poslove, u obnovu. On je imao dara ne samo da mnogo radi nego i da svoj radni elan i svoju vedrinu prenese na okolinu. Bilo da je radio na obnovi razrušene jevrejske zajednice, bilo na organizovanju evidentiranja zločina okupatora, bilo na delikatnim diplomatsko-pravnim misijama, bilo na izradi nekog naučnog ili stručnog elaborata, bilo na ma kom sitnijem ili krupnijem zadatku — uvek je unosio u svaki posao celog sebe, svoje veliko znanje i strpljivost. U neku ruku možemo smatrati i štetom što su ga njegove raznovrsne sposobnosti gonile na tako brojne i razne preokupacije i što nije svoj ogromni duhovni potencijal uputio samo u jednom pravcu. Za njega se zaista može reći ono što je Skerlić svojevremeno rekao za neke naše velike pisce: svoj ogroman talenat raskusurio je u sitne, ponekad čak svakodnevnne poslove; ali i taj kusur je sjajio, videlo se da je od plemenitog metala. A njegovi talenti su zaista bili raznovrsni. Bio je velik i kao organizator i javni radnik, bio je briljantan pravnik, a bio je i naučnik velikog formata, pri čemu je prefinjena intuicija bila povezana sa velikom erudicijom, sa izvanrednim i mnogostrukim obrazovanjem.

Danas se mnogo govori o humanosti. Često se i izvrće smisao te reči; ali ako se za nekoga može reći da je bio human, to se može reći za njega. Jedno vreme sam sarađivao sa njim u Savezu jevrejskih opština. Desilo bi se da usred najvećeg posla naiđe odnekud neka nesrećna starica sa svojom brigom. On bi joj posvetio i u toj prilici po pola sata ili sat vremena, jer je znao da je za malog, napuštenog čoveka njegova makar i mala briga isto tako velika kao i neka opšta i stvarno velika briga zajednice koju bi on preuzeo na sebe. On je za svakog imao razumevanja, on se uživljavao u svačiju situaciju, a ako nije mogao drukčije, pomogao bi pravom i toplom ljudskom rečju izrečenom bez poze, bez pretenzija, jednostavno. On, koji je toliko poznavao dobre i zle obrte ljudskih sudbina, koji je poznavao ljudski život ne samo u istorijskoj perspektivi, ne samo u svoj teorijskoj širini, nego i u onome što se obično zove „praksa”, uvek je nastojao i uspevao da i u crnim i nepovolj-

nim stvarima i pojavama nađe klicu dobroga, da nađe mogućnost preodoljevanja u povoljno, u pozitivno. On nije bio pristalica shvaćanja: ne opiri se zlu. On se i te kako opirao zlu, borio se protiv zla. Doduše, on obično ne bi stao na otvoreni, spektakularni megdan, ali se borio protiv zla na njemu svojstven, skroman ali uporan način. Njegov glavni metod borbe je bio da zlu na delu suprotstavlja dobro.

Njegova borba protiv zla, njegovo istinsko čovekoljublje su takođe sa svoje strane odredili i posle rata jedan njegov osnovni smisao života, a koji je bio istovremeno logičan nastavak njegovog ranijeg života: boriti se protiv fašizma. U njegovim obilnim i raznovrsnim delatnostima možemo naći jednu osnovnu crtu: raskrinkavati fašizam, raskrinkavati korene i izvore fašizma. Fašizam je pobeđen, ali on je znao da nije i dotučen. A on je sa svoje strane takođe tukao fašizam sredstvima i mogućnostima koji su mu bili dostupni. To je radio ne samo u svojim neposrednim akcijama, kao na primer u svojoj intervenciji na Nirnberškom procesu protiv najvećih nacističkih ratnih zločinaca, ili u akciji protiv Artukovića, Ajhmana, a poslednji put protiv ustaških terorista prilikom napada na jugoslovensko diplomatsko predstavništvo u Zapadnoj Nemačkoj 1962. godine. On je to radio, na primer, i u svojim naučnim radovima, u svojim mnogim napisima. I to ne samo u onima u kojima bi neposredno ukazivao na nove pojave ili na uzroke i argumente fašizma. On je to činio i posrednim putem ukazujući na pliće i dublje korene fašizma kao na zaostalost, neopravdane privilegije, prevaziđene društvene pozicije, na zavedenost, primitivnost, duhovni mrak itd. Nije onda čudna mržnja koju su fašisti sa raznih strana ispoljavali prema njemu, što su i neonacisti u Nemačkoj, pored Koče Popovića i Aleksandra Rankovića, upravo njega uzeli na nišan svojih čudovišnih optužbi i kleveta.

Neću spomenuti u detaljima njegove raznovrsne delatnosti. Mnogi drugi će davati ocenu o njegovim raznovrsnim preokupacijama, o njegovim radovima i ostvarenjima koji su ostavili dubokog traga u našoj sredini. Istakao bih samo jednu odliku koja izgleda prosta, ali koju je ipak najteže dostići u životu, osobinu koju smrt može samo da zapečati ali i da očisti i da obasja: bio je čovek u lepom, plemenitom smislu te reči.

PALA JE KRUNA SA NAŠE GLAVE!...

Kada je „Kol Jisrael” u Jerusalimu objavio vest o smrti dra Alberta Vajsa, bilo mi je neobično teško pri duši. Mahinalno sam pogledao sliku na zidu na kojoj zajedno sa predstavnikom Jointa, Frederikom Vajtom, nasmejana i blaga lica, razgovara sa Predsednikom Titom. Tog trenutka imao sam osećanje kao da me je vodenički mlin smrvio svom svojom težinom. Bio sam pogružen, tužan i nesrećan, kao kad se čoveku iščupa iz srca ono što mu je najdraže, što mu je davalo poleta za život i rad, što je sačinjavalo izvor njegova života i njegove aktivnosti. Vest je delovala na mene tako teško da se, izvesno vreme, nisam mogao snaći a još manje sam mogao shvatiti gubitak koji je zadesio sve nas koji još uvek osećamo usku povezanost sa jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji i njenim predstavnicima.

Vesti o Albijevoj bolesti pratili smo sa napregnutom pažnjom. Iako nam je bilo jasno da će ga opaka bolest oboriti, u nama je tinjala izvesna nada da će ga najgore mimoći, i da smrt neće tako nemilosrdno, tako rano u najboljim godinama, istrgnuti iz naše sredine tako vredan život pun svega lepog i uzvišenog čime ga je priroda bogato obdarila. Pa ipak, ono što je imalo da dođe došlo je brzo i nenadano. Nestao je naš dragi predsednik kome će se teško naći zamena, ostavivši nas osiromašene, lišene njegove topline i životne dinamike, koje su ga krasile i koje su donosile sreću i zadovoljstvo svima koji su ga poznavali, a posebno njegovim drugovima i saradnicima u poslu, u Savezu jevrejskih opština.

Pala je kruna sa naše glave!... Biblijski je to citat, koji sam čuo pre pola stoleća. Bilo je to 1914, u provincijskom gradiću Nišu. Bio sam „osnovac”, kada je naš rabin, čestita i dobra starina, u poodmaklim godinama napustio zemaljski život, mirno i bez bolesti. Tog dana je čas „veronauke” otkazan. Padala je, sećam se toga vrlo dobro, jaka jesenja kiša. Kao da su i nebesa žalila nagli nestanak tog učenog i dobrodušnog čoveka.

Zadubljen u svoje knjige, on je, za života, dane i noći — tako se bar nama deci činilo — provodio u kancelariji-biblioteci, malom sobičku kraj sinagoge, od tavanice do poda punom velikih i debelih

knjiga. Njegovi časovi veronauke bili su nam zanimljivi. Gladeći svoju dugu sedu bradu, naš rabin nas je uvodio u nama dotada nepoznat svet, za nas mališane pun mašte i nerealnosti, ali po svojim istorijskim faktima pun topline i herojstva. Bile su to priče o borbi jevrejskog naroda za slobodu i samostalnost. To je bio ugarak koji je u nas unosio toplinu i osećanje da pripadamo narodu koji nikada nije prestao da veruje i da se bori za svoje postojanje i samostalnost. A kada je naš učitelj rabi Isak Levi umro, sofijski rabin je doputovao da bi mu odao zasluženu poštu. On je nad otvorenom rakom započeo rečima: Pala je kruna sa naše glave!...

*

Da, pala je kruna sa naše glave. Nestao je naš najbolji predstavnik, naš divni vođ, barjaktar slobodne misli, čovek obdaren dobrotom i duševnošću, veliki idealista, pasionirani javni radnik i funkcioner mnogih međunarodnih jevrejskih organizacija, učeni profesor, pravnik, sociolog i istoričar, nenadmašni govornik i predavač, pesnička i sentimentalna duša, uzoran Jevrej.

Kao što je i moj rabin iz detinjstva bio u mojoj dečjoj svesti ovaploćenje svega lepoga i uzvišenoga, tako je naš dragi Albi za mnoge od nas u životu bio ovaploćenje mudrosti, znanja, čovečnosti, bogatstva duha i akcije.

On je taj učeni rabin moga detinjstva, koji je crpeo životnu mudrost iz starih pohabanih knjiga da bi svoje široko znanje, svoj mnogostrani talenat stavio u službu ljudima za čije se dobro uvek starao i borio.

Naš predsednik je od najranije mladosti bio oličenje odanog i neposustalog javnog radnika. Iako kao pravnik realista, on je u jevrejskom javnom životu, a naročito u početku svoje cionističke delatnosti bio onaj idealista i romantičar kakav će ostati do kraja života. Njegovi govori, članci i predavanja odaju čoveka slobodoumnih misli i stremljenja, borca za socijalnu pravdu, za bolji i srećniji život. I to ne samo zato što je i sam, u prvim danima školovanja na Sveučilištu u Zagrebu bio skromnih materijalnih mogućnosti. On će vremenom, naročito u zarobljeništvu, u Nemačkoj, osećati da mu je — posle velike katastrofe jevrejskog življa u okupiranim zemljama Evrope — polje rada u okviru cionističkog pokreta i suviše usko. On će, ostajući veran svojim idealima, naći široko polje rada u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, na Pravnom fakultetu kao profesor, u okviru Instituta za međunarodno pravo, u Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina i dr.; a kao predsednik jevrejske zajednice u Jugoslaviji biti njen najbolji tumač u mnogim centralnim svetskim jevrejskim organizacijama. Dr Vajs će biti taj koji će svojim znanjem i autoritetom dokazati šta može da učini brojčano tako mala i desetkovana zajednica u poređenju sa mnogo većim i bogatijim jevrejskim zajednicama u svetu: „Jevrejski almanah“, „Jevrejski pregled“, knjiga o zločinima fašistič-

kih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, „Kratka istorija jevrejskog naroda“ od Dubnova, Jevrejski istorijski muzej, prikupljanje arhivske građe o jugoslovenskim Jevrejima i razne druge kulturne i socijalne manifestacije pokazuju aktivnost koja daleko prevazilazi normalne mogućnosti rada, a da pri tome nismo spomenuli delatnost omladinskih klubova, izdavanje omladinskog lista „Kadima“, pevačke horove, aktivnost kojih dobija međunarodni značaj, i Dom staraca u Zagrebu koji po svom nivou spada među uglednije ustanove te vrste. To je ono što jevrejsku za-

U audijenciji kod Eduarda Beneša, Predsednika Čehoslovačke Republike, 1947.

jednicu u Jugoslaviji predstavlja u svetu i što ukazuje na aktivnost i staranje njenog predsednika.

Ime dra Vajsa bilo je već poznato u vreme kada je 1938. godine izabran za potpredsednika Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu, a nešto kasnije i za člana Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština. Došavši u Beograd, dr Vajs, tada već advokat, ulazi u kancelariju jednog beogradskog advokata. Ubrzo on preuzima vođenje te kancelarije kao njen suvlasnik. U kancelariji, u sudu, kao i u jevrejskom javnom životu, dr Vajs zauzima veoma ugledno mesto. Postaje omiljen i popularan predavač u jevrejskoj zajednici, njegova su predavanja veoma zapažena i brojno posećena. Oseća se mlada, sveža snaga, talenat koji obećava lepu budućnost. Po prirodi miran i staložen, duhovit, izvanredan radnik i strpljiv čovek, on

treba da unese više života u Opštinu koja je u ono vreme bila zapala u materijalne teškoće. Zbog starosti nadrabina Ignjata Šlanga, vrlo učenog autodidakta, angažovan je mladi rabin koji je trebalo da ga u školi kao nastavnika odmeni ili rastereti. Angažovan je i novi sekretar, diplomirani ekonomista. Sve je to trebalo pod vođstvom, staranjem i brigom potpredsednika dra Vajsa da dovede do opšteg saniranja finansijskih teškoća sa kojima se ova Opština borila od dana kada je sazidan hram u Kosmajskoj ulici. Aškenaska opština u Beogradu je naglo rasla. Mnogi Jevreji iz Vojvodine i Hrvatske kao i iz drugih krajeva prelazili su u Beograd. Po tadašnjim zakonskim propisima svaki je Jevrejin, hteo on to ili ne, morao biti član jevrejske opštine. A dažbine za opštinu bile su relativno velike i možda nedovoljno pravedno raspoređene. Ova Opština je imala i svojih specifičnih teškoća, posebno i zbog toga što je izvestan broj članova bio u opoziciji prema tadašnjem dugogodišnjem predsedniku dru Fridrihu S. Popsu, koji je taj položaj „nasledio” od svog oca dra Samuela Popsa. Oni su kroz dugo godina vodili Opštinu sa ljubavlju i požrtvovanjem kao sopstveni dom. Ta rodbinska povezanost opštinskih upravljača bila je baš ono što je izazivalo negodovanje izvesnih članova. Tražili su se novi ljudi. Želele su se promene.

U takvoj situaciji nepoverenja i nesređenosti trebalo je da dođe dr Vajs i da zajedno sa drom Popsom učini sve da se povрати izgubljeno poverenje građana u Opštinu, da se srede opštinske finansije, intenzivira rad administracije i naplati dužni porez iz ranijih godina, da se učine naponi za proširenje socijalnog i školskog rada. A pored svega toga ovoj Opštini je pretila i opasnost da se pocepa i razdvoji, jer je izvestan broj novih članova iz Vojvodine i iz Zagreba, tražio osnivanje posebne ortodoksne opštine. Do toga nije došlo jer je nađeno kompromisno rešenje, uz izvesne materijalne žrtve, za posebno ortodoksno bogoslužjenje u okviru same Opštine.

Preko Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu dr Vajs ulazi u Izvršni odbor Saveza jevrejskih opština, vrhovno predstavništvo jevrejske zajednice u Jugoslaviji kao njen predstavnik. Tu, u Savezu, trebalo je da čovek njegovog kova i njegovih intelektualnih sposobnosti nađe široko polje rada. Na žalost, u tom periodu do toga nije došlo. Izbio je drugi svetski rat. Zemlja je bila porobljena od bezdušnog okupatora, narod je stenjao i grcao pod teškim bremenom nemaštine, bede i oduzete slobode; Jevreji Jugoslavije su u ogromnoj većini opljačkani i odvedeni u logore uništenja i dušegupke, opštine i velelepni hramovi spaljeni zajedno sa arhivama i verskim dragocenostima. Sve je pretvoreno u prah i pepeo. Jedna zajednica je gotovo nestala posle sjajnog perioda svoje aktivnosti na opštem jevrejskom planu.

Dr Albert Vajs, kao rezervni oficir jugoslovenske vojske, pada u nemačko zarobljeništvo. Zajedno sa oko 400 oficira i vojnika Jevreja on će provesti četiri godine u raznim kažnjeničkim i neka-

žnjeničkim logorima, u kojima će on formirati sebe i svoje novo gledanje na svet i njegove probleme. A njegov uticaj na okolinu biće zapažen već u najranijim danima zarobljeništva. Tu, u zarobljeništvu, počinje ostvarenje dugogodišnjeg sna dra Alberta Vajsa. Njegova je oduvek bila želja da se bavi naukom, da produbljuje svoja znanja iz oblasti prava, filozofije, sociologije i istorije i da ih prenosi na nove generacije. Bio je kosmopolita i internacionalista, i u zarobljeničkom logoru se sa predanošću posvetio nauci i akciji.

Veran svojim idealima, vođen težnjom za socijalnom pravdom, mirom i napretkom, za boljim životom i poretkom bez ugnjetavanja, on ubrzo nalazi odgovarajuće mesto u antifašističkim redovima i postaje član tajnog antifašističkog veća u logoru. On je oduševljen pristalica narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji. U tom okviru je video i rešenje jevrejskog problema, za koje je dotada verovao da se može ostvariti samo u okviru cionizma i njegove ideologije. U rešenju opštih svetskih problema, kako ekonomskih tako i političkih, on vidi rešenje i za jevrejski narod koji je — kroz dugu istoriju svog postojanja — bio u raznim vidovima i oblicima žrtva antisemitizma. Kao dobar poznavalac svetske i jevrejske istorije i ekonomskih i političkih zbivanja, on je izgradio svoje poglede na svet i društvo koji su ga povelili novim životnim putem, jer je verovao da se samo u ovakvom novom obliku društvenih odnosa može naći rešenje koje će sprečiti uništenje naroda i zajednica zbog njihove pripadnosti određenoj veri ili narodnosti. Na mnogim našim subotnjim sastancima u logoru u Osnabriku, dr Albert Vajs se svojim izlaganjima uzdizao iznad uskih ideja cionističkih postulata, da bi svu svoju aktivnost posvetio mnogo širem horizontu koji ima više internacionalni okvir od nacionalno-cionističkog aspekta. To je ono što je dra Vajsa uzdiglo iznad one prosečnosti koju i poneki intelektualac čuva u duši, vezan i sputan raznim nacionalnim, religioznim i regionalnim naklonostima. Snagom svog intelekta, dr Vajs je znao da se oslobodi tih uskih granica i stega, i baš zahvaljujući tome on će kasnije, rukovodeći jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji, dokazati da i malobrojna jevrejska zajednica može radom da se uzdigne do te mere da svojom kulturnom i socijalnom delatnošću postigne opšte priznanje i van granica svoje domovine.

Izvanredno pamćenje, govornički lako razumljivi jezik, široko i bogato poznavanje međunarodnog prava, istorije i sociologije, postepeno su dra Vajsa upućivali ka ostvarenju njegovih težnji iz mladosti; ako je u svome ranijem pozivu, kao advokat, imao mnogo uspeha, on će u logoru svakim svojim predavanjem biti bliži katedri Pravnog fakulteta, a svakom svojom reči pridobijati sve veći broj slušalaca, što će mu biti putokaz za njegovo buduće opredeljenje. Aktivno je učestvovao i u literarnim kružocima. Voleo je lepu književnost, a i pesma ga je oduševljavala. Znao je mnoge napamet. I sam je pisao pesme i čuvao ih kao svoju najdražu amajliju. Na jednoj od književnih večeri u logoru Osnabriku, pročitao je svoju

pesmu posvećenu sinu nastradalom zajedno sa njegovom ženom. U epskoj formi, dramatično je izrazio svoja osećanja bola i žalosti za svima onima koji su mu bili tako dragi i voljeni a sada su izgubljeni. Pesmu je završio bezgraničnim optimizmom i verom da će pravda pobediti a mrak nestati, i da će novo društvo obezbediti bolji život za sve ljude.

Dr Vajs nije ni u najtežim prilikama izgubio svoj optimizam i karakterističan osmeh. Uvek spreman da sasluša prijatelja, uz smešak, pitoma i vedra lica i malo nakrivljene glave, kao da je uvek bio gotov na zagrljaj i srdačan stisak ruke. Izgledao mi je kao čovek koji je sebi stavio u zadatak da svakoga dana učini nešto dobro. I on je, možda i nesvesno, ostajao veran tome postulatu. A pri svemu tome znao je za meru i uravnoteženost, što je njegovom ugledu dodavalo simpatije, poštovanje i poverenje, i uzdizalo ga u očima drugih. Dr Vajs je celog svog života, do poslednjeg daha, ostao pun poleta i dinamike. Iako zadužen raznim i vrlo odgovornim dužnostima, on je velik deo svog vremena posvetio problemima jevrejske zajednice, naročito od 1948, kada je zvanično zauzeo mesto predsednika Saveza jevrejskih opština.

Po povratku sa Nirnberškog procesa, kome je prisustvovao kao delegat Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, on će u okviru Pravnog fakulteta, Državne komisije i drugih ustanova razviti svoju delatnost antifašiste, naučnog radnika i predavača. U okviru Komisije za utvrđivanje ratnih zločina on će biti inicijator za brižljivo sakupljanje materijala koji se odnose na zločine protiv Jevreja. Savez jevrejskih opština je, docnije, izdao knjigu koju je po uputstvima dra Vajsa i uz njegovu saradnju sredio i napisao David Anaf.

Neiscrpne energije, dr Vajs je u to vreme gotovo svako popodne, do duboko u noć, provodio u svom Savezu. To mesto je zadugo bilo drugi dom za njega i za mnoge njegove bliže saradnike, prijatelje i službenike. Svi zajedno sačinjavali su kolektiv u kome su vladale srdačnost, bezgranična harmonična saradnja i povezanost. Spreman za rešavanje svih teških problema, ovaj će kolektiv da obnovi jevrejsku zajednicu iz ruševina i dati joj polet u svim pravcima kulturne, verske i socijalne delatnosti. A da je to sve postignuto, velik deo priznanja pripada autoritetu dra Alberta Vajsa. U prvo vreme bez sredstava, trebalo je ponovo organizovati Savez i opštine čiji su se članovi počeli vraćati iz logora smrti, partizanskih redova, izbeglištva i zarobljeničkih logora. Trebalo je pomoći povratnicima da nađu nove domove i uhleblje. Trebalo je urediti hramove i groblja kojih su ruševine osuđivale „kulturtregere“ XX stoleća. Svaka korisna inicijativa opština i pojedinaća bila je prihvaćena. Obrazovan je poseban odbor koji se bavio uređenjem i popisom imovine onih opština čiji su svi članovi nastradali ili se vratio tako mali broj da nisu mogle da budu obnovljene. Počeo je intenzivan rad na obnovi sinagoga i, uz dužni pijetet, na likvidaciji preoranih groblja. Podignuti su spomenici žrtvama fašizma, a na

nekima od njih uklesana su imena žrtava ukoliko su se mogla rekonstruisati, jer su arhive jevrejskih opština mahom spaljene i uništene. Sve je to — pored nesustalog rada za njihovo izvršenje — tražilo ogromne materijalne žrtve.

Za vreme svog dugogodišnjeg rada u Savezu sreo sam mnogo izvanrednih ljudi raznih intelektualnih sposobnosti i zanimanja. Dr Albert Vajs je u odnosu na njih bio izuzetan i po tome što je sebe smatrao živim i nerazdvojnim delom Saveza i njegove aktivnosti. Iako notorni individualista, izvanredan stilista, pisac, publicista i naučni radnik, dr Vajs je u javnom radu bio čovek kompromisa, spreman da sa pažnjom i urođenim strpljenjem sasluša i tuđa mišljenja, da o svemu razmisli i diskutuje i da nađe najbolje rešenje za svaki problem. Bilo je lako biti njegov saradnik jer je bio prirodan i pristupačan, cenio je svog sagovornika i saradnika i njegovo mišljenje, iako se nije uvek slagao sa njim. Bio je vrlo jasan i logičan diskutant i zanimljiv partner u razgovoru, nikada nadmen, iako duboko svestan svoje lične vrednosti. Uvek sa svojim karakterističnim diskretnim osmehom, dr Vajs je bio oličenje plemenite, lepe i nežne duše koja je osvajala.

Pored velikog interesovanja za struke kojima se profesionalno bavio, veliku je sklonost gajio i za jevrejsku istoriju i Tanah (Bibliju). Budući da je njegovo poznavanje jezika Biblije bilo dosta oskudno, on je to nadoknađivao korišćenjem prevoda na jezicima kojima je odlično vladao. Najviše su ga interesovali proroci kao vesnici slobodnih misli, vizionari i nemilosrdni kritičari svih loših pojava u tadašnjem društvu, o kojima je održao više javnih predavanja. Zahvaljujući tome što je bio izvanredan poznavalac svetske istorije i savremenih zbivanja, uspevalo mu je da ta predavanja učini popularnim i privlačnim.

* .

Uprkos svojoj skromnosti, dr Albert Vajs je svojim naučnim i javnim radom podigao sebi još za života najdivniji spomenik; spomenik jednom od najpopularnijih, najblagorodnijih i najučelnijih jevrejskih javnih radnika. U jevrejskoj zajednici Jugoslavije bilo je mnogo zaslužnih i svetlih imena. Ime dra Vajsa nadvisuje sve njih. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji, zajedno sa Jevrejima jugoslovenskog porekla koji žive u raznim zemljama sveta, znaće da sačuvaju uspomenu na dra Vajsa.

Kao što će živeti šuma koja će se u Izraelu podići u znak priznanja i uspomene na njega, tako će i njegovo ime živeti u našim srcima. Umornom će putniku i prolazniku šuma dra Vajsa pružati hlad i odmor, a nama, njegovim saradnicima, prijateljima i drugovima biće to mesto naših sastanaka u tužnim kao i radosnim danima. Tu ćemo se mi, kao i naša deca i unučad, napajati idealima za bolji i srećniji život, idealima dra Vajsa.

A šuštanje šumskog lišća pričaće o čoveku koji je, vedra čela i uspravan kao bor, radio, učio i borio se do poslednjeg daha za čoveka i Jevrejina kao čovek i Jevrejin.

USPOMENE I SEĆANJA

Sreli smo se pre gotovo pola veka. Bilo je to u vreme gimnazijskog školovanja u Novom Sadu, gde je Albi nastavio učenje došavši iz Zemuna, svog rodnog grada. Besneo je prvi svetski rat, a Zemun i srednji Srem bili su u „opasnoj ratnoj zoni” koju su, po preporuci vlasti, morali da napuste majke sa decom. Brzo se privikao na nove prilike. Bio je odličan đak, originalan u svome načinu kao što je, uostalom, i njegov rukopis bio osoben. Jednom je prilikom naljutio profesora crtanja svojim originalnim i zanimljivim načinom crtanja. Ove i drugih epizoda setili smo se prilikom poslednje Albijeve posete kod nas u Izraelu, pre dve godine. Sa mnogo toplih osećanja, kao i prilikom svakog viđenja, prepričavali smo minule doživljaje i događaje i izmenjali misli o ličnim pitanjima, o javnom radu i svetskim problemima.

Rano je začelo naše prijateljstvo koje je vremenom preraslo u pravo duševno bratstvo. A ono je trajalo sve do nesrećnog dana kada nas je Albi zauvek napustio, i zadržalo je svoju dubinu i čvrstinu i onda kada smo se, usled mog iseljenja u Izrael, prostorno udaljili.

Zajedno smo prolazili i izgrađivali se kroz jevrejski omladinski pokret, da bi naše drugarstvo u toku studentskih godina na Zagrebačkom sveučilištu i kasnije kroz decenije koji su sledili dobilo svoje izraženije oblike i svoju sadržajnu dubinu.

Nezaboravne su mi uspomene iz zajedničkih studentskih dana. I pored materijala za učenje koje je trebalo savladati, uvek se nalazilo vremena za politička predavanja i diskusije, za rad u Židovskom akademskom potpornom društvu (ŽAPD), Udruženju akademičara „Judeji”, u Savezu jevrejskih omladinskih udruženja itd. Usred najintenzivnijeg učenja znali smo u „program dana” uvrstiti prekide koje smo nazvali „intermecima”, da bismo poneki sat proveli u bioskopu ili pozorištu i potom se, duševno odmorni, obnovljenom snagom ponovo dali na učenje. Često su ta „intermeća” znala da budu ispunjena podužim šetnjama uz žive razgovore o najrazličitijim temama i problemima, od najintimnijih ličnih do političkih, napose jevrejskih.

Ko se ne seća članka „Naši akti i fakti pod reflektorom“? Bilo je to vreme kad smo se spremali za politički rigoroz, kad je na nama ležao ogroman teret učenja, a mi preživljavali vrlo burnu fazu u jevrejskom omladinskom životu. Dok smo prolazili kroz ozbiljna „politička“ previranja praćena ozbiljnim diskusijama, Albi je dobio poverenje svih struja među studentima i bio jednoglasno izabran za predsednika ŽAPD-a. Albi se već u ovoj prilici, kao i uvek kasnije, pokazao kao čovek vrlo konstruktivan, sa dubokim osećanjem pravičnosti, kao što je to dolazilo do izražaja i kada je tražio rešenje za pitanje jevrejskog naroda u socijalizmu i socijalno-ekonomskoj budućnosti naroda. Uvek je iz njega izvirao duboki optimizam pun vere i pouzdanja, čime je pridobivao ljubav i prijateljstvo svih oko sebe.

Za vreme studija, naročito pod uticajem omiljenog profesora Maurovića, koji je svojim humorom i osobitim načinom predavanja umeo da privlači pažnju studenata, Albi je ispoljavao živo interesovanje i ljubav za istoriju prava, da bi — prihvatajući predlog prof. Maurovića, da se izreka „Historia magistra vitae“ promeni u „Historia jurisprudentiae magistra vitae“ — i sam postao profesor ove discipline na Beogradskom univerzitetu.

Albi je ispoljavao i naklonost za pesništvo. U jevrejskim omladinskim časopisima „Gideonu“ i „Hanoaru“ objavljivao je pesme pune duha, poneke protkane nežnim lirskim osećanjem posvećene svojoj velikoj đачkoj ljubavi, devojci koja mu je kasnije postala životni pratilac.

Prve godine između završenih studija i nagoveštaja katastrofe koja je svoj vrhunac dostigla za drugog svetskog rata, Albi provodi u pripremama za advokatski poziv koji — pošto je prošao kroz prethodnu propisanu praksu u Novom Bečeju i Zrenjaninu — sa velikim uspehom upražnjava u Beogradu. Ubrzo ulazi u prve redove jevrejskog javnog života.

Dolaskom nacizma na vlast u Nemačkoj nastaju i za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji novi zadaci. Nova situacija u zemljama pod nacizmom dovodi u Jugoslaviju veliki broj izbeglica a time i velike brige oko spasavanja tih nesrećnika. U poslednjim predratnim godinama naš je rad posvećen i ilegalnoj aliji u tadašnji mandatni Erec Jisrael. Albi — tada potpredsednik Aškenaske opštine i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština — aktivan je saradnik i na tim zadacima. On se ističe izvrsnim sposobnostima, promišljenošću, mirom, strpljenjem i istrajnošću, koje ga osobine predestiniraju za jednog od istaknutih saradnika u antifašističkoj organizaciji u zarobljeništvu, a kasnije, po svršetku rata, za rukovodioca obnovljene jevrejske zajednice u oslobođenoj Jugoslaviji.

Ni ratne godine nisu prekinule našu vezu. Posredstvom Odbora za spasavanje evropskih Jevreja u Istanbulu (čiji sam bio član) uspostavljen je kontakt sa drugovima u zarobljeništvu, u prvom redu sa Albijem. Ako je uopšte još bilo potrebno neko učvr-

šćivanje naše prijateljske veze, ona je tih teških dana zaista zacementovana.

Svršetkom rata kao da je za Albija nastao glavni period njegova života. Sa ponosom smo njegovi drugovi odavde, iz Izraela, pratili njegov rad, uvereni da se na čelu onako teško nastradale jevrejske zajednice u Jugoslaviji nalazi pravi čovek. Ponosni smo bili i zato jer je svoje velike sposobnosti stavio na raspolaganje i domovini.

Jevreji u tada mandatnom Erec Jisraelu — kao ni ostalo Jevrejstvo u svetu — nismo imali pravo ni mogućnost da kao narod

Sa sastanka predstavnika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Hitahduta olej Jugoslavija i Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, Izrael, 1951.

istupimo pred Međunarodnim vojnim tribunalom u Nirnbergu. Time je samo bilo veće značenje prisustva na Nirnberškom suđenju dra Alberta Vajsa, svesnog i uspravnog Jevrejina, koji je na tome mestu učinio mnogo da bi svet — koji još nije bio dovoljno shvatio svu težinu tragedije jevrejskog naroda pod nacizmom — bio s njom što potpunije i pravilnije upoznat. Ovaj ga zadatak nije takoreći više ni napuštao. Kao pravnik i čovek kome je pravo čoveka bilo najelementarnije, on se svom svojom energijom i svim svojim znanjem zadubio u tu materiju i autorima optužnice pružio nadasve vredan materijal i dokaze o fašističkim zločinima u Jugoslaviji. Iz nirnberških materijala koje sam imao prilike da vidim bio sam u mogućnosti da upoznam još jednu od veoma uspešnih Albijevih aktivnosti. Svakako da treba dobrim delom pripisati u zaslugu baš

Albiju da je Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1952. godine izdao „crnu knjigu“ o zločinima fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, koja predstavlja dokument od neprocenljive istorijske vrednosti.

Ime dra Alberta Vajsa usko je povezano i sa velikom posleratnom alijom iz Jugoslavije. On i njegovi saradnici izvršili su odličnu organizaciju iseobe kada se nekoliko hiljada jugoslovenskih Jevreja, uz puno razumevanje jugoslovenskih vlasti, 1948. i sledećih godina, opredelilo za iseljenje u novu državu Izrael. Delatnost i aktivnost dra Alberta Vajsa u oblasti jevrejskog života u Jugoslaviji i van nje, a ne manje i kao naučnika i saradnika u raznim oblastima opštejugoslovenskim, praćene su i iz nove jevrejske države i izazivale su uvek divljenje i zadovoljstvo.

Ostala su za Albijem neprolazna stvaralačka dela njegova.

*

Razgovori sa Albijem prilikom njegovih boravaka u Izraelu ili naših poseta Jugoslaviji, bili su uvek dragoceni i izazivahu osećanje lepih doživljaja. Naročito njegova poslednja dva boravka u Izraelu ostaće svima nama u trajnom sećanju: 1962. godine, kada je po nalogu jugoslovenskih vlasti došao ovamo da zločinca Ajhmana ispita u vezi sa fašističkim zločinima izvršenim u Jugoslaviji, i 1963. godine, kada je ovde prisustvovao Svetskoj konferenciji o jevrejskom vaspitanju.

Proletnje noći Tel Aviva 1962. godine bile su ispunjene „intermecima“, kao nekada u Zagrebu, šetnjama i sedeljkama na kojima je Albi sa mnogo osećajnosti davao retrospektivni pregled svega onoga što se desilo između 1939. i 1945. godine, podvlačeći uvek iznova elementarnu dužnost naprednog čovečanstva da nikada ne dopusti ponavljanje genocida. A onda bi zastao i njemu svojstvenom duhovitošću upitao strašnu realnost:

„Kakvog smisla imaju naša savetovanja, naše misli i naši predlozi, međunarodni pakti i zaključci, ako neko od odgovornih sutra izgubi živce ili ih ne izgubi već svesno potegne polugu za atomsku, hidrogensku ili nuklearnu bombu! Šta će i koga će naši saveti i međunarodni čarteri poučiti i kome će oni koristiti, kad jedino od toga zavisi da li će u toku samo jednog dana izginuti desetine, stotine miliona ljudi ili čitavi narodi ni krivi ni dužni!“

Setio sam se tih Albijevih reči novembra 1962, kada je zbog krize oko Kube budućnost čovečanstva visila o koncu.

A samo godinu dana kasnije — ko je od nas mogao i slutiti da će to biti naše poslednje viđenje! Mnoge teme odlagali smo tada za sledeći sastanak — do kojeg nikada neće doći.

Ostala su samo sećanja.

Izgubismo velikog druga, čoveka i prijatelja. Mudrošću i jasnom logikom Albi je umeo da se snađe i da tumači i da prebrodi

nesporazume. Kako su često pomogle njegova „igra reči” i njegova originalna frazeologija! Tačno je znao definisati pojmove i najjasnije uskladiti specifične diferencije. Ako je trebalo, znao je zanimljivo da objašnjava sporna pitanja i predloži odgovarajuća rešenja. Razumeo je svakoga i umeo da se sporazumeva čuvajući svoja osnovna načela: visoki moral i pravičnost. Raspolagao je jakom autokritikom i kontrolom nad sobom a kad je vršio kritiku nad drugima vršio ju je konstruktivno pridobijajući druge za izmenu stanovišta.

Najdublji stepen poverenja, najviše moguće međusobno pozdanje u prijateljstvo, stvorili su među nama pravo pobratimstvo. Uspomena na to pobratimstvo živeće u meni poput duševne tvrđave u kojoj ću se i ubuduće u duhu razgovarati i dogovarati sa Albijem, i u tim razgovorima i dogovorima nalaziti savete i rešenja za probleme kao što sam ih nalazio kroz decenije...

Dr Pavle Neuberger:

ALBERT VAJS I MI U AMERICI

Da bi se vođstveni lik profesora dra Alberta Vajsa mogao bar donekle ocrtati, bilo bi potrebno — pored arhiva dostupnih u samoj Jugoslaviji — raspolagati arhivima niza međunarodnih jevrejskih organizacija. Jer prof. Vajs nije se, u svojoj jevrejskoj djelatnosti, ograničio na rješavanje teških i najrazličitijih problema sa kojima se jevrejska zajednica u Jugoslaviji, desetkovana pod fašizmom, suočavala u poslijeratnom periodu, nego se kao vođstvena ličnost istakao i u mnogo širim okvirima uzimajući vidna učešća i u radu velikih jevrejskih organizacija. Tu su naročito World Jewish Congress, American Joint Distribution Committee, Conference on Jewish Material Claims against Germany i Standing Conference of European Jewish Community Services. Pri tome ne smije ostati nezabilježeno da su i jugoslovenski Jevreji u Sjedinjenim Američkim Državama i drugim zemljama, koji su toplo povezani sa Jevrejima u Jugoslaviji, dru Albertu Vajsu priznavali visoke kvalitete koji su ga predestinirali za velike zadatke kojima je posvetio svoj tako rano prekinuti život. Sve to govori da smrću dra Vajsa nije teško pogođena samo današnja mala jevrejska zajednica u Jugoslaviji.

Ako i pored oskudnog dokumentacionog materijala kojim raspolazem želim da prikazem značaj ličnosti toga velikog čovjeka i Jevrejina van okvira njegove uže zajednice u Jugoslaviji, onda to činim na osnovu ličnog sjećanja kao njegov drug i saradnik i nekih pribilježaka koje sam prikupio kao dugogodišnji predsjednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD za vreme i poslije drugog svjetskog rata, kao i uspomena na nezaboravne susrete, prepiske i diskusije sa tim dragim prijateljem i drugom na polju javnog jevrejskog rada.

Naš prvi kontakt za vreme rata bio je u vidu razmjene pisama. Na osnovu spiskova jugoslovenskih Jevreja u njemačkom zarobljeništvu koje smo primali od Albija, naše Udruženje je preko Crvenog križa organizovalo slanje kolektivnih a i individualnih paketa za zarobljene jugoslovenske Jevreje. Zahvaljujući toj inicijativi dra Vajsa, akcija slanja paketa zarobljenicima imala je dvostruko blagotvorno dještvo: s jedne strane, velikom broju zarobljenika ublažena je bar donekle težina zarobljeničkog života, a s druge strane

pruženo im je osjećanje da nisu zaboravljeni nego da su povezani ljubavlju sa braćom u dalekom svijetu. Na zajedničkom sastanku predstavnika raštrkanih zajednica jugoslovenskih Jevreja održanom u Jerusalimu 1951. godine (Albi je predstavljao zajednicu u Jugoslaviji, a pisac ovih redova Udruženje u SAD) naš Albi je ukazao na značaj te povezanosti za tadašnje zarobljenike koji su preživljavali veoma teške dane.

Podstaknuta baš ovom Albijevom inicijativom, mala zajednica jugoslovenskih Jevreja u SAD proširila je svoju aktivnost ukazivanjem pomoći i jugoslovenskim Jevrejima koji su se nalazili u izbjeglištvu u Italiji. Uz podršku velikih jevrejskih organizacija u SAD, a naročito JOINT-a, slata im je pomoć u raznim vidovima, a vojnim avionima naša je pomoć prenošena iz Italije i izbjeglicama okupljenim u Glini.

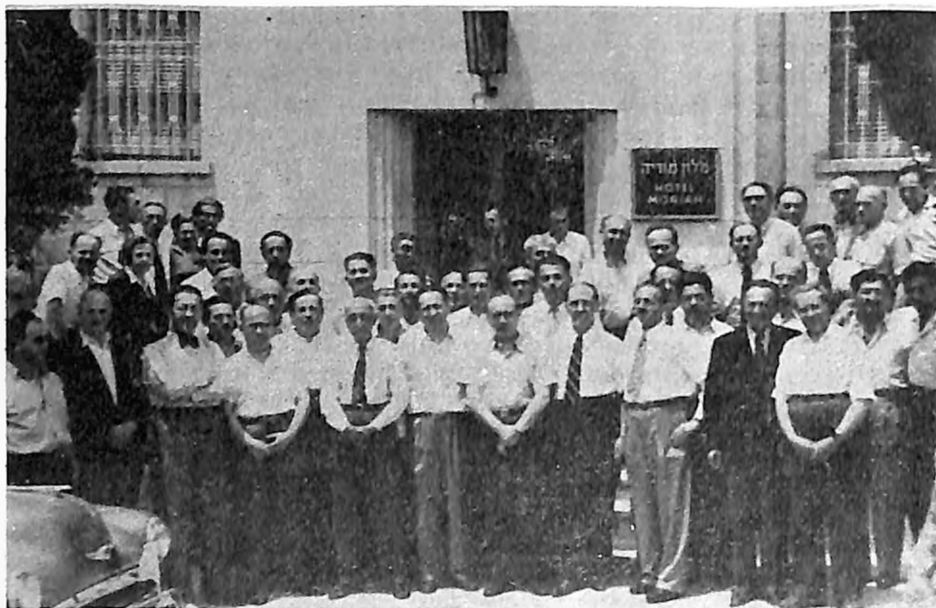
Ovo navodim da bih prikazao prve rezultate kontakta između Albija i Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD. Kasnije, po povratku iz zarobljeništva, Albi se povezao s Udruženjem u svojoj akciji za obnovu teško postradale jevrejske zajednice u Jugoslaviji i za ukazivanje pomoći njenim članovima koji su se iz borbe, izbjeglištva ili zarobljeništva vraćali u domovinu, porobljenu i opljačkanu pod fašističkom okupacijom.

Po povratku iz zarobljeništva Albi je našao sve porušeno: zemlju, užu jevrejsku zajednicu i svoj sopstveni dom. Svoju životnu drugaricu i sina nije našao među živima. Tuga ga je obuzela, ali nije dopustio i da ga skrha. Oživio je svoju veliku duševnu snagu i osjetio veliki poziv: da se stavi na raspolaganje svojoj zajednici koja je u njemu dobila velikog rukovodioca i obnovitelja. On je to najbolje okarakterisao u članku objavljenom u Almanahu Saveza jevrejskih općina Jugoslavije za godinu 1954. u kome ovako piše o obnovljenom radu u prvom poslijeratnom deceniju:

„Znali smo da se ne možemo zaustaviti na tome da tugujemo nad bespovratno izgubljenim, nego da treba sa samopregorom i nadom gledati napred i delati u tome pravcu, jer je to jedina mogućnost da se iščupamo iz svih posledica stradanja i da se dostojno odužimo milionima palih herojskih boraca i mučeničkih nevinih žrtava. Znali smo da je naša generacija jedna od onih koje treba da oko sebe i u sebi pređu put od tragičnog stradanja do teškog i napornog uspona, generacija kojoj je bilo namenjeno da iskusi svu gorčinu patnji, ali i slast oslobođenja kroz sopstveni rad i prerastanje mnogih slabosti.”

Zadivljujući je bio u prvim poslijeratnim godinama samoprijegorni rad dra Alberta Vajsa i njegovih drugova. Pratili smo taj rad sa velikim poštovanjem i najpripravnije se odazvali njihovom pozivu da im pomognemo u uspostavljanju veze sa JOINT-om, bez koga je u tadašnjim uslovima bila nezamišljiva efikasna pomoć, toliko potrebna ostacima nekad uzorne i velike

jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Uspostavljanje ove veze naišlo je u prvi mah na izvjesne teškoće, ali se u njihovu otklanjanju pokazala sva efikasnost tijesne i bratske saradnje između Albija i njegovih saradnika s jedne, i našeg Udruženja s druge strane. Oni u Beogradu, a mi u Njujorku, sinhronizovano smo radili na postizanju postavljenoga zadatka. Uspjeh nije izostao: uskoro je JOINT uputio u Jugoslaviju svog predstavnika, a otada je jevrejska

Sa sastanka predstavnika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Hitahduta olej Jugoslavija i Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, Jerusalim, 1951.

zajednica u Jugoslaviji među onima koje ova velika humanitarna organizacija izdašno pomaže u ostvarivanju njihovih socijalnih zadataka.

Velike organizacione sposobnosti Albijeve došle su do punog izražaja. Pomognut od svojih odličnih saradnika Davida Alkalaja, dra Lavoslava Kadelburga i ostalih, njemu je pošlo za rukom da uspostavi potpunu i harmoničnu saradnju između JOINT-a i Saveza jevrejskih opština, koja nije bila samo blagotvorna za jevrejsku zajednicu nego i veoma cijenjena od strane najvišeg državnog rukovodstva: predstavnik JOINT-a Frederic White bio je sa drom Albertom Vajsom primljen u audijenciju od Predsjednika Republike Josipa Broza Tita i tom prilikom za svoje zasluge odlikovan visokim jugoslovenskim ordenom.

Po svojim općim, ljudskim i intelektualnim vrijednostima predodređen za rukovodioca svoje uže zajednice, prof dr Albert Vajs nije svoje velike sposobnosti posvetio samo njoj, nego ga

uskoro nalazimo i u prvim redovima u rukovodstvima svjetskih jevrejskih organizacija. Njegova se riječ kao člana Evropske egzekutive visoko ceni i u Svjetskom jevrejskom kongresu, u Standing Conference kao jednog od osnivača i organizatora, pa tako i u drugim organizacijama. U dva navrata Albi dolazi u SAD, a to su uvijek prilike kada ovdašnji jugoslovenski Jevreji sa napregnutom pažnjom slušaju riječi uvaženog šefa jevrejske zajednice u Jugoslaviji i iskazuju mu najviše počasti. Ti su sastanci uvijek bili veliki doživljaji, kao što su se i članovi našeg Udruženja vraćali puni najljepših utisaka sa svojih posjeta staroj domovini, gdje su se divili naporima i uspjesima tamošnje zajednice. No, prof. Vajs nije se za vrijeme boravka u SAD ograničavao na kontakte sa jugoslovenskim Jevrejima, nego je dolazio u vezu i sa velikim jevrejskim organizacijama, riješavajući u direktnim razgovorima na najuspješniji način mnoga pitanja od važnosti za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji i njene socijalne i kulturne institucije.

Imao sam tako čast da prisustvujem konferenciji koju je prof. Vajs održao u Njujorku za predstavnike jevrejske štampe i da se divim njegovom diplomatskom taktu, snazi i duhovitosti njegovih argumenata kada je odgovarao na mnoga, često i ponešto agresivna pitanja novinara. On im je na njemu svojstven način prikazao rad i život jevrejske zajednice, a napose njen položaj u jugoslovenskoj zajednici i pozitivan stav jugoslovenskih vlasti prema njoj. Svako ko je pratio rad dra Alberta Vajsa mora priznati da je taj rad služio na ponos ne samo jugoslovenskim Jevrejima nego i samoj Jugoslaviji.

Smrt toga velikog Jevrejina i humaniste izazvala je iskreno i opće žaljenje kod Jevreja u Americi. To je došlo do izražaja i u mnogim nekrolozima u jevrejskoj i ostaloj dnevnoj i periodičnoj štampi. U tim nekrolozima naročito je ukazano ne samo na njegov rad kao rukovodioca jevrejske zajednice u Jugoslaviji nego i na njegov značaj kao općeg jevrejskog javnog radnika, humaniste, antifašiste i naučnika.

U svome već citiranom članku u Almanahu za 1954. godinu dr Albert Vajs je ukazao na to da su Jevreji Jugoslavije — poučeni tragedijom pod fašizmom — nastojali i uspjeli da pod svojim specifičnim uslovima gaje „veštinu da žive kao Jevreji“. Ove riječi našeg Albija ostaće žive u srcima ne samo onih 6500 Jevreja u Jugoslaviji nego i ostalih jugoslovenskih Jevreja ma gde oni živjeli. Jer u tim riječima ogleda se onaj nepokolebljivi i snažni jevrejski duh koji nisu mogli da unište ni nesreće, ni pokolji, ni bilo kakvi progoni. A da je taj duh u poslijeratnom periodu u desetkovanoj jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji dobio svoju punu afirmaciju, uveliko je djelo baš profesora dra Alberta Vajsa.

Danas, kad Albija nema više među nama, svijesni smo i mi jugoslovenski Jevreji u SAD koliku je veličinu predstavljao taj neumorni jevrejski radnik i obnovitelj jevrejske zajednice u Jugoslaviji, čije će ime ući u red najvećih i najzaslužnijih njenih sinova.

IN MEMORIAM

Pored izjava saučešća visokih jugoslovenskih funkcionera, Savezu su uputili izjave o dru Albertu Vajsu predstavnici jevrejskih organizacija:

Dr Nahum Goldmann,
Predsednik Svetskog jevrejskog kongresa

Charles Jordan,
Generalni direktor JOINT-a

Herbert Katzki,
Zamenik Generalnog direktora JOINT-a

Astorre Mayer,
Predsednik Standing Conference of European Jewish
Community Services

Isaac Schneerson,
Predsednik Spomenika nepoznatom jevrejskom mučeniku
i Centra za savremenu jevrejsku dokumentaciju

Dr Judah Shapiro,
Sekretar National Foundation for Jewish Culture

Arieh Tartakower
Predsednik Izraelske egzekutive Svetskog jevrejskog
kongresa

NEKE IZJAVE SAUČEŠĆA JUGOSLOVENSKIH FUNKCIONERA
SAVEZU JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE I EDITI UDOVI
ALBERTA VAJSA

Aleksandar Ranković,
Potpredsednik Republike:

Drugarice Vajs,

Prerana smrt Vašeg supruga, cenjenog druga Alberta Vajsa, izazvala je kod nas duboko žaljenje. Na mnogobrojnim područjima njegove aktivnosti dao je značajan doprinos antifašističkoj borbi i otklanjanju teških posledica, koje su pretrpeli naša zemlja i njeni narodi od fašizma. Takva odlučna i duboko patriotska aktivnost ispoljavala se kod njega u teškim godinama ratnog zarobljeništva, na međunarodnim forumima na kojima je trebalo razobličavati fašističke ratne zločine, kao i na drugim područjima delatnosti u koju je ulagao napore i doprinosio napretku naše zemlje. Plemenitost ovakvih njegovih težnji i ostvarenja oličeni su u njemu kao neumornom antifašističkom borcu i javno-društvenom radniku, naučniku i humanisti, koji će po takvim svojim osobinama ostati u našoj trajnoj uspomeni.

U bolu koji Vas je zadesio primite, drugarice Vajs, izraze našeg iskrenog saučešća.

Koča Popović,
Državni sekretar za inostrane poslove:

U bolu koji Vas je zadesio smrću Vašeg supruga profesora dr Alberta Vajsa, antifašiste, rodoljuba i poznatog javnog radnika, primite izraze moga iskrenog saučešća.

Rodoljub Čolaković,
Narodni poslanik:

Povodom smrti istaknutog antifašističkog borca i uglednog naučnog radnika druga Alberta Vajsa primite izraze mog dubokog saučešća.

Moma Marković,

Predsednik Savezne komisije za verska pitanja:

Povodom smrti predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, profesora dr Alberta Vajsa molimo vas da izvolite primiti iskreno saučešće.

Dobrivoje Vidić,

Predsednik Komisije za međunarodne veze SSRNJ:

Povodom prerane smrti predsednika dr Alberta Vajsa, istaknutog društvenog radnika, primite iskreno saučešće.

IZJAVE RUKOVODILACA SVETSKIH JEVREJSKIH ORGANIZACIJA

Imao sam privilegiju da poznajem prof. Vajsa. Tokom svih posleratnih godina kada je predstavljao jugoslovensku jevrejsku zajednicu u Svetskom jevrejskom kongresu, kao član njegovog Izvršnog odbora, dr Vajs je redovno učestvovao na svim skupovima Skupštine, Izvršnog odbora i Evropske egzekutive. To mi je pružalo mnogo prilika da se sa njim sastanem, ne samo na sednicama već i privatno, te da ga dublje upoznam.

Tokom svih tih godina naučio sam da poštujem dra Alberta Vajsa zbog njegovih visokih moralnih i intelektualnih odlika, i kao rukovodioca i kao čoveka. On je sa velikim dostojanstvom i stvarnim državičkim kvalitetima predstavljao malu jugoslovensku jevrejsku zajednicu potpuno integrisanu u Socijalističku Republiku Jugoslaviju. Odličan pravnik, velik poznavalac međunarodnih pitanja, on nije bio samo najkompetentniji, autoritativni vođa jugoslovenskog Jevrejstva, već i zaslužan i poštovan član Izvršnog odbora Svetskog jevrejskog kongresa, čiji je sud o međunarodnim problemima Jevrejstva bio veoma cenjen. Svojevremeno smo želeli da nam dođe na izvesno vreme u London kao pravni savetnik Evropske egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa, a ja i danas duboko žalim što se ovaj plan nije ostvario.

Dr Vajs bio je odan i skroman, spreman da shvati tuđa mišljenja, uvek je pokušavao da nađe sporazum koji bi bio prihvatljiv za sve. Kroz njegovu ličnost, jugoslovenska jevrejska zajednica, koja je imala tako slavnu prošlost, stekla je mnogo veći uticaj no što bi odgovaralo njenom brojčanom stanju.

Prerana smrt prof. Vajsa veliki je gubitak ne samo za jugoslovensku jevrejsku zajednicu već i za Svetski jevrejski kongres i ceo jevrejski narod, koji u njemu gubi odanog sina i stvarnog vođu.

Plenarna sednica Svetskog jevrejskog kongresa, Ženeva, 1953.

Njegovo mesto u posleratnim analima jevrejskog naroda ostaće zauvek zabeleženo u istoriji ove najznačajnije epohe za jevrejstvo.

Dr Nahum Goldmann

Upoznao sam Alberta Vajsa kada je, 1954, došao u Pariz na konferenciju direktora AJDC-a*) da kao predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije podnese izveštaj o stanju Jevreja u Jugoslaviji.

Pre toga sam već znao dosta o njemu. Bio je počasni predstavnik AJDC-a od onog vremena kada smo završili našu akciju direktne

*) American Joint Distribution Committee

pomoći Jugoslaviji 1949. godine. Kako Frederick White, naš direktor u Jugoslaviji u posleratnom periodu, tako i Herbert Katzki, koji je u centrali AJDC-a radio na vezama sa Savezom, dali su sjajne izveštaje o njemu, kao o izvanrednom jevrejskom rukovodiocu, prisnom i divnom čoveku.

Imao sam prilike da ga mnogo bolje upoznam kada smo, leta 1955. godine, Moses Leavitt, pok. gđa Leavitt, moja supruga i ja, proveli nekoliko nedelja u Jugoslaviji. On je bio vodič i mentor naših poseta jevrejskim zajednicama širom Jugoslavije i postali smo veoma bliski sa njim i njegovom suprugom. Bio je divan drug — duhovit, mudar, sa ogromnim znanjem o životu i prilikama uopšte, a posebno o životu svoje zajednice. Prilikom ovog putovanja ljubav i poštovanje koje je uživao kod svih pripadnika jugoslovenskog Jevrejstva i predstavnika jugoslovenskih vlasti, ostavili su na nas dubok utisak.

Međutim, tek u svom prvom izveštaju 1954. godine on nam je govorio o pitanjima na koja će se uvek vraćati tokom sledeće dekade. Govorio je o zahvalnosti jugoslovenske zajednice AJDC-u za svu pomoć na izgradnji „jevrejskog života i rada“; i rekao je da bi „bez pomoći AJDC-a delatnost na socijalnom i humanitarnom polju bila gotovo nemoguća“. Ali, on je takođe rekao da jugoslovenska jevrejska zajednica ne želi samo da „bude ponosna na svoju sjajnu prošlost već i da veruje u svoju budućnost“, i tako podvukao, kao što će to učiniti još bezbroj puta, potrebu intenzivnijeg razvoja kulturne i vaspitne aktivnosti koje treba da obezbede dalji život jugoslovenskog Jevrejstva.

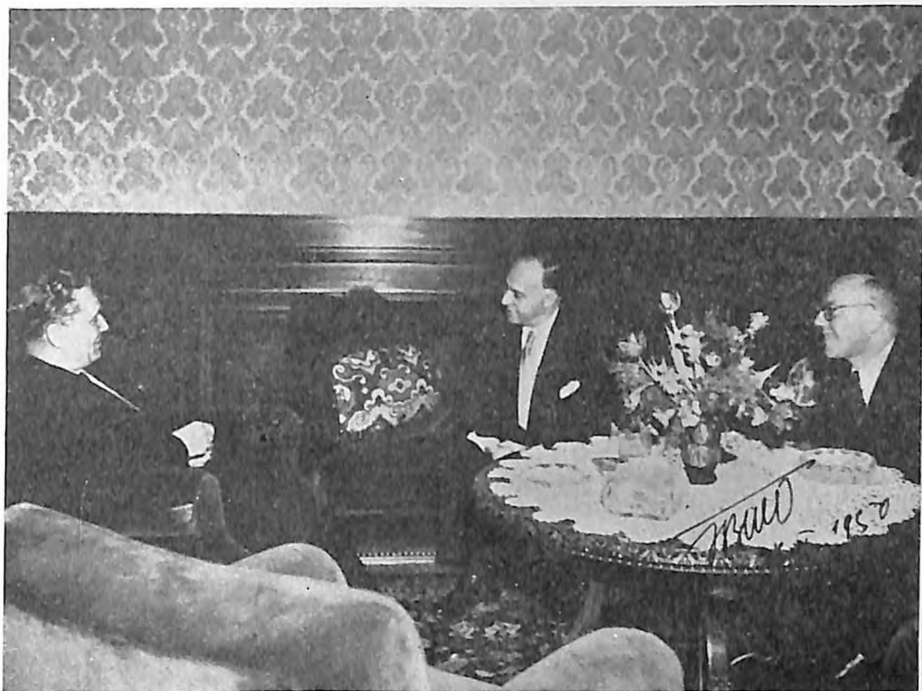
To nisu bile prazne reči. Uvek smo bili impresionirani činjenicom da je on, bez obzira koliko zauzet bio na svom polju međunarodnog prava, posvećivao ogromno mnogo vremena problemima jevrejske zajednice. Omladina mu je bila srcu prirasla i, između sveg ostalog što je uradio, posvetio je dobar deo svog vremena planiranju i razvoju omladinskih centara i letovališta za decu.

Međutim, uprkos stalnoj brizi za probleme svoje zajednice, pokazivao je duboko razumevanje za ciljeve shvatanja i problema AJDC-a. I to je značilo da, iako čvrst i određen u svojim zahtevima za zadovoljenje potreba jugoslovenskog Jevrejstva, nikada nije preterivao. Uvek je bio objektivan u pogledu šireg rada AJDC-a za sve Jevreje sveta.

Oko 1960. godine postao je jedan od graditelja zdanja Stalne konferencije evropskih jevrejskih zajednica*) i u tom razdoblju stvaranja Konferencije kako AJDC tako i evropski rukovodioci koji su se zalagali za izradu smernica razvoja Konferencije, visoko su cenili njegove mudre savete. Uveren sam da veliki deo uspeha Konferencije kao međuevropskog tela koje radi na jedinstvu i solidarnosti Jevreja, ima da se pripíše konstruktivnoj i dalekovidoj ulozi koju je on odigrao.

*) Standing Conference of European Jewish Community Services.

Drugi će bolje od mene opisati njegov značajan udeo u održavanju uspomene na sve patnje nanete Jevrejima Jugoslavije za vreme nacističke okupacije. Hteo bih samo da istaknem da je bio duboko uveren u neophodnost da se u dušama novih generacija očuva živa uspomena na ono što se zbilo sa Jevrejima Evrope pod nacizmom, a posvetio je mnogo vremena i truda ostvarivanju za-

Kod Predsednika Tita, 1950, sa predstavnikom Jointa Fr. Vajtom

misli kao što su spomenici, arhive i istorijska istraživanja. Njegovi prijatelji u Ženevi visoko su cenili i njegov udeo u radu na međunarodnim problemima Jevrejstva.

U godinama koje nailaze on će nam mnogo nedostajati. Ali njegovo prisustvo će se još dugo osećati — živeće u našim srcima sve dok bude AJDC-a i sve dok bude Jevreja koji vole ljude kao braću, prijatelje i saradnike.

Charles H. Jordan

Sreo sam dra Alberta Vajsa prvi put oktobra 1954. godine u Parizu prilikom prekomorske konferencije AJDC-a. Već sam od ranije znao za njega; mnogobrojna prepiska tokom godina, kao i izveštaji našeg direktora za Jugoslaviju Freda Whitea, dali su mi

jasnu sliku o izvanrednim ličnim sposobnostima čoveka koji je vodio Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Video sam dra Vajsa poslednji put u Ženevi, oktobra meseca 1963. godine. Dobro sam ga upoznao, naročito tokom devet godina za vreme kojih sam imao čast da steknem plodna iskustva kroz intenzivnu saradnju na problemima jevrejske zajednice u Jugoslaviji u vezi sa delatnošću AJDC-a i CLAIMS-a.*)

Dr Vajs je bio jedan od onih retkih ljudi koji u sebi spajaju svojstva rukovodioca, filozofa i originalnog mislioca. On je bio vođa jedne zajednice koja se borila, koja je bila užasno pogođena fašističkim terorom, koja je želela da se obnovi i da nastavi slavnu, bogatu, vekovnu tradiciju. S obzirom na svoje jevrejsko vaspitanje, umeo je da odabere, u ratom promenjenim uslovima, polja delatnosti bitna za jevrejski život u Jugoslaviji.

Dr Vajs je shvatao jevrejske probleme u širokom okviru Evrope i ostalih kontinenata, ne ograničavajući se na položaj Jevreja svoje zemlje. Međutim, sažaljevajući i razumevajući ove ljude, nikada nije gubio iz vida čoveka-pojedinca i uvek je bio spreman da pomogne bližnjem. U svojoj osećajnosti svesrdno se zalagao za ostarele, ali, istovremeno, stvar omladine i studenata imala je posebno mesto u njegovom srcu.

Drugi će bolje od mene odrediti pravo mesto dra Vajsa u prvim redovima onih koji su se izdigli posle rata da bi obnovili i povelili jevrejske zajednice i jevrejski život u Evropi. On je bio snažan, ali objektivan zagovornik jevrejske zajednice Jugoslavije kako kod JOINT-a tako i kod CLAIMS-a i drugih velikih jevrejskih organizacija. Stalno smo tražili njegova mišljenja i poglede, a uvek dobijali mudri savet. Visoki stepen dostignuća jevrejske zajednice Jugoslavije posle rata je živi spomenik njegove predanosti, snage karaktera i osećanja za istoriju; uspomena na ove vrline ostaće u srcima sviju nas koji smo imali priliku da radimo sa drom Vajsom i čast da nam on bude vođa, savetnik i prijatelj.

Herbert Katzki

Kada se 1960. godine na jednom sastanku predstavnika evropskih jevrejskih zajednica diskutovalo o zamisli stvaranja Stalne konferencije**), dr Vajs je izjavio: „Ja sam jedan od ubeđenih pristalica ideje o stvaranju Stalne konferencije evropskih jevrejskih zajednica. Takva grupa je, budući nepolitička, veoma zdrava zamisao.“ Treba odati priznanje čoveku, kao i zajednici koju je predstavljao, da je njegova vizija uvek prevazilazila neposredne lične interese pa čak i interese njegove jugoslovenske jevrejske zajednice, za koju je bio tako nerazdvojno vezan. On je bio duboko uveren u

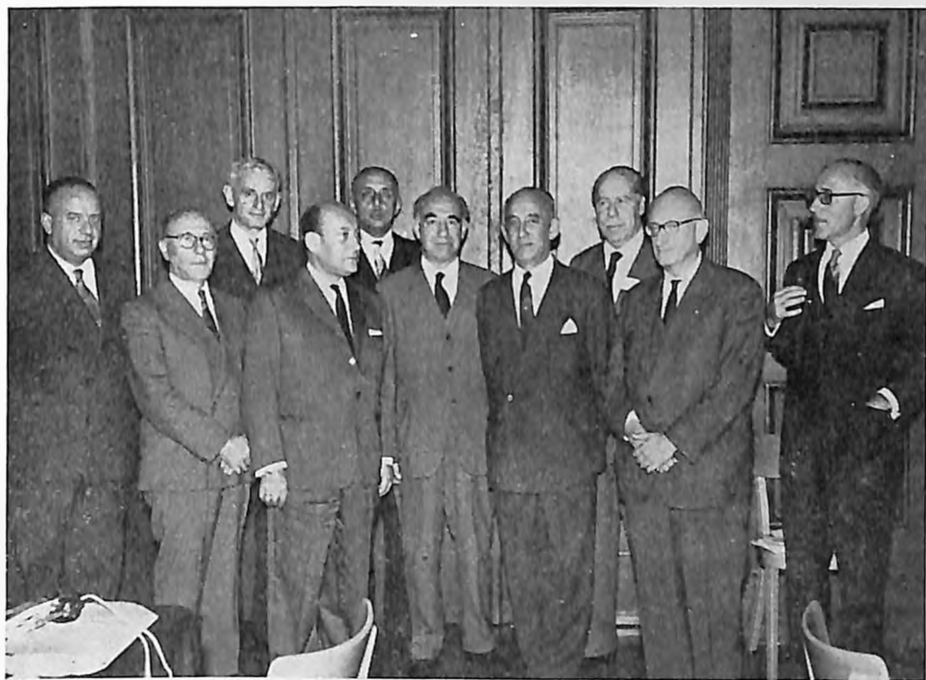
*) Conference on Jewish Material Claims against Germany, Inc.

**) Standing Conference of European Jewish Community Services.

potrebu povezivanja Jevreja razasutih širom sveta i tome cilju bio je čvrsto odan.

Nisam pozvan da kažem Jevrejstvu Jugoslavije da je on bio velik patriota. Njegova dela govore za sebe. Ali mogu da kažem da je bio visoko cenjen među svojim jevrejskim kolegama širom Evrope baš zbog lojalnosti prema svojoj zemlji koja je — kao i njegova odanost jevrejskom narodu — bila duboko uvrežena u njegovoj ljubavi prema čovečanstvu i u njegovom velikom idealizmu.

Bio je mislilac i pregalac. Iz njegove retke sposobnosti da sve shvati uravnoteženo i perspektivno proizlazio je divan smisao za humor kojim se odlično koristio kao posrednik između oprečnih gledišta izraženih na našim sastancima, a u interesu jedinstva. U tom pogledu Stalna konferencija mu mnogo duguje za pomoć

Sa sastanka Standing Conference of European Jewish Community Services, Ženeva, 1961.

u otklanjanju početnih nesuglasica među raznim jevrejskim zajednicama Evrope bez žrtvovanja njihove individualnosti ili njihove autonomije.

Mnogo je postignuto njegovom pomoći. Tipično je, na primer, da je pri izbijanju krize Jevrejstva Severne Afrike, neposredno po osnivanju Stalne konferencije, njegova zajednica među prvima dala novčani prilog fondu Stalne konferencije za pomoć severnoafričkim izbeglicama u Francuskoj. Tada se nije moglo predvideti da će

Stalna konferencija uskoro priteći u pomoć jugoslovenskoj jevrejskoj zajednici u vezi sa skopskom katastrofom. No to je svakako dokaz dalekovidosti dra Vajsa koji je, od samog početka, podržavao principe međusobnog pomaganja jevrejskih zajednica Evrope.

Četrnaest evropskih zemalja je danas zvanično učlanjeno u Stalnoj konferenciji. Ali kao što nas je dr Vajs upozorio 1960: „Mora nam biti jasno da će ova organizacija biti samo jedan mali Evropski savet, a ne Evropski savet u pravom smislu reči, jer na žalost — zbog uslova na koje mi nemamo uticaja — mnoge evropske zajednice ne mogu da budu predstavljene. Ali to je činjenica koju mi ne možemo smatrati konačnom; nikada je ne možemo smatrati konačnom. Možda će ova organizacija evropskih jevrejskih zajednica — koja se bavi zdravstvenim, humanitarnim i vaspitnim, a ne političkim pitanjima — biti baš ono pravo telo kome će one moći pristupiti. Ovo je veoma važan argument za uspostavljanje jedne organizacije te vrste — sa specijalnim statutom i svim potrebnim formalnostima, što bi moglo da privuče ostale zajednice. Stoga ja danas plediram za prihvatanje jedne takve Stalne konferencije bar kao jezgra koje bismo mogli razviti u širem okviru — učinivši ga ne samo Evropskim savetom u štrasburškom smislu — ograničenim na mali deo Evrope — nego Jevrejskim evropskim savetom koji će zaista biti sveobuhvatan.”

Na žalost, dr Vajs nije više među nama da bi doprineo postizanju tog cilja mada je njegova poslednja delatnost za Stalnu konferenciju bila pomoć pri izradi nacrtu stalnog statuta Konferencije koji je sada već i usvojen. Njegov nestanak je veliki gubitak za jevrejske zajednice Evrope kao i za jevrejsku zajednicu Jugoslavije. Mi u Stalnoj konferenciji, koji smo ga tako dobro znali i zavoleli, primili smo vest o njegovoj smrti sa velikom žalošću, možda ja ponajviše, jer mi je bio tako dobar prijatelj. Ali njegovo nadahnuće ostaje sa nama i mi ne bismo bili verni njegovim idealima ako ne nastavimo rad na postizanju cilja koji je on pomogao da se postavi.

Astorre Mayer

Spomenik nepoznatom jevrejskom mučeniku i Centar za savremenu jevrejsku dokumentaciju kojima imam čast da predsedavam, duboko su bili pogođeni nestankom dra Alberta Vajsa, njenog i veoma aktivnog predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Pokojnik je uvek pokazivao živo interesovanje za naše dve institucije i njihove delatnosti isto onako kao što je pokazivao neumorno interesovanje za sve stvari bliske Jevrejstvu i Jevrejima.

Učinio nam je čast da poseti, u nekoliko navrata, naše institucije, i moji saradnici, kao i ja lično, bili smo duboko impresionirani njegovom erudicijom, svesnom radoznalošću za sva intelek-

tualna pitanja i njegovom povezanošću sa odbranom Jevrejstva na svim područjima.

Ova povezanost bila je sasvim shvatljiva s obzirom na veliko interesovanje i simpatije koje su vlada Jugoslavije kao i njen slavni i hrabri vođa, Maršal Tito, uvek pokazivali prema jevrejskoj zajednici Jugoslavije i prema Jevrejima čitavog sveta koji su ponegde još uvek predmet neprijateljstava.

Odajući poštu uspomeni preminulog, želim da istaknem da je Maršal Tito pokazao lično interesovanje prema Spomeniku nepoznatom jevrejskom mučeniku, koji komemoriše uspomenu na milione jevrejskih žrtava fašizma, poklonivši mu divnu fresku koja zauzima počasno mesto u svečanoj sali za konferencije.

Jasno nam je da nestanak dra Vajsa predstavlja gotovo nenadoknativ gubitak za jevrejsku zajednicu Jugoslavije, ali smo uvereni da će njegovi sledbenici nastaviti njegove napore sa istim oduševljenjem i istom lucidnošću koje je on ispoljavao pri proučavanju svih problema naših sunarodnika, kako u svojoj domovini tako i u ostalim delovima sveta.

Želim da izjavim, u ime našeg Svetskog komiteta, da će u našim srcima ostati urezana uspomena na ovog briljantnog a skromnog čoveka, vernog pregaoca za svoju zemlju i za širu zajednicu svojih sunarodnika.

Za nas je čast što je dr Vajs pristao da bude član Svetskog komiteta Spomenika nepoznatom jevrejskom mučeniku, pored nekoliko najjementnijih ličnosti političkog, naučnog i umetničkog života. On je tu zauzima počasno mesto, dostojno humanih i miroljubivih stremljenja njegove zemlje.

Isaac Schneerson

Za Jevreje Evrope problem obnove posle drugog svetskog rata imao je dva vida. Krupniji mada jednostavniji zadaci odnosili su se na vraćanje u normalan život desetine hiljada preživelih i taj program obuhvatao je zdravstvo, ishranu, snabdevanje, smeštaj i sređivanje ekonomskog stanja. To je bio program širokih i stravičnih razmera, ali i jednostavan, jer se radilo o ljudima. Međutim, svi ti smešteni, nahranjeni, obučeni, lečeni ili iseljeni ljudi nisu mogli sami da uspostave život jevrejskih zajednica. Drugi vid obnove bio je složeniji, to je bio pokušaj da se opet uspostave predratne zajednice tamo gde su postojale pre pokolja. Složenost problema bila je u desetkovanom stanovništvu, bolesti i očaju preživelih, nedostatku rukovodstva i ekonomskih sredstava.

Dr Albert Vajs je stao na čelo ljudi čiji su naporu bili usmereni ka uspostavljanju jedne žive jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Ova zemlja koja je možda više no ijedna druga doživela svu grozotu fašističkih brutalnosti pretrpela je ogromno mnogo a jevrejsko stanovništvo nije ništa manje patilo od ostaioeg naroda. Da

bi se pokušala obnova jevrejske zajednice iz tako malog ostatka i uprkos tolikih ograničenja, bili su potrebni ne samo hrabrost i energija već i snažna volja da se zadrži suština jevrejstva u revolucionarnim uslovima. Albert Vajs je imao potrebnu hrabrost i energiju kao i snagu duha koja je mogla da obuhvati jevrejsku prošlost i da je uskladi sa sadašnjošću.

Alberta Vajsa smatram zadivljujućim primerom spajanja dijalektike i talmudizma. On je shvatio da je večita rabinska tradicija proces prilagođavanja trajnih vrednosti novim uslovima; i on je znao da su istorija i društvo u suštini proces uslova koji se menjaju. Zahvaljujući svom ubeđenju o značaju drevnih jevrejskih vrednosti za novo društvo Jugoslavije i svom poistovećenju sa jevrejskom tradicijom i sa jugoslovenskim narodom, on je bio idealno podesna ličnost za rukovođenje obnovom jevrejske zajednice u ovoj zemlji.

U posleratnom periodu prioriteti su se sami nametali. Stari, bolesni, beskućnici, bili su očigledno prva briga svih organizovanih napora. No, pod rukovodstvom Alberta Vajsa, uporedo se ubrzano razvijao dublji smisao života jevrejske zajednice — kulturne i prosvetne ustanove. Obnova sinagoga, osnivanje zabavišta, bezbrojni oblici jevrejskih intelektualnih poduhvata, bili su stvarni kameni temeljci novopodignute zgrade zajednice. A, shodno jevrejskoj tradiciji, uz pomoć narodnih vlasti, dizani su spomenici širom zemlje da bi se ovekovečila uspomena na poginule Jevreje — žrtve fašizma i antisemitskog ludila.

Po mišljenju Alberta Vajsa nisu postojali odgovarajući udžbenici iz kojih bi mogao da se crpi podesan materijal za vaspjatnje jevrejske dece u Jugoslaviji. Formuliseo je šta je potrebno, i pokrenuo jevrejsku zajednicu da stvori svoj sopstveni materijal. Izdavačku aktivnost smatrao je njenom ključnom delatnošću. Kao intelektualac poštovao je reč i misao i verovao je da se nove reči i nove misli moraju stvoriti na licu mesta, na jeziku na kome će se i širiti.

Bila mi je čast da ga poznajem i da mu pomažem na putu ka njegovom cilju — kontinuitetu života jevrejske zajednice u Jugoslaviji. U njemu sam upoznao ne vođu koji je vođen, već novatora koji, svojim nadahnućem i poslenošću, okuplja sledbenike. Jugoslovenska zajednica bila je jedna od najmanjih preživelih 1945. godine. Ako ona danas uopšte radi i živi u okviru jugoslovenskog društva, verna večnim jevrejskim vrednostima, to se ima zahvaliti Albertu Vajsu i njegovoj sposobnosti da bude dijalektičar i talmudista, mislilac i pregalac, snažan i human.

Dr Judah Shapiro

Cesto se citira čuveni američki pravnik Louis Brandeis koji je rekao da samo dobar Jevrej može da bude dobar Amerikanac. Ja bih išao dalje i rekao to što je bilo jasno Brandeisu, sudiji

Vrhovnog suda Sjedinjenih Država — da samo dobar čovek može da bude dobar Jevrejin i plemeniti patriota; trostruka međuzavisnost kao uslov — u slučaju Jevreja — velike i blagoslovene stvarnosti.

Albert Vajs je bio primer ove međuzavisnosti i možda najbolji u poslednjoj generaciji. Poznao sam ga dugo godina, sretao ga na sastancima i konferencijama u njegovom domu, pri naučnom radu, i ne sećam se da sam ga ikada video ljutitog ili čak i nestrpljivog u odnosu prema drugima — sa jednim izuzetkom: mrzeo je, kao što i svi mi treba da mrzimo, fašiste i naciste. Svakako nije slučajno taj plemeniti čovek, uvek spreman da svakome pomogne, kako u društvenom tako i u naučnom radu, stajao u prvim redovima boraca protiv ovih krvnih neprijatelja čovečanstva.

U isto vreme bio je veliki jevrejski lik i veliki jugoslovenski patriota. Tokom dve decenije bio je vođa jugoslovenskog jevrejstva, ne samo zahvaljujući svom izuzetnom položaju u jugoslovenskom javnom životu već i zbog vanrednog pregalaštva i ogromnog radnog kapaciteta. Kada sam pre nekoliko godina posetio Jugoslaviju, video sam kako svakodnevno dolazi u Savez jevrejskih opština i tamo radi satima; kada sam proučio materijale toga Saveza i došao do zaključka da je to jedna od najbolje organizovanih jevrejskih zajednica na svetu koja povezuje gotovo celo jevrejsko stanovništvo zemlje; kada sam video lepi Jevrejski muzej i kada sam čitao — tada i kasnije — „Jevrejski pregled“, koji redovno izlazi iz meseca u mesec, i značajnu ediciju „Jevrejski almanah“ — tek tada sam shvatio šta znači rukovoditi zajednicom kao što je ova i snositi odgovornost za njen rad. Ali ovo nije bio problem samo jugoslovenskog Jevrejstva. Isto onako kao što je Savez jevrejskih opština Jugoslavije bio i jeste jedna od najbolje organizovanih jevrejskih zajednica sveta, tako je ovaj Savez i jedan od najboljih članova Svetskog jevrejskog kongresa, simbolišući time svoju solidarnost sa svim delovima jevrejskog naroda i želju da pruži svoj ideo borbi za dalji život Jevrejstva i jevrejsko dostojanstvo širom sveta. To je pak u velikoj meri bio rezultat uverenja i napora dra Vajsa. Nije bilo značajne konferencije Svetskog jevrejskog kongresa na kojoj nije učestvovao uvek pun pažnje, uvek aktivan, uvek doprinoseći ogromno mnogo logikom i topinom svojih argumenata.

Bio je i veliki jugoslovenski patriota. Nije teško voleti narod Jugoslavije. To je uvek bio snažan i pošten narod a njegova zemlja prava domovina svojim jevrejskim građanima. U mračnim danima pre poslednjeg svetskog rata kada je prokletstvo antisemitizma raslo iz godine u godinu da bi dostiglo vrhunac u hitlerovskoj Nemačkoj, Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja Evrope koja nije popustila pred propagandom mržnje. I kada je u vreme nacističkog pokolja u Evropi Jugoslavija odlučila da se bori za svoju slobodu i za dostojanstvo čitavog čovečanstva, ona je postala simbol slobode i pravde za sve nas. U to vreme dva su naroda Evrope tako heroj-

ski ustala na oružje protiv varvarske vlasti zla: jugoslovenski i jevrejski. Ovo bratstvo u krvi neće se nikada zaboraviti. Patriotizam jugoslovenskih Jevreja je, stoga, opravdan; a među njima se, opet, dr Vajs isticao ogromnom snagom ljubavi prema svojoj zemlji i željom da joj što bolje služi.

Služio joj je svojom krvlju za vreme ratnih godina kao jugoslovenski oficir i služio joj je kao naučnik posle rata. Postoji tesna veza između njegovog jugoslovenskog i jevrejskog patriotizma i njegovog položaja velikog stručnjaka na polju međunarodnog prava. Svakako nije slučajnost da se toliko značajnih jevrejskih imena nalazi među naučnicima iz oblasti međunarodnog prava. Jevreji, međutim, nisu u prvim redovima naroda koji su dali svoj doprinos razvitku prava kao takvog. Iako veoma aktivni na tom polju već u staro doba, njih su prevazišli Rimljani, a takođe i neki drugi narodi. Ali ako u razvoju formalnog prava nisu bili među najaktivnijim i najoriginalnijim misliocima, mnogo su dali na polju odnosa sa drugim narodima. Možda zvuči paradoksalno, ali je svakako tačno sa gledišta duboke logike, da je narod koji se proglasio bogom izabranim, istovremeno bio tako duboko prožet duhom pravde i ljubavi u međunarodnim odnosima. Isti proroci koji su pozivali narod da vole bližnjega svoga i zemlju svoju, pokazivali su duboko razumevanje za sudbinu drugih naroda; bog Izraela je smatrao da narodi Egipta i Asira i Arama treba da budu isto tako šticeći kao i deca Izraela.

Ova snažna međunarodna solidarnost u doba kada su drugi narodi jedva znali za nju, ostala je čvrsto ukorenjena u duhu jevrejskog naroda sledećih generacija, sve do dana današnjeg, uprkos često nanetim nepravdama. Kao što sam već ranije pomenuo, to je možda razlog značajnom udelu Jevreja u međunarodnom pravu — da se setimo samo imena poslednje generacije: Herscha Lauterpachta, Nehemie Robinsona i Alberta Vajsa.

Vajs je bio najmlađi među njima, a na žalost nijedan od njih nije više među živima. On je, kao međunarodni pravnik, služio stvari Jugoslavije i stvari jevrejskog naroda. Nadali smo se, u svoje vreme, da ćemo moći da ga pridobijemo za šire — sa jevrejskog gledišta — područje rada u svojstvu direktora Odeljenja za međunarodno pravo pri Svetskom jevrejskom kongresu. Odbio je ovu ponudu jer je želeo da nastavi da radi za dobro Jugoslavije i jugoslovenskih Jevreja. Niko mu se tada nije usprotivio; razumeli smo plemenitost njegove odluke. Ali u očima svijeta nas on je ostao međunarodni stručnjak jevrejskog naroda u istoj meri u kojoj je bio stručnjak Jugoslavije.

Neumitna sudbina otela ga je od nas usred njegovog blagoslovenog životnog puta i rada. Jedino što nam preostaje da činimo, osim stalnog isticanja naše duboke žalosti, jeste da pokušamo da budemo odani miru i pravdi, svome narodu i svojoj zemlji onako kao što je on to bio. A ako u tome donekle uspemo, moći ćemo da kažemo da on nije umro: ostaće za uvek živ u našem sećanju.

Arieh Tartakower

IZ RADOVA ALBERTA VAJSA

ZAŠTO NE PIŠEŠ, DRAGA?*)

(Iz zbirke „Priprosta priča o sretnoj ljubavi“)

Tri dana već nemam pisma od Tebe,
Tri dana već čekam poštara,
Nervozno i nestrpljivo, kao glasnika mira,
Tri dana nemam pravog mira za nauku,
Nemam teka za jelo, nemam volje za knjigu.
Ne ide mi se u kino, ne ide mi se na korzo,
Ne marim za politiku i nisam razgovora željan,
Tmuran sam, zagrižljiv i skoro pesimista.

Zašto ne pišeš? Zašto nemarno šutiš?
Kao da ne znaš da sam posve ovisan od Tebe.
Moj rad, moj uspeh, moja dobra volja,
Moj veseli jutarnji zvižduk i blagi noćni pokoj,
Moj nadmoćni stav u svagdanjoj borbi,
Moj obesni smeh i deranski ponos
I sve što mi godi i sve što volim,
Sve, sve, sve to ovisi o Tebi.
Znam, znam, što ćeš reći:
Da imaš strašno puno posla,
Da moraš učiti, da vežbaš na klaviru,
Da gombaš, šiješ, kuhaš, plešeš,
Da su profesori strogi, a ispiti blizu
Da je suviše napadno, ako mi prečesto pišeš,
Da Te često oči bole i moraš mnogo biti na zraku
I da je ovo i da je ono ...
A znam i ostalo:
Da ne budem toliko nestrpljiv,
Da ne zahtevam odviše mnogo,
Da me Ti ipak silno voliš

I da ćeš sve nadoknaditi skoro
I da mi šalješ tisuću poljubaca
I da me grliš i da si za uvek moja
I tako dalje i tako dalje.

*) „Hanoar“, 1928. god., Br. 2—3, str. 59.

Pa sve ja to znadem i verujem, mala moja,
I uviđam, i shvaćam, i dopuštam.
Ali me ipak muči, al' mi je ipak krivo,
Da već tri dana ne pišeš.
Hoću da svakog jutra dobijem pismo od Tebe,
Milo, dražesno, pametno,
Namirisano tvojim parfemom
I puno tvojeg devojačkog šarma.

Hoću da svakog dana dobijem tvoja slova,
Šiljata, sitna i brza,
Pomalo detinjska, a pomalo ženska.
Hoću da svakoga dana dobijem mrvičak tvoje duše,
Hoću da čujem svakog božjeg dana,
Da me voliš i da me grliš,
Hoću da znam, što radiš svakog dana?
Što čitaš? Što gledaš u bioskopu?
S kim razgovaraš? S kim se šećeš?
S kim se družiš? Ko ti se udvara?
Koje haljine nosiš? Koje ocene dobivaš u školi?
Što pišeš svojoj mami? Što kažeš svojoj kuzini?
Sve hoću da znam, sve treba da mi pišeš.

Kada se smeješ, kada si tužna?
Jesi li bolesna? Jesi li zdrava?
Šta misliš o Bogu, o glazbi, o modi?
O sportu, smrti, ljubavi, blek-botomu?
Sve ja to hoću da znam,
Sve je to tvoja duša,
Tvoj život i tvoja ličnost
I izraz tvojih vedrih i dragih
Sedamnaest godina.
Prema nama je ova godina okrutna.
Mi se toliko volimo
Pa ipak moramo biti daleko jedno od drugoga
Ti u palanačkom gradu banatske ravnice,
A ja u belom i nesnosnom Zagrebu eto.
Pa budimo barem dobri
I pišimo si svakog dana!

Vidiš, mi imamo moć
Da sa malo hartije, vremena i ljubavi
Svladamo udaljenost i ubrzamo vreme,
Dok opet ne budemo jedno uz drugo.
Vidiš, mi imamo priliku
Da se pozdravljamo svakog dana,
Da veselo brbljamo i ozbiljno raspravljamo,
Da se posavetujemo o svemu.
Pa zašto da si ne pišemo?!

Ti znaš da sam ja preko ušiju
Zaljubljen u Tebe.
Ludo, glupo, smrtno, detinjasto,
Kao gimnazijalac, ko da je prvi put,
Ko da uopšte nema druge devojke nigde,
Ko da uopšte nema ljubavi osim naše. —
Znam ja da je sve to
Jednostavno obično i često
I da će drugima biti malo smešno;
Ali šta to smeta?
Ja sam beskrajno, detinjski sretan ovako
I neću da to bude drugačije.

Zaljubljen sam,
Zato me i muči tisuću glupih muka,
Kada ovako kasne tvoja pisma:
Ljubomora, sumnja, razočaranje, očaj i bol,
Bes i plač, nervoza i drhtavo čekanje,
Umornost, dosada i nemoć.

Oslobodi me tih suvišnih jada, zlato!
Razumi, da sam zaljubljen deran,
Da volim svoje veselje,
I volim našu divnu, mirnu, veselu, sretnu,
Jednostavnu i čistu,
Mladenačku ljubav.
Razumi, draga, i piši svakog dana!
Dnevno dvaput i triput,
Il' piši svakog sata,
Ili još i više,
Mnogo i o svemu! —

Budimo jedno drugom svakim danom bliži!
Slatko devojče moje, piši mi, piši, piši!

OČIJUKANJE SA SOCIJALIZMOM*)

postaje u našoj omladini sve više moderno. Već nekoliko godina unazad opažaju se sve jače i jače levičarske tendence u našoj omladini, a naročito kod najmerodavnijih naših vođa. Ta je pojava uostalom posve prirodna i simpatična. Ona pokazuje da je osećanje socijalne pravde u nas razvijeno, da proučavamo i proživljujemo bitne spoznaje savremene sociologije i ekonomskih nauka i da smo svesni odgovornosti, koje svaki moralno razvijeni intelektual-

*) „Hanoar“, 1928. god., Br. 4, str. 112.

lac mora da nosi za društveno i ekonomski — a po tom i kulturno — slabiji deo čovečanstva.

Socijalizam nije ekonomska samo doktrina ili puki politički program. To je mnogo više i mnogo dublje. To je savremena forma jedne harmonične religije, jedinstveni društveno-filozofski sistem, izgrađeno i neprotuslovno svetozrenje. A ko će drugi inklinirati na tu orijašku koncepciju ako ne intelektualna i moralna omladina kakovu je mi imamo i hoćemo da imamo! Put socijalizma je neminovni put budućnosti. I može nam služiti za ponos ako svi mi što pre i što potpunije krenemo tim putem.

„Što veće blagostanje što većeg broja ljudi” — eto, to je program svih istinskih socijalnih pokreta, a i najuniverzalnijeg dakako među ovima: socijalizma. Nije ovde mesto da se upuštam u prikaz doktrina, u analizu teorija, u tumačenja partijskih nijansa. O tom postoji ogromna i lako pristupačna literatura, a biće uostalom još — nadajmo se — prilike da se o tom opširno porazgovorimo. — Doktrina teorija i partijski predmeti to su komplikovane stvari, u kojima se mnogo štošta isprepliće, no u zadnjoj je liniji sve to ipak priprosto, jer se svodi na ovu netom citiranu rečenicu o što većem blagostanju što većeg broja ljudi, a ta rečenica nije samo stvar mozga, nego još više stvar srca i dobrog ljudskog osećanja. I još nešto: stvar čiste savesti i uspravne kičme.

Neće biti krivo, ako dakle osnove socijalizma uzmem za našu omladinu kao poznanice koje nam leže manje-više u nasleđu, a s kojima se sem toga već i nekoliko godina pomalo bavimo. Počevši od formalno primitivnog ali sadržajno punovrednog socijalizma biblije i proroka, pa preko socijalizma hrišćanskog do modernog znanstveno-političkog socijalizma, uvek su Jevreji bili u prvoboračkim redovima za socijalnu pravdu, ekonomsku jednakost i kulturno bratstvo vasceloga čovečanstva, koja su tri načela neraskidno međusobno povezana.

Ima u ostvarenju socijalizma razmimoilaženja i protuslovnosti, ali uza sve to i unatoč svega toga on osvaja ljudske mase i klase, vredne pojedince i velike narode. Otpor proti njemu je prirodno velik — po zakonu inercije i po svojstvima ljudske pa kosti, gluposti i samoljublja — ali on dolazi i ostvaruje se neminovnošću prirodnog i društvenog zakona, dolazi kulturnim napretkom čovekovim i ostvaruje mogućnosti još sigurnijeg napretka prema sve boljim stanjima.

Mi smo cionisti. Ljubav za jevrejstvo i osećanje odgovornosti za to jevrejstvo nama je misao vodilja. Sile su naše u službi ovaploćenja našeg cionističkog programa. A taj cionistički program protkan je dakako visokim valerima opće-ljudskog značenja i pun je socijalističkih tendencija i metoda. Levičarske su frakcije u našem pokretu najvrednije i najpožrtvovnije, a gotovo sva naša omladina prožeta je tim levičarskim duhom. Puni smo simpatija za palestinsko radništvo, odgajamo omladinu za hebrejsku radnu

Palestinu, nazivamo se podmlatkom tog palestinskog radništva i krcati smo socijalističkih ideala.

A ipak ne povlačimo sve logične konzekvence toga i takvoga opredeljenja.

Jer nikako nije konzekventno, nije čak ni posve pošteno, biti levičar i socijalista za Palestinu i u cionizmu, a ne mariti pri tom za levičarstvo i socijalizam u galutu. Ne može se biti hitahdutovac ili poale-cionista u cionističkom društvu, a pri tom biti izolovan od socijalističkog pokreta one zemlje u kojoj živimo i u kojoj ćemo još dugo živeti. Previše je komotno to, da se živi ustaljenim maloburžujskim životom u Jugoslaviji, da se učestvuje u maloburžujskim partijama naše politike, da se ne vidi reakcija ovde, a da se pri tom ipak govori i deklamuje o socijalizmu za Palestinu i sličnim stvarima. — A to je ono o čemu bi se trebalo povesti opširna i odgovorna diskusija u našim redovima.

Ili jesmo socijalisti — ili nismo. Ako jesmo, e onda to treba biti svagde i prema svakomu. Ako nismo, to onda treba prestati s tim zvučnim izmotavanjem i besplodnim očajukanjem. Radnički problem gori i u Jugoslaviji, reakcija pašuje i aguje i ovde. Socijalna beda je teška, izrabljivanje društveno slabijih je bezobzirno. A to ne ide, dragi i tobožnji socijalistički cionisti moji, da sve to ne vidimo i da za sve to ne marimo. Ako nam je ozbiljno stalo do te naše moderne religije, a ono valja za nju boriti se svagde i ispovedati je prema svakomu.

Eto toliko sam hteo danas nabaciti, da bi se o tome kod nas javno govorilo i pisalo. Valja nam taj problem raščistiti i to naše nesnosno protuslovlje rešiti. Barem omladina mora tu ideološku kontradikciju beskompromisno prebroditi. Dođe li do javne diskusije o tome — a trebalo bi da dođe — onda ću još jednom uzeti reč u tom predmetu, koji shvatam i tretiram potpuno cionistički — pozitivno i posve svestan cionističko-partijske discipline.

No tu se mora znati, da nema druge, *nego da se odlučno i čestito bira. Ili — ili.*

JEVREJI U NOVOJ JUGOSLAVIJI*)

VI

Na tlu današnje Jugoslavije Jevreji žive još od pre rimskih vremena. Verovatno je da ih je bilo u nekim našim krajevima još u doba kada je antička jevrejska država postojala. Otada pa do danas, dakle kroz 2.000 godina, susrećemo ih u raznim vremenima i na raznim mestima. Neke naše današnje jevrejske opštine mogu

*) U „Jevrejskom almanahu“ za 1954. (Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije) objavljen je pod ovim naslovom prilog iz koga donosimo neke delove ne menjajući tada važeći pravopis. (Prim. red.)

dokazati kontinuitet od više stotina godina. Najstariji tragovi nalaze se u Makedoniji i Dalmaciji, ali ima ih i u predelima rimske Panonije odn. današnje Vojvodine. Ima ih u Hrvatskoj za vreme domaćih dinastija, kao i u Srbiji za vreme Nemanjića. Došli su iz grčkih zemalja, iz Zapadne i Srednje Evrope, iz raznih delova Turske carevine. O nekim grupama sačuvali su se samo sporadični tragovi, druge možemo pratiti kroz duži period pa im se onda gubi trag. Susrećemo ih na našem Jadranskom Primorju, u Sloveniji, u unutrašnjosti Hrvatske i Bosne, Srbije, Makedonije i Vojvodine — u raznim epohama. Njihova sudbina je umnogome slična sudbini jevrejskih zajednica u drugim zemljama Evrope i posebno Balkanskog Poluostrva. Mnogobrojne migracije koje su toliko karakteristične za istoriju Jevreja u dijaspori, znatno utiču i na istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama. Dovoljno je potsetiti na pr. da je posle izгона Jevreja sa Pirinejskog Poluostrva, krajem XV st., došao priličan broj tih „španskih“ Jevreja i u jugoslovenske zemlje. Mnogi su došli u toku velikih migracija iz istočno-evropskih zemalja. Novodošavši pomešali su se sa ranije naseljenima i iz tog mešanja se formirao dalji lik jevrejskih zajednica u jugoslovenskim zemljama. Mi se nećemo zadržati više na ovoj daljoj prošlosti koja je, bar u glavnim crtama, poznata, a delimično već i naučno obrađena, iako mnoga pojedinačna pitanja još nisu dovoljno istražena, a celokupnost toga zbivanja još čeka svoga istoriografa.

VII

Stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine našli su se u okviru iste države Jevreji Srbije i onih jugoslovenskih zemalja koje su dotle bile u sastavu Austro-Ugarske. Među njima je bilo dosta razlika po poreklu, jeziku, kulturi, tradicijama pa i socijalnoj strukturi. U krajevima južno od Save i Dunava bili su većinom Sefardi, a u ostalim krajevima Aškenazi. Građanska emancipacija je već bila ostvarena. Izuzev Vojvodine, gde je asimilacija bila više orijentirana prema mađarskoj i nemačkoj kulturi, u ostalim našim krajevima asimilacija je već bila orijentirana prema kulturi jugoslovenskih naroda.

Pored svih postojećih razlika, zajednički interesi i ciljevi uskoro su povezali Jevreje u Jugoslaviji u organizacionu celinu koja ih je sve više približavala i u sadržajnom pogledu. Tako je nastala jevrejska zajednica u Jugoslaviji, zajednica jugoslovenskih Jevreja. Još 1920 godine stvoren je Savez jevrejskih opština a i mnoge druge zajedničke kulturne, socijalne i nacionalne organizacije i ustanove jugoslovenskog Jevrejstva u kojima su se povezivale mnogobrojne lokalne ustanove (na pr. Savez jevrejskih omladinskih udruženja, Savez cionista itd.). Period od 1918 do 1941 godine je uglavnom dobro poznat. Iz njega se sačuvalo dosta arhivskog materijala, štampe i drugih publikacija, iako je veoma mnogo

toga nestalo u buri Drugog svetskog rata i fašističke okupacije. No ni za taj period još nije data celovita istorijsko-sociološka obrada, pa ćemo ovde istaknuti bar neke važnije momente koji nam se čine značajnim za razumevanje najnovijih događaja.

Oko dve trećine Jevreja u predratnoj Jugoslaviji bili su poreklom iz istočno-evropskih i srednjo-evropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Austrija, Rusija itd.) tzv. Aškenazi, a oko jedna trećina bili su Jevreji poreklom iz Španije, Portugalije, Italije, Turske i drugih balkanskih zemalja, tzv. Sefardi. Pred Drugi svetski rat bilo je 117 jevrejskih opština od kojih 105 učlanjeno u Savezu jevrejskih veroispovednih opština, a 12 u Udruženju jevrejskih ortodoksnih opština. U mestima gde je bilo i Sefarada i Aškenaza u većem broju, postojale su po pravilu posebne sefardske i aškenaske opštine. Slično je bilo i u mestima gde je bilo u većem broju ortodoksa i neologa.

Prema poslednjim statističkim podacima iz 1939/40 g. koji se mogu smatrati dosta pouzdanima, u Jugoslaviji je tada bilo oko 71.000 jugoslovenskih Jevreja i oko 3.000-5.000 Jevreja stranog državljanstva među kojima mnogo izbeglica iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke koji su pobjegli ispred hitlerovskog fašizma i našli ovde kraće ili duže utočište. Jevreja je bilo u svim krajevima Jugoslavije izuzev Crne Gore, gde je bilo samo pojedinaca, i Slovenije, gde je bilo svega nekoliko desetina duša. Pretežni broj Jevreja živeo je u većim i srednjim gradovima. U 11 mesta (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Subotica, Novi Sad, Skoplje, Osijek, Zrenjanin, Bitolj, Senta i Zemun) živelo je oko tri četvrtine Jevreja u Jugoslaviji. Ostali su živeli po manjim gradovima, a donekle i po selima.

Interesantni su i neki podaci o profesijama koje takođe potiču iz 1939/40 god. Bilo je oko 2.000 zanatlija, 5.000 trgovaca, 550 lekara, 350 advokata, 170 inženjera, 100 apotekara, 60 veterinarra, 130 profesora i učitelja, 350 rabina i drugog svešteničkog i laičkog osoblja u službi jevrejskih opština i ustanova, 400 industrijalaca, 120 bankara, menjača i sl., 500 državnih i samoupravnih činovnika, 4.200 privatnih činovnika, 1.300 trgovačkih zastupnika, putnika i sl., 300 industrijskih radnika, 130 poljoprivrednika i oko 700 ostalih zanimanja. Ostalo su domaćice, starci i starice, deca, stalno bolesni i druga lica bez privrednih profesija.

Takođe su zanimljivi i podaci o školskoj omladini iz iste godine: 3.200 učenika osnovnih škola, 3.000 učenika gimnazija i sličnih srednjih škola, 550 učenika trgovačkih akademija, srednjih tehničkih i drugih stručnih škola, 700 studenata na univerzitetima i drugim visokim školama, 350 učenika u privredi.

Kako se iz prednjih podataka vidi, Jevreji u staroj Jugoslaviji pripadali su najvećim delom sitnoj i srednjoj buržoaziji. Mali broj pripadao je krupnoj buržoaziji, seljaštvu i industrijskom proletarijatu. Veoma je veliki broj inteligencije. Ovakva socijalna struktura bila je rezultat dugog razvoja u čiju dalju analizu ovde ne možemo ulaziti.

U staroj Jugoslaviji Jevreji su do 1940 god. bili formalno ravnopravni građani. Njihov status kao verske zajednice bio je uređen zakonom. Bio im je priznat i status narodne manjine (iako o tome nije postojao poseban zakonski propis) jer je bilo dozvoljeno stvaranje raznih udruženja i ustanova sa jevrejskim nacionalnim, kulturnim, sportskim i sličnim ciljevima. Međutim, i pored formalne ravnopravnosti, stvarna ravnopravnost nikada nije bila potpuna. Na razne načine su reakcionarni krugovi trpeli ili podržavali društvenu diskriminaciju koristeći se pri tome vekovnim predrasudama koje su se održale kao relikti ranijih vremena. Ipak, antisemitizam nije bio naročito intenzivan sve do Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, kao što ni u staroj istoriji Jevreja u jugoslovenskim zemljama ne nailazimo na takve masovne progone kakvi se susreću u drugim zemljama.

Kao rezultat njihove stvarne situacije, a pod uticajem društvenog razvoja u Jugoslaviji i raznih strujanja u jevrejskom svetu, i kod Jevreja u Jugoslaviji susrećemo istovremeno dejstvo raznih tendencija. U odnosu prema Jevrejstvu nailazimo na asimilatorne tendencije u jugoslovenskom, srpskom, hrvatskom i donekle još mađarskom pravcu. Kod nekih — iako manjeg broja — te tendencije idu do krajnjih konsekvencija potpunog prekidanja veza sa Jevrejstvom. Kod drugih idu samo do izvesne mere (Srbi mojsijeve vere, Hrvati izraelitičke veroispovesti i sl.). No znatan — a svakako najbolje organizovani — deo Jevreja u Jugoslaviji bio je jevrejski nacionalno orijentisan, deklarirao se po narodnosti kao Jevrejin i učestvovao manje ili više aktivno u raznim grupacijama cionističkog pokreta. U odnosu na opšte društveno zbivanje, pretežni broj Jevreja bio je orijentisan liberalno-buržoaski, ali je bio priličan broj onih, naročito u redovima inteligencije i omladine, koji su se orijentirali prema radničkom pokretu, bilo kao aktivni učesnici u njemu i u organizacijama koje su bile pod njegovim uticajem, bilo kao simpatizeri. Pa i u krugovima cionista stalno je rastao broj omladinaca i intelektualaca u levim cionističkim grupacijama koje su povezivale cionističke i socijalističke tendencije.

Poslednjih godina pred Drugi svetski rat, i u Jugoslaviji su profašistički i reakcionarni režimi počeli i zvanično da podržavaju antisemitizam. Važnu ulogu u tome igrale su i razne fašističke i profašističke organizacije (ljotićeveci, ustaše, križari, kulturbundovci itd.). Usled svega toga, položaj Jevreja u Jugoslaviji se pogoršavao. Sistematska antisemitska propaganda sve je više uzimala maha, a u 1940 godini dolazi i do prvih zakonskih mera kojima se ograničava formalna građanska ravnopravnost. Za vreme vlade Cvetković—Maček izdati su tzv. Korošćevi zakoni kojima se ograničava pravo školovanja za jevrejsku omladinu u srednjim i visokim školama i zabranjuje Jevrejima trgovina životnim namirnicama. Uvedena su i razna ograničenja u vojsci — većinom

putem poverljivih naredjenja — koja su isključila Jevreje iz nekih rodova vojske, otežavala im polaganje oficirskih ispita i sl. Obruč fašističkog pritiska oko Jugoslavije spolja i unutarne jačanje profašističkih tendencija pretskazivali su tragične dane za Jevreje u Jugoslaviji.

Broj Jevreja u Jugoslaviji nikada nije bio velik, ni u odnosu na ukupno stanovništvo Jugoslavije (oko 1/2%) ni u odnosu na ukupan broj Jevreja u svetu (ispod 1/2%). Stoga oni nisu predstavljali važan faktor ni u životu Jugoslavije ni u opštejevrejskom zbivanju. Ipak je činjenica, da su oni, srazmerno prema malome broju, živo učestvovali u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu Jugoslavije kao i jevrejskog naroda. U oba pravca dali su impozantan broj uglednih i sposobnih javnih radnika i kulturnih stvaralaca. Jevrejski život bio je dosta intenzivan. Pored već pomenutih jevrejskih opština i mnogobrojnih udruženja i organizacija, postojale su bogate jevrejske biblioteke i arhive, nekoliko jevrejskih novina i časopisa, priličan broj edicija iz oblasti jevrejske istorije, književnosti, sociologije, cionistike itd. Posebnih jevrejskih škola, izuzev Srednjeg jevrejskog teološkog zavoda u Sarajevu, nije bilo, koji su služili jevrejskom vaspitanju omladine.

Verski život bio je u postepnom, ali stalnom opadanju. Proces laicizacije jevrejske zajednice najbrže se ispoljavao kod omladine i inteligencije. Jačanjem modernih tendencija sve više su se gubile tradicionalne razlike između Aškenaza i Sefarada kao i njihovi tradicionalni jezici (ladino, jidiš).

Sa Jevrejstvom u inostranstvu bilo je živih veza. Centralne jevrejske ustanove i organizacije u Jugoslaviji bile su učlanjene u raznim jevrejskim organizacijama svetskog karaktera ili su sa njima sarađivale.

Iako malobrojno, dobro organizovano, na srazmerno visokom kulturnom nivou i visokom stepenu jevrejske svesti — ni Jevrejstvo Jugoslavije, naravno, nije bilo jedinstveno iznutra. U njemu su se odražavale i sukobljavale razne suprotnosti ekonomskog, političkog, verskog i kulturnog karaktera. Kao celina, ono je bilo živo i raznoliko i uživalo je u jevrejskom svetu lep ugled koji je znatno premašio njegovu brojnu snagu. U takvom stanju ga je zatekao fašistički napad na Jugoslaviju.

VIII

Sa 6 aprilom 1941 godine počela je najveća tragedija u istoriji Jevreja u Jugoslaviji. Još od prvih dana nacističko-fašistički okupatori i njihovi izdajnički domaći pomagači počeli su sa nizom najbrutalnijih mera protiv njih, a s krajnjim ciljem njihovog totalnog uništenja. Mi nećemo ovde prikazivati strahovite fašističke zločine i neopisivo stradanje jugoslovenskih Jevreja, jer smatramo da je to, bar uglavnom, poznato. Jugoslovenska Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao

i njene zemaljske komisije po pojedinim republikama, uz saradnju čitave mreže regionalnih i lokalnih komisija, prikupile su i sredi- le još za vreme trajanja rata, a najviše posle Oslobođenja, ogroman materijal o tome. On se dalje dopunjavao i procesima koji su vođeni u Jugoslaviji i u inostranstvu protiv zločinaca koji su dopali u ruke pravde. Postoje hiljade pisanih i štampanih dokumenata, iskaza stotina preživelih svedoka, protokoli o ekshumaciji masov- nih grobnica kao i nekoliko veoma iscrpnih elaborata koji su posebno izrađeni o tom pitanju. Delovi toga materijala publiko-vani su već u raznim službenim saopštenjima pomenutih državnih i zemaljskih komisija i drugde, iako najveći deo još dosada nije publikovan, nego se nalazi u arhivama Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, javnih tužioštava FNRJ i narodnih republika, sudova i muzeja, a takođe ga ima i u istorijsko-muzejskoj zbirci Saveza jevrejskih opština i u sličnim zbirkama u inostranstvu. Na osnovu materijala koji su mu bili pristupačni, Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdao je u jesen 1952 godine knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji” koja sadrži sažeti i dokumentovani prikaz na 200 strana teksta sa oko 100 foto-dokumenata. Ova strahovita tema obrađena je delimično i u raznim književnim i publicističkim radovima. Svakako još pred- stoji zadatak da se vremenom ceo materijal obradi i publikuje, no i ono što je dosada na tom polju urađeno daje dovoljno obuhvatnu sliku koja pokazuje da su fašistički zločinci vršili uništavanje Je- vreja u Jugoslaviji uglavnom na isti način po kome su radili u dru- gim zemljama koje su došle pod njihovu vlast, ali po bestijalnosti i brutalnosti još i strašnije.

Počevši od prvih mera ponižavanja i pljačke pa do masov- nog istrebljenja u raznim logorima smrti na teritoriji okupirane Jugoslavije i van nje, nemački fašisti i njihovi mađarski, bugarski i italijanski sateliti, a u ne manjoj meri domaći folksdojčeri, ustaše, ljoticévcí, nedićevci i četnici, izvršili su masovne i pojedinačne zlo- čine prema narodima i građanima Jugoslavije uopšte, a posebno i prema jugoslovenskim Jevrejima. Bilo je možda nijansnih razlika u njihovim zločinima ali su u krajnjoj liniji svi imali isti cilj. Kao rezultat svega toga, zajedno sa skoro dva miliona drugih građana Jugoslavije i zajedno sa šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgu- bilo je živote oko 80% Jevreja u Jugoslaviji, tj. oko 60.000 ljudi, a da i ne govorimo o tome da su skoro u potpunosti uništene i opljač- kane sva jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne drago- cenosti. Bilans ovog strahovitog stradanja (koje je trajalo pune četiri godine, po svom jezivom efektu procentualno zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u okupiranoj Poljskoj. Pored 60.000 ubijenih, među onima koji su preživeli to užasno doba veliki je broj onih koji do danas nose na sebi teške tragove strahovitih patnji u vidu raznih oblika invaliditeta, teških bolesti, psihičkih i nervnih po- remećaja.

IX

No kada se govori o periodu od 1941 do 1945 godine treba istaknuti da Jevreji Jugoslavije nisu bili samo mučeničke žrtve fašističkih zločina, nego su u srazmerno dostojnom broju učestvovali u aktivnoj borbi protiv smrtnih neprijatelja jugoslovenskih naroda, jevrejskog naroda i celog naprednog čovečanstva.

Ogroman broj Jevreja već je bio odveden u zatvore i logore, a delimično i ubijen, pre nego što se Narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji rasplamsala u svojoj punoj širini. Kao elemenat koji je živeo pretežno u gradovima gde je fašistička vlast bila najviše koncentrisana, a delimično i smeten brutalnošću kolektivnih mera protiv njih, Jevreji su bili sputani da od samog početka učestvuju u borbi u onoj meri u kojoj bi to inače bilo moguće. Kada se prednje ima u vidu, srazmerno je veliki broj Jevreja uspeo da se postepeno priključi borbi. Materijali o tome još nisu u celosti prikupljeni i obrađeni, a biće u svoje vreme predmet posebne publikacije. No već i dosadašnji rezultati istraživanja pokazuju, da procentualno Jevreji učešćem u toj borbi ne zaostaju za ostalim građanima Jugoslavije. Oni su u toj borbi učestvovali u prvom redu kao anti-fašisti i građani, ali mnogi od njih i kao svesni Jevreji, kao što su učestvovali mnoge stotine hiljada Jevreja u redovima svih savezničkih armija, a desetine hiljada u pokretima otpora i u partizanskim akcijama u okupiranim zemljama, svesni toga da je u ovom ratu u pitanju „biti ili ne biti” za mnoge narode pa i za Jevreje.

Bilo ih je među prvoborcima NOB još od 1941 godine, a mnogi su se priključili docnije, naročito posle sloma fašističke Italije kada su oslobođeni znatni delovi našeg Primorja. Bilo ih je u Narodnooslobodilačkom pokretu i na neoslobođenoj teritoriji. Učestvovali su u ilegalnim antifašističkim organizacijama u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj i Italiji a takođe i u antifašističkom radu u internirskim logorima i u izbeglištvu. I među Jevrejima poreklom iz Jugoslavije koji su se još pre rata iselili u Palestinu, SAD i druge zemlje, bilo je onih koji su rečju i delom pomagali narodnooslobodilački pokret. Svako od ovih pitanja zaslužuje da bude detaljnije proučeno i razrađeno.

Nije moguće upuštati se ovde u nabranje imena, pa ni najistaknutijih. Dovoljno je ako spomenemo da među nosiocima najvišeg ratnog odlikovanja nove Jugoslavije, Ordena narodnog heroja, dosada ima 12 poginulih i živih jugoslovenskih Jevreja, a da i ne govorimo o brojnim nosiocima drugih visokih odlikovanja za hrabrost, te vojničke i druge zasluge za narodnooslobodilački pokret. Nije mali broj onih koji su postigli visoke činove u novoj Jugoslovenskoj armiji za vreme rata i posle rata, te i danas u njoj služe.

S druge strane, skoro uopšte nije bilo jugoslovenskih Jevreja koji su saradivali sa fašističkim okupatorima i njihovim izdajničkim domaćim pomagačima ili su se inače okaljali krvlju i patnjama svoje braće. Takvi sramni slučajevi mogu se nabrojati na prste.

X

Pored mučeničkog stradanja i aktivnog učešća u borbi treba posebno napomenuti da ni za vreme najstrašnijih uslova rata i fašističke okupacije nije potpuno zamro ni jevrejski rad. Gde god i dokle god je to bilo moguće i pod samom okupacijom, funkcionisale su neke jevrejske opštine i ustanove i trudile su se da bar malo ublaže strahovite patnje koje su zadesile jevrejsku zajednicu. A takođe i u ratnom zarobljeništvu, internaciji i izbeglištvu, gde god se skupila makar i manja grupa jugoslovenskih Jevreja, svagde se negovao jevrejski društveni, kulturni, verski i humanitarni rad. Raspolazemo sa neobično interesantnim materijalima o kulturnim priredbama, kursovima jevrejske istorije i jezika, proslavljanju jevrejskih praznika, održavanju verske službe i uzajamnom socijalnom pomaganju. Sve se to obavljalo i održavalo često pod najtežim i najopasnijim uslovima, pri čemu još treba napomenuti da su i jevrejske organizacije iz savezničkih ili neutralnih zemalja nalazile puta i načina da ukažu izvesnu pomoć u takvoj aktivnosti pa čak i da malom delu jugoslovenskih Jevreja omoguću begstvo iz fašističkog pakla. I to su teme koje treba još detaljno obraditi i objaviti. Samo primerice navodimo da je u logorima zarobljenih jugoslovenskih oficira u Nemačkoj bilo na okupu oko 400 Jevreja koji su ne samo skoro stoprocentno učestvovali u antifašističkom pokretu u logorima, nego su gajili i jevrejski život i rad. U njihovoj sredini su još u vreme kulminacije fašističke vlasti diskutovani i izrađeni prvi planovi za obnovu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, koji su se posle Oslobođenja dobrim delom i ostvarili. Oni su uspevali da iz svojih logorskih plata doture srazmerno velika materijalna sredstva za pomaganje jevrejskih interniraca u nekim koncentracionim logorima ili pojedinih Jevreja koji su se krili na okupiranoj teritoriji.

Kada se sve to posmatra kao celina i kada to bude jednoga dana u svim pojedinostima obrađeno, videće se jasno da jugoslovenski Jevreji nisu izgubili nadu i veru u bolju budućnost ni u najtežim prilikama, pa ni onda kada su bili u rukama neprijatelja, čiji je cilj bio da potpuno istrebi jevrejski narod. Pod tim okolnostima, ogromna većina njih morala je umreti mučeničkom smrću, a ne u aktivnoj borbi sa neprijateljem. Ali u čast njihove uspomene može se reći, da su znali umirati sa dostojanstvom, što potvrđuju čak i neprijateljski izvori. Bilo je, naravno, i slabosti i malodušnosti, a još više nesnalaženja i zapanjenosti pred nepojmljivom i nezasluženom nesrećom koja ih je snašla. No hiljade su umirale onako kako su Jevreji u svojoj dugoj stradalničkoj istoriji često znali umirati: verni svojoj zajednici. Među onima pak, koji su imali mogućnost i sreću da se bore s oružjem u ruci ili da pomažu oružanu borbu rečju i delom, bilo je mnogo primera herojstva, poštenja, nesebičnog rada, drugarske solidarnosti, istrajnosti i ne-

salomljive vere u pobedu naprednih snaga čovečanstva nad fašističkim mrakom.

Četiri godine stradanja i borbi umnogome su promenile raniji lik jugoslovenskog Jevrejstva. Nestalo ih je 80%. Od preživelih mnogi su izgubili zdravlje i porodicu, a skoro svi raniju egzistenciju i imovinu. Gubici su ogromni i nenadoknadivi. Ali ipak, ostaci koji su preživeli fašistički pakao izašli su iz njega u mnogom pogledu ojačani, odlučniji i borbeniji. Naročito velika škola za njihov budući život bila je Narodnooslobodilačka borba. U njenim redovima bilo je jedino mesto u zemlji gde su se mogli osećati slobodni i ravnopravni i gde su mogli računati na solidarnost. Bratstvo i jedinstvo koje je iskovanano u ognju Narodnooslobodičakog rata i narodne revolucije jugoslovenskih naroda, obuhvatalo je i Jevreje Jugoslavije. Zajedničke patnje i žrtve još više su približile jugoslovenske Jevreje jugoslovenskoj zemlji i njenim narodima.

XI

Kada je rat završen i cela Jugoslavija oslobođena, počeli su se i preživeli Jevreji vraćati iz narodnooslobodilačke vojske, iz zarobljeničkih i internirskih logora i iz izbeglištva u svoju zemlju i u svoja mesta. Taj proces trajao je mesecima, pa i duže. Ukupno ih je preživelo 15.000, od kojih se u Jugoslaviji opet okupilo oko 13.500, a 1.500 ostalo je u zemljama kuda su stigli za vreme rata (Palestina, SAD, Kanada, Južna Amerika itd.).

Vratili su se, s jedne strane, radosni što se opet nalaze u oslobođenoj zemlji, za koju su se mnogi od njih borili i gde su sada bili ne samo formalno nego i stvarno slobodni i ravnopravni. S druge strane, bili su duboko ožalošćeni, jer nije bilo nikoga među njima koji nije izgubio mnoge članove svoje bliže i dalje porodice, znance i prijatelje. Imovina im je za vreme rata i okupacije opljačkana i uništena te u mnogo slučajeva nisu našli ništa. Kod mnogih su stradanja za vreme rata i tuga za izgubljenim milima prouzrokovali teška psihička stanja, bolesti i osećanje usamljenosti. Sve je to bilo utoliko teže što je i inače Jugoslavija bila jedna od zemalja koje su najteže stradale u ratu i koja je morala da savlada ogromne poteškoće u svakom pogledu.

No najveći deo preživelih Jevreja ubrzo je shvatio potrebu da se uključi u nove prilike i da u radu nađe utehu i novi potstrek za život. Oni su želeli da rekonstruišu ne samo svoj lični i porodični život, koliko je to bilo moguće, nego i život svoje jevrejske zajednice. Urođena vitalnost inspirisala se još i opštim revolucionarnim poletom obnove koji je prožimao celu zemlju. Vredi da se posebno napomene da je bio samo vrlo mali broj samoubistava, iako bi ih se — posle tolikih stradanja i gubitaka — moglo očekivati mnogo više.

XII

Da bi se obnova jevrejske zajednice — posle besprimerne tragedije njenog uništenja — mogla ostvariti, bila su potrebna tri odlučna faktora: volja za obnovom i sopstveni napor kod samih Jevreja; razumevanje i podrška šire javnosti i vlasti nove Jugoslavije; pomoć i saradnja jevrejskih ustanova u svetu. Sva tri faktora su se uzajamno dopunjavala. Pored osnovnog uslova, tj. same volje većine jugoslovenskih Jevreja da obnove svoju zajednicu, napredna javnost i narodne vlasti učinile su sa svoje strane veoma mnogo da tu obnovu omoguće i olakšaju.

Mnogi ratni zločinci i izdajnici, koji su izvršili teške zločine i protiv Jevreja i jevrejske zajednice, iskusili su strogu i pravednu kaznu. Još maja 1945 donet je „Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora“ po kome su oštro kažnjavani svi posleratni prestupi ovakve vrste, iako treba reći da ih je od Oslobođenja naovamo bilo u sasvim neznatnom broju. Uveden je ubrzani postupak za vraćanje imovine preživelim žrtvama fašizma ili najbližim srodnicima poginulih žrtava, te je time i mnogim Jevrejima data mogućnost da brže srede svoje teške materijalne prilike.

Jevrejskim opštinama i Savezu takođe su vraćene nepokretnosti i druga imovina, ukoliko se mogla pronaći. Data im je široka mogućnost i sloboda rada, kao i puna autonomija u njihovim unutarnjim poslovima, u granicama opštih pravnih propisa. Odmah je dozvoljeno da stupe u kontakt sa jevrejskim organizacijama u inostranstvu, da s njima saraduju po raznim pitanjima i da od njih primaju pomoć. Još 1945 godine jugoslovenska vlada dala je i sa svoje strane Savezu subvenciju od deset miliona dinara za uzdizanje i potrebe jevrejske omladine.

Novi Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, kao i celokupno novo zakonodavstvo, zajemčili su punu i stvarnu građansku ravnopravnost svima građanima, bez obzira na rasu, narodnost, veru, jezik i pol, kao i punu slobodu vere i savesti. Preživele jevrejske žrtve fašizma dobijale su od države socijalnu pomoć, penzije, lečenje i sl. u istoj meri kao i ostale žrtve. Nije bilo nikakvog zapostavljanja u državnoj i drugim javnim službama. Jevrejima je priznato i svojstvo manjinske narodnosti.

XIII

Pod novim prilikama u oslobođenoj zemlji, pred Jevreje u Jugoslaviji postavio se dvostruki društveni zadatak: da učestvuju u njenoj obnovi i izgradnji, zajedno sa svim ostalim njenim građanima — i da pristupe obnovi razorene jevrejske zajednice. Većina jugoslovenskih Jevreja iskreno je pristupila izvršenju oba zadatka.

Što se tiče prvog, oni su se brzo uključili u društveni, politički, privredni i kulturni život koji je sada i njima dao jednake

inogučnosti da saraduju u čuvanju i daljem razvijanju tekovina Narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije, u izgradnji socijalizma. Nije bilo valjda nijednog Jevrejina koji se nije učlanio u neku od velikih masovnih organizacija kao što su Narodni front, Antifašistički front žena, Narodna omladina i Savez sindikata, u kojima su se okupljale i mobilisale široke mase građana još u prvoj fazi obnove. Nasuprot tome, mali broj je onih koji su ostali po strani, a neznatan onih koji su se ogrešili o narodne i državne interese nove Jugoslavije.

U pogledu učešća u opštem društvenom životu Jugoslavije, Jevreji se ne pojavljuju kao posebna grupa, već učestvuju pojedinačno, kao ravnopravni građani. Od oslobođenja do danas mnogi su odlikovani za svoj rad i zalaganje. Ima ih u Saveznoj i republičkim narodnim skupštinama kao i u lokalnim narodnim odborima. Ima ih u svim granama državne administracije i socijalističke privrede, u slobodnim profesijama, u nauci, književnosti i umetnosti, te Jugoslovenskoj narodnoj armiji, i to u srazmerno velikom procentu prema njihovom ukupnom broju. U tom pogledu ne bi bilo ništa više da se doda, ako se ne želi ići u nabranjanje i pojedinosti. U novoj Jugoslaviji nije bilo niti danas ima ma kakvog „jevrejskog problema”. U vezi s tim treba još jedino napomenuti da su Savez jevrejskih opština i mesne jevrejske opštine i ustanove, pored svojih specifičnih zadataka u raznim sektorima jevrejskog rada, od momenta svoje reorganizacije posle rata pa do danas, uvek smatrali kao jednu od svojih važnih dužnosti da i sa svoje strane stimiliraju jugoslovenske Jevreje u pravcu što šireg zalaganja u izgradnji socijalističke Jugoslavije, izražavajući time želju i raspoloženje koje je kod većine Jevreja i inače postojalo i doprinoseći prevaspitavanju onog manjeg broja koji još nije bio sazreo do punog saznanja nove jugoslovenske realnosti.

Što se tiče drugog zadatka, obnove same jevrejske zajednice i njene specifične delatnosti, na njemu ćemo se nešto detaljnije zadržati.

Katastrofa pod fašizmom, a zatim nove prilike i nova stremljenja u zemlji bitno su izmenili brojni sastav, socijalnu strukturu i ideološku sliku našeg jevrejskog življa. Od 13.500 preživelih koji su se vratili, velika većina ostala je bez igde ičega usled rata i fašističke pljačke. Zbog toga, kao i zbog novog razvoja ekonomskih i društvenih prilika posle oslobođenja, mnogi nisu više ni mogli ni hteli da obavljaju svoje predratne profesije. Skoro 70% svih preživelih nastanilo se u nekoliko većih gradova: u Beogradu oko 2.300, u Zagrebu 2.200, u Subotici oko 1.200, u Novom Sadu oko 1.000, u Sarajevu oko 1.400, u Skoplju oko 500, u Osijeku oko 350, u Senti oko 350. Od ranijih trgovaca, privatnih činovnika i pripadnika slobodnih profesija, oni su u brzom tempu postali državni službenici, trudbenici socijalističke privrede, intelektualci u raznim društvenim službama. Pred početak masovnih iseljenja u Izrael (1948 god.) u tim zvanjima bilo je oko 70% svih Jevreja koji su bili spo-

sobni za rad. Te krupne promene odrazile su se i na jevrejskom životu. One su unele nove ljude, nove sadržine pa i nove oblike koje je trebalo povezati sa ponosnim jevrejskim tradicijama ranije zajednice kao i sa naprednim težnjama koje su ispunjavale opštu atmosferu zemlje. Sa takvom koncepcijom trebalo je pristupiti obnovi jevrejskog života i rada u Jugoslaviji.

Bilo nam je jasno da sa ovako malim brojem preživelih i sa veoma skromnim materijalnim sredstvima sa kojima smo raspolagali — treba uložiti ogromne napore kako bi se naša jevrejska zajednica opet postavila na svoje noge, pa makar i u znatno skromnijim okvirima nego ranije. Postavili smo realni program da bi ostvarili sve ono što se pod datim uslovima može. Danas, u desetoj godini posle oslobođenja, smemo reći da smo u našim nastojanjima uglavnom uspeli. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je obnovljena. Ona živi i radi. Ona predstavlja pozitivan faktor u životu nove Jugoslavije i pozitivnu čest jevrejskog naroda.

ZLOČIN GENOCIDA U MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM PRAVU*)

III

Rezimirajući dosada prikazani razvoj problema genocida do momenta kada je Organizacija ujedinjenih nacija uzela u svoje ruke glavnu inicijativu za dalji rad u tome pravcu, možemo istaći sledeće:

a) Genocid je poseban zločin sistematskog uništavanja nacionalnih, etničkih, rasnih ili religioznih grupa, tj. grupa sa posebnim i relativno konstantnim objektivnim karakteristikama, od kojih se neke u istorijskoj stvarnosti često javljaju zajednički (na pr. izvesni narodi su po pravilu pripadnici jedne veroispovesti);

b) Žrtve genocida su načelno sve individue koje pripadaju određenoj nacionalnoj, rasnoj, etničkoj ili verskoj grupi, i to samo zato što su pripadnici te grupe. Nije dakle genocid ako neko ubije jednog ili više pripadnika izvesne grupe, na primer radi pljačke, lične osvete i sl.;

c) Sredstva kojima se genocid ostvaruje vrlo su različita, a pretežno su to krivična dela koja su i sama po sebi kažnjiva po internim zakonodavstvima mnogih zemalja i postojećim propisima međunarodnog prava. No nije svako od tih dela istovremeno i genocid, ako nije upereno protiv grupe kao takve ili protiv pripadnika grupe u cilju uništenja grupe;

*) Časopis „Međunarodni problemi“ br. 1, za april 1949. godine, doneo je članak prof. dr Alberta Vajsa pod gornjim naslovom. Ovde donosimo III i V deo iz tog članka. (Prim. red.)

d) Genocid se može izvršiti u ratnom stanju, u vezi s priprema za rat i u stanju mira unutar jedne države ili povezano u više država ili okupiranih oblasti. Genocidne radnje mogu, dakle, biti istovremeno i ratni zločini ili obični kriminalni delikti ili zločini protiv čovečnosti;

e) Genocid je upravljen protiv velikih ljudskih grupa, dakle protiv mnogobrojnih stvarnih ili potencijalnih žrtava, a za njegovo efikasno izvršenje potreban je veći broj izvršilaca, obično čitave zločinačke organizacije, pa i veliki delovi državnog aparata;

f) Genocid je, dakle, kompleksno krivično delo koje ima svoje osobenosti u prvom redu s obzirom na cilj (uništenje), objekat (nacionalne, rasne, etničke ili verske grupe) i način izvršenja (u glavnom krivične radnje po internom ili međunarodnom pravu);

g) Savremeni genocid ogromnih razmera pojavio se sa fašizmom koji ga je propovedao i ostvarivao;

h) Genocid u užem smislu ide za fizičkim i biološkim uništenjem određene grupe, ali u širem smislu genocid je i sistematsko nasilno uništavanje osnovnih kulturnih dobara grupe, čak ako se ona fizički direktno ne istrebljuje;

i) Genocid je zločin koji interesuje ne samo pojedine civilizovane države, ne samo stvarno ili potencijalno pogođene grupe, nego i međunarodnu zajednicu. Ne može se prepustiti samo nahođenju pojedinih država da li i do koje mere će internim zakonodavstvom sprečavati i kažnjavati genocid, a ovo utoliko manje što je praksa fašizma najbolje pokazala da su same fašističke države iz svojih najviših centara propagirale, organizovale i sprovdile genocid. Genocid ugrožava celo čovečanstvo i čitavu ljudsku kulturu, jer se duh nacionalne, rasne ili verske mržnje — dokle god se ma gde trpi — uvek može proširiti i na druge ljudske grupe, ugrožavajući time međunarodni mir i saradnju. Pored toga, kulturno nasleđe čitavog čovečanstva zajedničko je blago svih ljudi koje se stvaralo iz doprinosa svih naroda, rasa i religija; sistematsko fizičko ili kulturno uništenje takvih grupa osiromašuje ljudsku kulturu sa osobenim i nezamenjivim udelima tih grupa; (Zamislimo na pr., da su nemački fašisti još ranije pokušali i uspeli da izvrše nameravani genocid protiv slovenskih naroda ili Jevreja; ljudska kultura nikad ne bi dobila veličanstvena dela Lenjina i Tolstoja, Njegoša i Tesle, Kopernika i Šopena, Marksa i Ajnštajna.)

j) Iz prednjih konstatacija, najzad, proizilazi da pomenute velike ljudske grupe imaju pravo na opstanak samim tim što postoje, kao što takvo pravo ima i pojedinačno ljudsko biće samim tim što je rođeno. Zaštita tih grupa predmet je od prvorazrednog međunarodnog interesa i zadatak je međunarodne zajednice civilizovanih država da u tom cilju preduzmu efikasne mere.

I doista, uskoro po okončanju Nirnberškog procesa, Generalna skupština OUN donela je na svom prvom zasedanju, u plenarnoj sednici od 11 decembra 1946 g., dve rezolucije koje su od velikog značaja za dalji razvoj međunarodnog krivičnog prava, a

naročito i za problem genocida: Rezoluciju o potvrđi načela međunarodnog prava priznatih Statutom Nirnberškog suda i Rezoluciju o zločinu genocida.

Rezolucija o genocidu doslovno glasi:

„Genocid je uskraćivanje prava na opstanak celim ljudskim grupama, kao što je homicid uskraćivanje prava na život pojedinim ljudskim bićima; takvo uskraćivanje prava na opstanak potresa ljudsku savest, nanosi velike gubitke čovečanstvu koje je usled toga lišeno kulturnih i drugih doprinosa ovih ljudskih grupa, i protivi se moralnim zakonima kao i duhu i ciljevima Ujedinjenih nacija.

Bilo je slučajeva takvih zločina kojima su u celosti ili delimično uništene rasne, verske, političke i druge grupe.

Kažnjavanje zločina genocida je stvar od međunarodnog interesa.

Generalna skupština, stoga,

potvrđuje da je genocid zločin po međunarodnom pravu, koji civilizovani svet osuđuje, i čiji glavni izvršioци, kao i njihovi saučesnici, treba da budu kažnjeni, bez obzira na to da li se radi o privatnim licima, javnim službenicima ili državniciма, i bez obzira na to da li je zločin počinjen iz verskih, rasnih, političkih ili ma kakvih drugih razloga;

poziva sve države članice da preduzmu zakonodavne mere za sprečavanje i kažnjavanje ovog zločina;

preporučuje da se između država organizuje međunarodna saradnja u cilju preuzimanja hitnih mera radi sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida.

U tu svrhu, stavlja u dužnost Ekonomsko-socijalnom savetu da preduzme potrebno proučavanje sa ciljem da sastavi nacrt konvencije o zločinu genocida, koji će se podneti idućem redovnom zasedanju Generalne skupštine.”¹¹

Rezolucija je usvojena jednoglasno, i time je dalji rad po problemu genocida dobio svoj centar u OUN. Valja naglasiti dve stvari: 1) da je Generalna skupština potvrdila načela međunarodnog prava priznata Statutom Nirnberškog suda i presudom toga suda, što znači da ta načela treba da važe kao baza novog međunarodnog krivičnog prava, prema tome i za posebnu materiju genocida; 2) da je Generalna skupština pitanje genocida ipak izdvojila u posebnu rezoluciju, ističući time važnost, hitnost i specifično mesto genocida u budućem sistemu međunarodnog krivičnog prava.

Time je otpočeo rad OUN po pitanju genocida. On je prošao kroz mnoge peripetije i trajao više od dve godine dok je doveo do današnje Konvencije. U okviru ovoga članka nemoguće je da prikažemo sve pojedinosti toga rada, sve redakcije raznih nacrta kon-

¹¹ Dokumentacija OUN, Journal 75, Supplement A 64 Add. 1, str. 944—946.

vencije, mnoge amandmane i obimne i duge diskusije o njima unutar raznih organa OUN. Ograničićemo se na tok stvari u glavnim crtama.

U smislu pomenute Rezolucije Generalne skupštine, Ekonomsko-socijalni savet svojom rezolucijom od 28 marta 1947 g. zadužio je Generalnog sekretara OUN da uz saradnju stručnih eksperata pripremi nacrt konvencije o genocidu. Taj nacrt sa obrazloženjem spremljen je i dostavljen vladama država-članica na proučavanje i stavljanje primedbi, a zatim je podnet drugom redovnom zasjedanju Generalne skupštine OUN.¹² Svojom rezolucijom od 21 novembra 1947 g. Generalna skupština potvrdila je rezoluciju o genocidu od 11 decembra 1946 godine, dopunjujući je važnom konstatacijom „da je zločin genocida međunarodni zločin koji povlači u nacionalnom i međunarodnom okviru odgovornost za pojedince i države”. Nalazeći da su za donošenje konvencije potrebne još i dalje studije, Generalna skupština pozvala je Ekonomsko-socijalni savet da neodložno nastavi rad po tom pitanju i da trećem redovnom zasjedanju Generalne skupštine podnese definitivni nacrt konvencije o genocidu.¹³

U martu 1948 godine Ekonomsko-socijalni savet obrazovao je poseban komitet za izradu nacrt konvencije o genocidu, tzv. Ad hoc komitet za genocid, sastavljen od pretstavnika Kine, Francuske, Libana, Poljske, SSSR, SAD i Venecuele, s tim da u svom radu ima u vidu dosadanje rezolucije Generalne skupštine, postojeći nacrt Generalnog sekretara kao i primedbe i predloge pojedinih vlada. Ad hoc komitet izradio je novi nacrt i podneo ga Ekonomsko-socijalnom savetu sa opširnim izveštajem i komentarom.¹⁴ Taj nacrt predat je Generalnoj skupštini i upućen na rad njenom Šestom komitetu (pravnom). Šesti komitet posle intenzivnog rada od preko dva meseca izradio je definitivni nacrt konvencije i sa svojim izveštajem podneo taj nacrt plenumu Generalne skupštine, koji ga je posle opširne diskusije jednoglasno usvojio u sednici od 9 decembra 1948 g.¹⁵

V

Posmatrana kao celina, Konvencija o genocidu pretstavlja značajan korak napred u razvoju novog međunarodnog krivičnog prava. Kao prva iz te oblasti koja je doneta u okviru OUN i koja je jednoglasno primljena, ona se može smatrati pozitivnim doprinosom na polju ispunjenja obaveze OUN, predviđene u čl. 13 Povelje („potsticanje postupnog razvitka međunarodnog prava i nje-

¹² Dokumentat OUN br. E/447.

¹³ Dokumentat OUN br. E/AC, 25/2 (Rezolucija br. 180/II).

¹⁴ Dokumenta OUN br. E/AC 25, E/AC 25/W, E/AC 25/SR.

¹⁵ Dokumenta OUN br. A/C. 6 i A/C. 6/SR, te A/PV. 178 i A/PV. 179.

gove kodifikacije"). Ona sadrži nekoliko važnih principa koji su se afirmisali u toku i posle Drugog svetskog rata, a koji su upravo njom — kao prvom u OUN — postali presedan i putokaz za dalji razvoj međunarodnog krivičnog prava.

Ona je definisala genocid kao poseban *delictum iuris gentium* i odredila mu posebno mesto u sistemu međunarodnog krivičnog prava koji se tek ima izgraditi. Iako ta definicija nije dovoljno obuhvatna, ona ipak obuhvata najteža genocidna dela (fizički i biološki genocid). Kao što je definisan u Konvenciji, genocid nije identičan ni s jednim od dosada normiranih ratnih zločina ili zločina protiv čovečnosti. Konvencija pruža posebnu krivično-pravnu zaštitu kojom se potencira zaštita prava čoveka i prava manjina koja su deklarirana ili ugovorena u drugim međunarodnim dokumentima.

Pored pozitivnih strana Konvencija ima i svoje mane, od kojih smo nekoliko glavnih već izneli. Elementat prevencije koji je skoro važniji od elementa represije, nije u njoj dovoljno široko istaknut. Nema propisa za suzbijanje propagande rasne, nacionalne i verske mržnje, iz čijeg otrovnog semena rezultira krvavi plod genocida. Veza genocida sa fašizmom i rasizmom mimoidena je. Kulturni genocid nije obuhvaćen. Neke formulacije nisu dovoljno oštre i omogućuju izvrtanje suštine.

Naravno, ni dobre ni rđave strane ove Konvencije nisu slučajne niti su posledica samo stručnih vrlina ili slabosti. One su uslovljene opštim okolnostima međunarodnog zbivanja.

Milioni ljudi stradali su pod fašizmom od genocida, a stotine miliona ljudi bili su savremeni svedoci toga užasa. Savest ogromne većine čovečanstva bila je duboko potresena i ogorčena i zahvetala je da se krivci privedu kazni i da se ubuduće takvi zločini spreče. Velika antihitlerovska koalicija slobodoljubivih naroda na čelu sa Sovjetskim Savezom uvrstila je među svoje prvorazredne ratne ciljeve ne samo kažnjavanje fašističkih ratnih zločinaca, nego i sprečavanje takvih zločina i njihovo kažnjavanje ubuduće. Iz demokratske saradnje u borbi protiv fašizma nikli su novi principi međunarodnog prava i temelji nove međunarodne zajednice, oličeni u Povelji Ujedinjenih nacija. Iz te saradnje nikli su i novi principi međunarodnog krivičnog prava, vidno realizovani na pr. u Nirnberškom procesu, a kao pravni izrazi onih ciljeva za koje su se široke narodne mase mnogih zemalja borile i za koje su milioni izginuli.

Međutim, još za vreme samog antifašističkog rata, a još više po njegovom završetku, snage reakcije sve otvorenije su počele da dejstvuju u suprotnom pravcu, nastojeći da ometu dalji razvoj demokratske međunarodne saradnje, ugroze trajni mir i sprovedu svoje imperijalističke i reakcionarne ciljeve, dok su Sovjetski Savez i zemlje narodne demokratije, a s njima i velike mase naprednih i radnih ljudi u celom svetu, konsekventno nastavile borbu za ostvarenje demokratske međunarodne saradnje i trajnog mira, savlađujući ogromne teškoće i postižući neprolazne uspehe.

Sukob tih dveju tendencija odražava se u svim oblastima međunarodnog zbivanja, u svim problemima međunarodnog prava, pa i u Konvenciji o genocidu.

Posle svega onoga što je svet doživeo pod fašizmom, posle Nirnberga, Tokija i toliko drugih procesa, međunarodni propisi protiv genocida morali su biti doneseni. Kod takvog stanja stvari, reakcionarne snage pokušale su da bar odugovlače donošenje tih propisa, da njihov obim sužavaju i njihovo dejstvo umanje. Videli smo to iz ono malo primera koje smo izneli a takvih primera može se naći još mnogo u odnosnim protokolima i dokumentima organa OUN i u buržoaskoj literaturi. Nasuprot tome, demokratske snage na čelu sa Sovjetskim Savezom konsekvantno su se borile za takvu konvenciju o genocidu koja bi bila adekvatan izraz težnji širokih masa i koja bi u punoj meri sadržala efikasne principe i propise za sprečavanje i kažnjavanje genocida. Izvanredno aktivna uloga pretstavnika SSSR u radu OUN po materiji genocida mora da bude naročito istaknuta. A posebno treba pomenuti dokumenat pod naslovom „Osnovni principi konvencije o genocidu” koji su sovjetski pretstavnici podneli 5 aprila 1948 g. Ad hoc komitetu za genocid.²⁶ Taj dokumenat sadržao je u sažetoj formi sve dosadašnje bitne rezultate nauke i prakse po pitanju genocida i efikasne mere u međunarodnim razmerama za borbu protiv genocida. Ističući da „sovjetska vlada shvata genocid kao najteži zločin i pridaje veliku važnost merama za borbu protiv ovog zločina”, predloženo je da „Osnovni principi” budu usvojeni kao baza diskusije u Ad hoc komitetu. Uprkos protivljenja pretstavnika SAD i drugih, ti „Osnovni principi” usvojeni su kao baza diskusije i ostali su osnovni stav SSSR, Ukrajinske SSR, Bjeloruske SSR, Čehoslovačke, Poljske i Jugoslavije do samog donošenja Konvencije. Zahvaljujući njihovoj upornoj borbi, u konačni tekst Konvencije ušlo je nekoliko bitnih načela „Osnovnih principa”. (Definicija genocida kao akta namernog uništenja nacionalnih, rasnih i religioznih grupa; da uništenje političkih grupa ne spada u pojam genocida; da za genocid moraju biti kažnjeni učinioци, potstrekаči, pokušaj i saučesništvo; da se moraju kazniti svi krivci bez razlike, bez obzira na to da li su državnici, javni službenici ili privatna lica; da se u nacionalna zakonodavstva imaju uneti odgovarajući propisi u smislu Konvencije o genocidu, da za genocidna dela sude prvenstveno sudovi država na čijoj teritoriji je delo učinjeno; da se svaka ugovornica može obratiti nadležnim organima OUN radi preduzimanja mera za sprečavanje i suzbijanje genocida.)

Izvesni i vrlo značajni predlozi sovjetskih „Osnovnih principa” nisu, nažalost, ušli u Konvenciju. To su uglavnom oni koji su prikazani u prethodnom poglavlju u vidu sovjetskih amandmana.

Stav naše države i njena saradnja oko izrade Konvencije o genocidu došli su najviše do izražaja u Šestom komitetu Generalne

²⁶ Dokumentat OUN br. E/AC. 25/7.

skupštine, pošto u Ad hoc komitetu naša država nije bila zastupljena. Iznoseći tragično iskustvo naših naroda sa fašističkim zločincima uopšte i sa genocidom napose, naši predstavnici su u više mahova podvukli naročiti značaj širokih preventivnih mera protiv genocida.²⁷ (Uzged rečeno, treba konstatovati sa žalošću da su predstavnici Sovjetskog Saveza i zemalja narodne demokratije posle poznate rezolucije Informbiroa u svojim izlaganjima prećutali tragične primere fašističkih zločina i genocida u našoj zemlji, iako spadaju među najstrašnije i iako su u ranijim prilikama — na primer u Nirnergu — bili upotrebljeni veoma često.) Treba reći još i to da su i druge zemlje, naročito one koje su iz sopstvenog iskustva upoznale genocid, podržavale mnoge sovjetske predloge.

Ovakva kakva jeste, usvojena Konvencija o genocidu predstavlja značajnu pobedu demokratskih snaga, iako ne potpunu. Sama činjenica da Konvencija postoji i da autoritetom međunarodne zajednice dejstvuje u pravcu donošenja odgovarajućih propisa u nacionalnim zakonodavstvima tamo gde ih još nema, znači mnogo. Činjenica da su njom izvesni osnovni principi Nirnerga usvojeni i time prošireni na sadašnjost i budućnost, a ne samo primenjeni na konkretne slučajeve prošlosti, izvanredno je krupna. Ti principi sada važe ne samo za nacifašističke zločince prošlosti i ne samo za zločine u vezi sa ratom protiv osovinskih sila nego i za sve učinioce genocida sada i ubuduće, u ratu i u miru. To je važna smerica za dalje donošenje međunarodnih normi u važnoj oblasti zločina protiv čovečnosti.

Današnje međunarodno pravo i današnja međunarodna zajednica rezultat su istovremene saradnje i borbe suštinski raznovrsnih država, buržoaskih i socijalističkih. Shodno tome, međunarodno pravo je u mnogome zajedničko i kao takvo je uvek odraz odnosa snaga, dakle često i rezultat kompromisa po datim konkretnim slučajevima. Iako zajedničko, ono ne gubi elemente klasne fizionomije koje nosi na sebi svako pravo i koje je uslovljeno društvenim poretkom u pojedinim zemljama. U tome baš i jeste najveća teškoća dalje izgradnje zajedničkog međunarodnog prava i međunarodne zajednice. Delegacije SSSR, Ukrajinske SSR, Bjeloruske SSR, Čehoslovačke, Poljske i Jugoslavije glasale su za Konvenciju o genocidu rukovođene time: a) da ona kao celina znači napredak, iako ima nedostatke, i da se u datim konkretnim okolnostima i s obzirom na odnos glasova u OUN postiglo mnogo; b) da je od velikog moralnog i političkog značenja da Konvencija bude usvojena jednoglasno i da se time reakcionarnim snagama izbije iz ruku lažni propagandni argumenat da su demokratske snage protiv sprečavanja i kažnjavanja genocida, koji bi oni sigurno upotrebili kad bi demokratske zemlje glasale protiv Konvencije ili se uzdržale od glasanja.

²⁷ Dokumenta OUN br. A/C. 6/SR 72, 73, 75, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 92 i 133.

Posle usvajanja u Generalnoj skupštini treba da usledi ratifikacija Konvencije o genocidu od strane bar 20 država-članica, čime će ona tek stupiti na snagu. Treba čekati i videti da li i kada će ratifikacija uslediti. A kada Konvencija stupi na snagu, nastupiće obaveza ugovornica koje su je ratifikovale da u domaće zakonodavstvo unesu propise u cilju primene Konvencije. I tu treba sačekati pa videti.

Nešto se, međutim, već sada može sa sigurnošću reći. U socijalističkim zemljama postojali su i pre donošenja Konvencije o genocidu ustavni i pravni propisi koji su garantovali u dovoljnoj meri prevenciju i represiju genocida. Primera radi pominjemo naš „Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora” koji je donesen u svom prvom tekstu još 29 maja 1945 g.,²⁸ dakle odmah posle završetka rata. Ako će u vezi Konvencije o genocidu biti potrebne još izvesne dopune ili stilske izmene, njih neće biti teško doneti. Isto tako neće biti teško da se u Posebnom delu našeg budućeg Krivičnog zakonika odgovarajući propisi, koji će nesumnjivo u njemu biti suštinski sadržani, prilagode zahtevima Konvencije. Sve to ne pretstavlja nikakve teškoće, jer su osnovne garantije protiv genocida date u ekonomsko-društvenom poretku socijalizma čiji su izraz naši pravni propisi, naša narodna vlast i pravac njihovog daljeg razvoja.

Nasuprot tome, u mnogim kapitalističkim zemljama još nema takvih propisa, a ukoliko ih i ima, polovični su ili se u praksi ne poštuju. Setimo se samo da, na primer, u SAD još deluje zloglasna rasistička organizacija Ku-Kluks-Klan, okrutna praksa linčovanja Crnaca, očevitni porast antisemitizma i sl. Setimo se da u laburističkoj Velikoj Britaniji Moslijevi fašisti vrše razornu propagandu rasne mržnje pod zaštitom „Slobode govora, udruživanja i štampe”. Setimo se brutalnih mera koje se masovno primenjuju protiv kolonijalnih naroda koji se bore za svoje nacionalno oslobođenje. Setimo se rasističke biologije koja se gaji i propoveda od strane izvesnih buržoaskih naučnika, a koja podržava lažnim argumentima rasnu i nacionalnu mržnju i teorije o „suprematiji” izvesnih rasa i naroda nad drugima, o „prirodnom” pravu njihove dominacije. A da ne zaboravimo ni to da su mnogi fašistički izvršioци užasnih genocidnih dela izbegli zasluženu kaznu i našli ne samo utočište nego i visoke položaje u zemljama koje su pod vlašću i uticajem zapadnih imperijalista uprkos svečanim deklaracijama i međunarodnim obavezama o njihovom gonjenju i kažnjavanju „do kraja sveta”.

Danas je isuviše jasno da fašizam nije bio ni nemački ni ma čiji monopol i da najbestijalniji ratni zločini, zločini protiv čovečnosti pa i genocidni zločini ogromnih razmera, nisu bili uslovljeni nacionalnim karakterom nemačkih ili ma kojih drugih fašista, a ni nekim mračnim i zverskim instinktima u čoveku. Oni su

²⁸ „Službeni list”, DFJ br. 36 od 29 maja 1945 g.

uslovljeni ekonomsko-društvenim suprotnostima koje neminovno stvara kapitalizam u fazi svoga truljenja. Stoga imperijalizam neophodno podržava, raspiruje i iskorišćuje nacionalnu, rasnu i versku mržnju, koje u krajnjoj konsekvenciji dovode do genocida. Trajnin pravilno kaže: „Genocid je rasizam u dejstvu”.²⁹

Mi znamo iz strahovitog sopstvenog iskustva i iz hiljada prikupljenih dokumenata kako su juče vršili nad našim narodima masovna genocidna dela pored nemačkih fašista, još i italijanski, mađarski, austrijski fašisti, a isto tako i ustaški i četnički zločinci. Drugde su ih vršili drugi i žele ih vršiti i danas i sutra, ako im to uslovi omoguće. A te uslove stvara imperijalizam.

Preko kršenja suvereniteta drugih zemalja, otvorenog ili kamufliranog mešanja u njihove unutarnje stvari (Grčka, Kina itd.) preko atomske bombe i „Maršalovog plana”, preko „Severo-atlantskog pakta”, Zapadne unije i drugih saveza ili tendencija sa agresivnim ciljevima, preko proganjanja naprednih i demokratskih elemenata, put današnjeg imperijalizma ne vodi u „američki vek”, nego u opasnosti rata i novih ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti, genocida.

U krajnjoj analizi, značaj Konvencije o genocidu treba posmatrati pod tim vidom. Ne treba je ni preceniti ni potceniti. Efikasna borba protiv genocida je borba protiv imperijalizma, borba za jačanje antiimperijalističkih i demokratskih snaga svagde u svetu. U okviru takve borbe, Konvencija o genocidu znači uspeh i predstavlja moralni, politički i pravni instrument u rukama progresivnih snaga.

Bez te borbe, ona bi ostala mrtvo slovo na hartiji.

POVODOM AJHMANOVOG PROCESA*)

Međunarodno-pravni aspekt Ajhmanovog procesa

I

Sudski proces koji je održan u Izraelu protiv nacističkog ratnog zločinca Adolfa Ajhmana i koji je konačno završen izvršenjem smrtne kazne nad njim 1. juna 1962. godine nesumnjivo spada među procese koji su izazvali najveću pažnju svetske javnosti, među tzv. „causes célèbres”. Razlozi za ovakav njegov značaj bili su višestruki — politički, moralni i pravni. On je izazvao ne samo veliku pažnju i interesovanje nego i velike strasti i uzbuđenja, veoma kontradiktorna mišljenja i vrlo dramatične situa-

²⁹ A. N. Trajnin: „Genocid”, *Izvestija* od 4 maja 1948 g. str. 4.

*) Neobjavljeni rukopis koji zbog autorove smrti nije doživeo konačnu redakciju. (Prim. red.)

cije. Sve je to bilo izazvano nizom okolnosti od kojih ćemo ovde navesti samo nekoliko.

Kao što je poznato, krajem 1959. i prvih meseci 1960. godine pojavili su se u nizu zemalja antisemitski izgedi u velikom broju, koji su često bili povezani i sa drugim izgedima reakcionarnog i fašističkog karaktera. Ti izgedi doduše nisu dobili naročito brutalne forme, nego su se uglavnom ograničili na mazanje antisemitskih i drugih fašističkih parola na zidove jevrejskih sinagoga i drugih javnih i privatnih zgrada, na isticanje fašističkih amblema na raznim mestima i sl. Ipak, ti izgedi izazvali su prilično uzbuđenje u svetu, a ovo tim pre što je njihova vremenska podudarnost i sličnost u načinu manifestovanja učinila u velikoj meri verovatnim da se ne radi o slučajnoj koincidenciji, već o organizovanoj akciji iza koje stoje fašističke snage koje su se povezale ne samo unutar nekih zemalja nego i na međunarodnom planu. Napredna svetska javnost gledala je u njima jedan od vrlo vidljivih simptoma pokušaja obnavljanja fašizma u njegovim starijim i donekle novim oblicima tzv. neofašizma. Kao što je poznato, vlade i javnost u mnogim zemljama reagovala su oštro na te pojave i preduzele energične mere protiv njih, a isto tako su reagovala i neke međunarodne organizacije, počev od Organizacije ujedinjenih nacija, Svetske federacije bivših boraca i dr.

Ne može se sa sigurnošću reći da je do pronalazjenja, hvatanja i nasilnog odvođenja Ajhmana u maju 1960. godine iz Argentine došlo pod direktnim uticajem napred pomenutih izgeda, ali je njima stvorena atmosfera svakako potencirala dramatičnost toga događaja.

Druga okolnost koja je izazvala veliku pažnju, pa i vrlo zaoštrene stavove za i protiv, bila je upravo u vezi sa tim hvatanjem i odvođenjem Ajhmana iz Argentine u Izrael. Ono što se dogodilo bilo je nešto što se u međunarodnoj praksi retko događa. Građani, a verovatno i zvanični organi jedne države godinama su tragali za Ajhmanom, čiji se trag bio potpuno zametnuo, a kada su ga najzad pronašli u Argentini, uhvatili su ga i nasilno prebacili u državu Izrael, bez ikakve prethodne saglasnosti i obaveštenja argentinskih vlasti. Najkraće rečeno, organi jedne države kidnapovali su jedno lice sa suverene teritorije neke druge države, predali ga svojim policijskim i sudskim organima i objavili da će ga izvesti pred sud. Ovakav događaj, čim se proćuo, postao je predmet žestoke kontroverze. O njenoj pravnoj strani govorićemo niže, a ovde ukazujemo na to da je u naprednoj svetskoj javnosti suštinski preovladao moralni momenat koji je smatrao da je reč o tako teškom zločincu, prema kojem su sva sredstva hvatanja dopuštena, ako im je cilj da se takav zločinac izvede pred sud kako bi odgovarao za svoja dela. Nasuprot tome, u nekim reakcionarnim i profašističkim krugovima insistiralo se tobože na formalnim legalističkim momentima, iza čega se u stvari krio strah mnogih drugih

fašista koji danas žive u raznim zemljama, bilo otvoreno pod svojim pravim imenom, bilo kamuflirano pod lažnim imenom i sa lažnim ispravama, da bi im se nešto slično moglo dogoditi.

Treća okolnost koja je celoj stvari dala vrlo dramatičnu atmosferu bila je činjenica da je Ajhman odveden upravo u državu Izrael, tj. državu Jevreja, dakle onog naroda koji je u pogledu na svet i programima manje-više svih fašističkih organizacija bio deklarisan kao neprijatelj broj 1, inferiorna rasa itd. Iako su raznim fašističkim zločincima sudile i mnoge druge zemlje, pa i njihove sopstvene (Nemačka, Italija itd.), nijedno od tih suđenja nije izazvalo toliki bes fašističkih krugova koliko upravo ta mogućnost da će Ajhmanu suditi „jevrejski sud“.

Najzad, sam tok istrage i sudskog pretresa u Izraelu, zemlji u kojoj se posle drugog svetskog rata naselio veliki broj preživelih žrtava fašizma, i u kojoj je neposredno sećanje na pretrpljene strahote bilo neobično živo, a u kojoj se istovremeno uspomena na 6,000.000 poginulih Jevreja pod fašizmom naročito kultivira, odvijao se u atmosferi velike napetosti. Strahoviti dokazni materijali koji su u toku procesa iskrsavali i o kojima je svetska javnost veoma intenzivno obaveštavana, doprineli su uzbudljivoj atmosferi u kojoj se proces odigravao.

Zbog toga je nastala situacija da od procesa pred Međunarodnim vojnim sudom u Nirnbergu 1945. i 1946. godine, na kome se sudilo grupi od 22 najviša nacistička rukovodioca, nijedan od mnogobrojnih drugih procesa protiv fašističkih ratnih zločinaca nije toliko alarmirao međunarodnu javnost kao ovaj. Ukazujući na prednje, da bi se ambijent, koji u tzv. slavnim procesima igra ne malu ulogu, dovoljno imao u vidu, mi se u daljim izlaganjima nećemo više osvrtni na političke, moralne i psihološke, nego ćemo se prvenstveno ograničiti na one aspekte koji su sa pravne tačke gledišta najznačajniji, posebno sa gledišta međunarodnog javnog prava uopšte i sa gledišta međunarodnog krivičnog prava posebno.

U tom pogledu Ajhmanov proces imao je nekoliko interesantnih problema i doveo do nekoliko novina koje su od interesa i za teoriju i za praksu.

II

Kako smo već konstatovali, Ajhman je uhvaćen i nasilno odveden iz jedne suverene države u drugu. Taj akt su ostvarili državljani zemlje koja će mu suditi. Prema zvaničnom stavu izraelske vlade odmah posle Ajhmanovog dovođenja, lica koja su Ajhmana uhvatila i dovela, nisu bila nikakvi zvanični funkcioneri države Izrael, nego dobrovoljna lica, delimično i sama preživele žrtve nacističkih zločina, koja su taj akt izvela iz motiva opravdane osvete i želje da zločinac bude priveden kazni. U docnijim stavovima izraelske vlade takva izjava je donekle modificirana, iako iz-

raelska vlada nije nikada javno priznala da su izvršioi odvođenja i hvatanja dejstvovali po njenom djirektnom naredenju. Bez obzira na to, osnovno pravno pitanje koje se pojavilo bilo je da li je takav postupak dozvoljen po međunarodnom pravu, i u vezi s tim, da li država koja je došla do zločinca ovakvim putem može da mu sudi. Kao što je poznato, ovo pitanje bilo je jedno od osnovnih prigovora Ajhmanove odbrane u toku samoga procesa pred prvostepenim i drugostepenim sudom.

Polazeći od principa teritorijalnog suvereniteta, nema nikakve sumnje da nijedna suverena država nije dužna trpeti da organi neke druge države, a još manje njeni privatni građani, vrše bilo kakve funkcije vlasti na njenoj teritoriji, a bez njenog pristanka. To je i bio razlog zbog kojeg je argentinska vlada zauzela veoma oštar stav, koji je išao tako daleko da je tražila vraćanje Ajhmana iz Izraela u Argentinu, da je otkazala gostoprimstvo izraelskom ambasadoru kao nepoželjnom licu, da je pretila prekidom diplomatskih odnosa i da je najzad slučaj iznela pred Savet bezbednosti OUN.

Izraelska vlada zastupala je uglavnom gledište da je akt oti-manja Ajhmana izvršen od jedne grupe njenih građana, a ne od njenih organa vlasti, te da prema tome za sam akt otmice ona kao vlada ne snosi odgovornost. Međutim, bez obzira na to, istakla je da se Ajhman faktički nalazi u njenoj vlasti, da je on nesumnjivo teški zločinac kako po izraelskim zakonima tako i po međunarodnom pravu, i da ona ima pravo da mu sude njeni sudovi, bez obzira na to na koji način je Ajhman doveden u Izrael. Ovakav svoj stav izraelska vlada branila je principom univerzalnosti krivičnog prava za takve i slične zločine, shodno kojemu svaka zemlja ima pravo da sudi i kažnjava zločince koji su se ogrešili o njene propise, ako ih stvarno ima u svojoj vlasti, pa čak i ako ih nema, tj. u odsutnosti krivca. Kao poseban razlog za pravdanje nasilnog odvođenja izraelska vlada je navela da Ajhman kao takav nije uživao azil i gostoprimstvo argentinske vlade, jer je on u Argentinu došao pod lažnim imenom i sa lažnim ispravama nekoga Rikarda Klementa, pa ukoliko je argentinska vlada nekome davala gostoprimstvo, to je bio fiktivni Rikard Klement, a ne stvarni Adolf Ajhman. Ukoliko je pak argentinska vlada znala za stvarni identitet Ajhmanov, bilo je nemoralno i protivpravno što je takvom teškom zločincu davala azil. U svojoj argumentaciji izraelska vlada imala je na raspolaganju ne mali broj slučajeva u kojima su argentinska i neke druge vlade davale azil poznatim ratnim zločincima, sprečavale njihove ekstradicije kada je ona redovnim putem zatražena, i omogućavale njihovo bekstvo, prikrivanje i sl. Pored ostalih, naveden je i primer ratnog zločinca Andrije Artukovića, čiju ekstradiciju je jugoslovenska vlada tražila od vlade SAD potpuno legalnim putem, a da godinama nije uspjela da ga dobije. Oslanjajući se na sve to, izraelska vlada navela je da bi verovatno slično prošla da je ekstradiciju Ajhmana zatražila redovnim putem.

Striktno uzevši, sve ovo ne može do kraja pravno opravdati akt nasilnog odvođenja nekog lica sa teritorije jedne države u drugu, bez obzira na njegov lažni identitet. No, moralno se Argentina nalazila u znatno težoj situaciji nego Izrael, iako je nepravda tobož njoj naneta, s obzirom na to da nijedna vlada na svetu, pa ni argentinska, nije mogla da isuviše energično stane u odbranu takvog teškog zločinca, a da time i samu sebe ne uprlja. Stvar je najzad izneta pred Savet bezbednosti OUN i konačno raspravljena jednom odlukom Saveta bezbednosti koja je u načelu doduše osudila praksu odvođenja nasilnim putem lica iz jedne zemlje u drugu, ali nijednom rečju nije stavila u dužnost Izraelu da Ajhmana vrati. Rezolucija je uglavnom uputila obe zainteresovane zemlje da se o spornom pitanju direktno saglase, i da Izrael pruži Argentini neku zadovoljštinu za učinjeni nasilni akt. Na osnovu takve rezolucije došlo je do sporazuma između obe zemlje. Izrael se izvinio Argentini, što je predstavljalo reparaciju za nepravdu, a Argentina je odustala od daljeg insistiranja na celom slučaju. Time je nasilno odvođenje Ajhmana naknadno bilo u izvesnoj meri legalizovano i od strane Argentine, jedine države koja je u konkretnom slučaju mogla prigovoriti.

Pravni novum je u tome što je povređena država ne samo uzela na znanje nastupelu činjenicu, čega je bivalo i ranije, nego se s njom i saglasila. Drugi pravni novum je u stavu Saveta bezbednosti, koji je ponovo sankcionisao jedan razumljivi i neophodni načelni stav, tj. respektovanje teritorijalnog suvereniteta, ali sporno pitanje nije rešio konzekventnim primenjivanjem tog načelnog stava, nego upućivanjem na drugu vrstu sporazumevanja, čime je u stvari prećutno priznao u najmanju ruku moralnu opravdanost nasilnog odvođenja u konkretnom slučaju. Iz takvog stava proizlaze dalekosežne moguće konzekvencije i za budućnost. Savet bezbednosti to nije izričito rekao u svojoj rezoluciji, ali se iz nerečenoga može zaključiti, a to je, naime, da i nasilno odvođenje može biti opravdano kada je reč o veoma teškom krivcu i kada se do njegove ekstradicije legalnim putem ne može doći. To je indirektna opomena zemljama koje teške ratne zločince na svojoj teritoriji tolerišu, da to ne čine i da im se u suprotnom slučaju takve intervencije mogu desiti.

Posebno je pitanje šta bi bilo da nije došlo do sporazuma između izraelske i argentinske vlade. Po međunarodnom pravu bila bi mogućna sledeća rešenja:

a) Izrael bi udovoljio argentinskom zahtevu i vratio Ajhmana, tražeći istovremeno njegovu ekstradiciju redovnim putem. Takvo rešenje bi pravno bilo sasvim adekvatno, ali bi moralno za Izrael bilo teško podnošljivo, naročito s obzirom na veoma napatu atmosferu koja je oko toga stvorena i u kojoj bi ogroman broj građana Izraela istupio protiv takve odluke svoje vlade. Sem toga regularni ekstradicioni zahtev Izraela mogao je naići na niz drugih teškoća. Pre svega, a time dodirujemo jedno od daljih su-

štinskih pravnih pitanja na koje ćemo se kasnije pobliže osvrnuti, Ajhmanovi zločini nisu izvršeni ni na teritoriji Izraela ni protiv državljana Izraela, nego na teritoriji drugih evropskih država i protiv njihovih tadašnjih državljana, i to u vreme kada država Izrael nije ni postojala. Slabost aktivne legitimacije Izraela kao tražioca ekstradicije bila bi očevidna. Drugo, pojavilo bi se pitanje koje se u sličnim slučajevima pojavljivalo (naš zahtev za ekstradiciju Artukovića), tj. da nije reč o običnom kriminalu nego o tzv. političkim deliktima za koje međunarodno pravo obično ne dopušta ekstradiciju. Treće, argentinska vlada nije potpisnik onih međunarodnih instrumenata među saveznicima iz drugog svetskog rata koji sadrže njihovu uzajamnu obavezu za izdavanje ratnih zločinaca, što bi otežalo ekstradiciju čak i onda ako bi Argentina prihvatila da Ajhmanovi zločini nisu političkog karaktera, nego ratni zločini. Već se iz prednjega dovoljno vidi da bi redovni ekstradicioni zahtev Izraela imao malo izgleda na uspeh, čak i ako eliminišemo faktičnu mogućnost da bi vraćeni Ajhman mogao pobeći ili na drugi način onemogućiti efikasnost ekstradicije.

b) Izraelska vlada bi vratila Ajhmana ali ne bi tražila ekstradiciju u svoju korist nego bi tražila da mu sudi argentinski sud. Po principu univerzalnosti ovakvih delikata takvo rešenje ne bi bilo nemoguće, ali je veliko pitanje da li bi to argentinska vlada prihvatila, imajući u vidu da na njenoj teritoriji i protiv njenih građana Ajhman nije vršio nikakve zločine, nego je naprotiv živeo u Argentini skoro 15 godina kao miran građanin.

c) Izraelska vlada bi vratila Ajhmana u Argentinu, a njegovu ekstradiciju bi zatražile one zemlje na čijoj teritoriji i protiv čijih građana je on zločine vršio (Sovjetski Savez, Jugoslavija, Poljska, Austrija, Mađarska, Francuska i dr., dakle manje-više sve evropske zemlje koje su bile pod fašističkom okupacijom). Pod pretpostavkom da bi te zemlje, ili bar neke od njih, bile spremne da to učine, njihova formalna legitimacija bila bi jača od izraelske; međutim, nije bilo nikakvog znaka da bi ma koja od pomenutih zemalja bila za to zainteresovana, jer su, izgleda, sve bile saglasne u tome da Izrael ima dovoljnu legitimaciju da Ajhmanu sudi. Sem toga, ako bi se javilo više tražilaca ekstradicije, pojavilo bi se pitanje prioriteta među njima, ili potreba sukcesivnog suđenja u više zemalja, što bi sve izazvalo prilične komplikacije, a da i ne govorimo o tome kako bi, nasuprot ma kojoj od njih, Argentina takođe mogla da istakne one opšte prigovore protiv ekstradicije koji su već navedeni pod a).

d) Izrael bi vratio Ajhmana pod uslovom da mu sudi međunarodni sud. Teškoće bi bile u tome što takav međunarodni sud ne postoji, već bi tek trebalo da bude obrazovan, što bi pod današnjim uslovima bilo jedva ostvarljivo. No, čak kad bi se do takvog suda i moglo doći, pitanje je ko bi tražio ekstradiciju i šta bi trebalo da bude sa Ajhmanom do momenta kada ekstradicija bude zatražena i međunarodni sud obrazovan.

e) Izrael ne bi vratio Ajhmana Argentini, ali bi ga izručio na zahtev neke od pomenutih država pod c), te bi mu ona sudila. Pored napred navedenih teškoća oko prioriteta, sukcesivnog suđenja itd. spor sa Argentinom time ne bi bio uklonjen, jer bi i dalje ostao njen prigovor povrede njenog teritorijalnog suvereniteta.

f) Izrael ne bi vratio Ajhmana Argentini, te bi mu sam sudio i bez sporazuma sa Argentinom. Ovakvo rešenje bi ostavilo otvoreno pitanje izraelsko-argentinskog spora sa svim njegovim mogućim posledicama u izraelsko-argentinskim odnosima (prekid diplomatskih odnosa itd.), ali ne bi pravno uticalo na pravo Izraela da Ajhmanu sudi na osnovu svojih zakona. U argumentaciji koja je upotrebljena od strane izraelskog javnog tužioca, a još više u presudama prvostepenog i vrhovnog suda, potpuno je potkrepljen stav dosadašnje međunarodne prakse da svaka država, baš kao posledica principa suvereniteta, može suditi krivcu koji se ogrešio o njene zakone, bez obzira na to kako je do njega došla.

U ovaj kompleks pitanja najzad spada još jedno koje je u vezi sa napred izloženom tačkom a). Pod pretpostavkom da bi izraelska vlada zatražila ekstradiciju od Argentine redovnim putem i da bi argentinska vlada ekstradiciju odobrila, ona bi to verovatno učinila pod određenim uslovima, među kojima bi u konkretnom slučaju najteži mogao biti taj da se ekstradicija odobrava s tim da krivac ne može biti kažnjen težom kaznom nego što za slična dela predviđa argentinski krivični zakonik. Kako pak argentinski krivični zakonik ne poznaje smrtnu kaznu. Izrael bi unapred morao pristati na uslov da Ajhmana neće osuditi na smrt, što bi bilo ne samo u suprotnosti sa kaznenim propisima izraelskog krivičnog prava za slične delikte, nego bi bilo moralno jedva pojmljivo ne samo za građane Izraela nego i za celu svetsku javnost koja poznaje Ajhmanove zločine i koja zna da su i mnogo manji ratni zločinci u drugim zemljama osuđivani na smrtne kazne. Cilj čitavog suđenja bio bi unapred u neku ruku promašen.

III

Polazeći od napred izloženog, tj. od toga da je u načelu nadležnost izraelskog suda moguća bez obzira na način dovođenja zločinca u Izrael, treba konkretno razmotriti na čemu je nadležnost izraelskog suda bila zasnovana po propisima izraelskog zakonodavstva i međunarodnog prava. Ulazeći u taj kompleks pitanja treba pre svega ukazati na priličnu složenost i specifičnosti pravnog sistema Izraela.

Kao što je poznato, današnja teritorija Izraela bila je kroz vekove sastavni deo otomanske carevine. U njoj je uglavnom vladalo otomansko pravo sa svim njegovim specifičnostima, sve do 1922. godine, kada je teritorija današnjeg Izraela, zajedno sa nekim drugim područjima (uglavnom današnji Jordan) postala mandatna teritorija Društva naroda u kojoj je neposrednu vlast vršila

Velika Britanija kao mandator. Kao ostatak vekovne turske vladavine u mandatnom području tadašnje Palestine zatekli su se mnogi propisi otomanskog prava koji su primenjivani direktno od strane državnih organa, pored čitavih oblasti i grana prava koji su po otomanskom pravu bili ostavljeni u nadležnosti organa verskih zajednica i njihovih sudova na tom području (islamske, hrišćanskih i jevrejske). Takve materije su naročito iz domena statusnog i bračnog prava, donekle zemljišnog naslednog itd. Mnogi od otomanskih propisa ostali su na snazi i za vreme mandatnog perioda, a postepeno je britanska mandatska vlast neke od tih propisa ukidala, delimično menjala ili potpuno zamenila svojim pravnim propisima. U poslednjim godinama mandata je taj proces bio brži nego u ranijim. Pravo koje je britanska mandatska vlast uvodila u ne maloj meri stvarano je po uzoru na anglosaksonsko pravo, posebno na engleski common law, naravno uz izvesne adaptacije prema lokalnim prilikama i iskustvima u drugim britanskim kolonijalnim i mandatarnim oblastima. Od posebnog značaja u tom postepenom prilagođavanju pravnog sistema mandatne Palestine britanskom pravnom sistemu bila je činjenica da je vrhovni apelacioni sud protiv odluka vrhovnog suda mandatne Palestine bio Tajni savet njegovog britanskog veličanstva u Londonu, dakle sud koji se izričito upravljao po britanskom pravu, naročito po common law i precedentima britanskog pravosuđa. Tako su odluke britanskih sudova dobijale sve veći značaj pravnog izvora i za teritoriju mandatne Palestine.

Ovakvo stanje pravnog sistema zatečeno je uglavnom u momentu stvaranja države Izrael kao nove suverene države. Njenim stvaranjem, naravno, nisu ukinute odredbe i praksa dotada važećeg pravnog sistema, tj. u načelu su ostali na snazi svi raniji propisi i praksa, sem onoga što je nova država svojim zakonodavnim i drugim pravnim aktima izričito ukinula ili menjala. Tako su se na već inače komplikovanu mešavinu otomanskog prava (koje je i samo bilo složeni sklop islamskih pravnih izvora i turskog zakonodavstva koje je od kraja XIX veka formirano pod jakim uticajem francuskog prava), britanskog mandatskog prava sa svojim specifičnostima, prava pojedinih verskih zajednica u oblastima koje su za njih rezervisane, nadovezale još i sve brojnije odredbe prava koje su stvarali zakonodavni i upravni organi Izraela. Snažanje u tako složenoj materiji nije nimalo lako, jer pretpostavlja poznavanje svih pomenutih sistema, a naročito veoma komplikovani sistem britanskog precedentnog prava. U tom sklopu je od posebnog interesa istaknuti odnos izraelskog prava prema britanskom pravosuđu posle stvaranja države Izrael. Smatra se da odluke britanskih sudova do kraja mandatnog perioda tj. do maja 1948. i dalje predstavljaju izvor izraelskog prava. Što se pak tiče odluke britanskih sudova posle maja 1948. godine, one naravno nisu formalni izvor prava za državu Izrael, ali se nužno moraju i dalje pratiti, jer često raspravljaju slučajeve koji su analogni u izraelskom

pravnom sistemu i koji se nadovezuju na onaj deo prakse britanskog pravosuđa koji jeste punovažni izvor prava u Izraelu. Drugim rečima, praksa britanskog pravosuđa posle 1948. godine nije formirani izvor prava, ali i dalje uživa priličan autoritet i pozivanje na nju često susrećemo u presudama izraelskih sudova i drugim pravno relevantnim dokumentima. To što nas ovde konkretno bliže interesuje su odredbe krivičnog prava, krivično-sudskog postupka i sudske organizacije.

Glavna materija krivičnog prava regulisana je krivičnim zakonom iz 1936. godine koji je uglavnom zasnovan na krivičnom pravu Engleske sa izvesnim modifikacijama za potrebe mandatne Palestine. Pored drugih manjih izmena i dopuna toga zakonika od stvaranja države Izrael naovamo, za nas su interesantna naročito tri zakona koji su u vezi sa materijom Ajhmanovog procesa. Prvi je tzv. Zakon o ukidanju smrtne kazne za ubistvo, iz 1954. godine, koji izričito predviđa da lice koje je po ranijem pravu trebalo da bude osuđeno na smrt zbog ubistva, ubuduće će za takva dela biti osuđeno na doživotni zatvor izuzev ako je reč o ubistvu koje je kažnjivo po zakonu za kažnjavanje nacista ili njihovih saradnika, iz avgusta 1950. godine.

Taj zakon donet je, kao što se vidi, relativno vrlo rano, na početku treće godine postojanja države Izrael. On je imao kao osnovni motiv postanka želju Izraela da može kažnjavati fašističke ratne zločince i njihove saradnike koji bi došli na njegovu teritoriju. To nije bio samo načelan stav, inspirisan strahovitom tragedijom Jevreja pod fašizmom i činjenicom da su mnogi ratni zločinci koji su za nju krivi ostali nekažnjeni u drugim zemljama, nego i konkretnom potrebom da se mogu podvrgnuti kazni takva lica kojih je bilo u Izraelu i među useljenicima iz raznih zemalja. Otkriveni su, naime, slučajevi nacističkih kolaboranata među useljenicima, a za njihovo kažnjavanje nije bilo pravnog osnova, jer su dela učinjena van teritorije Izraela i protiv lica koja nisu bila građani Izraela. Pomenutim zakonom stvoren je takav pravni osnov, te je do njegove primene došlo i ranije u više slučajeva, ali relativno beznačajnih (jevrejski kapoi u logorima i sl.). Ajhmanov slučaj bio je prvi u kome je ovaj zakon imao biti primenjen na jednog zaista krupnog nacističkog ratnog zločinca. Zakon predviđa smrtnu kaznu za svakoga koji je u nekoj neprijateljskoj zemlji (nacističkoj Nemačkoj ili drugoj osovinskoj zemlji za vreme drugog svetskog rata ili od fašista okupiranoj teritoriji) učinio neko od sledećih dela: zločin protiv jevrejskog naroda, zločin protiv čovečnosti, ratni zločin. Pod pojmom zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina obuhvaćeno je uglavnom ono što je pod tim terminima usvojeno u statutu Međunarodnog vojnog suda u Nirnbërgu (čl. 6) i Zakonu br. 10 Kontrolnog saveta za Nemačku. Pojam zločina protiv jevrejskog naroda je nov pojam ovoga zakona, a sadrži delimično, s obzirom na svoju materiju, propise koji se podudaraju sa delima iz Me-

đunarodne konvencije za sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida. Zakon definiše kao zločin protiv jevrejskog naroda svaki od navedenih akata koji je učinjen sa namerom uništenja jevrejskog naroda u celini ili delimično; ubijanje Jevreja; nanošenje teške telesne ili mentalne štete; stavljanje Jevreja u životne uslove koji su usmereni na to da ih fizički unište; mere za sprečavanje porođaja među Jevrejima; nasilno prevođenje jevrejske dece u druge nacionalne ili verske grupe. Pored ovih propisa koji se podudaraju sa Konvencijom o genocidu dodate su još dve inkriminacije i to: razaranje ili skrnavljenje jevrejskih verskih ili kulturnih objekata i vrednosti i raspirivanje mržnje protiv Jevreja. Zakon je dakle uzeo svoja pravna bića iz međunarodno priznatih tekstova primenjujući ih posebno i na zločine protiv Jevreja uopšte. Time se dobila legitimacija za kažnjavanje takvih zločinaca bez obzira na to gde su zločine počinili a istovremeno se ukazalo i na to da se država Izrael kao jevrejska država smatra ovlašćenom i obaveznom da sudi i kažnjava one koji su vršili zločine protiv Jevreja bez obzira gde su ih činili. Ostali detalji ovog zakona kao i razni izuzeci, ublažavanja itd. nisu ovde od daljeg interesa, izuzev još činjenice da zakon kvalifikuje kao delikt i pripadništvo onim tzv. neprijateljskim organizacijama koje su za takve proglašene statutom Međunarodnog vojnog suda i presudom istog suda kao kriminalne. Poréd članstva u tim organizacijama krivičnim delom se smatra još i članstvo u bilo kojim drugim organizacijama u neprijateljskim zemljama iz drugog svetskog rata koje su učestvovala u radu neprijateljske administracije pomažući je u proganjanju žrtava. Zakon predviđa da krivci po ovom zakonu mogu biti suđeni ponovo u Izraelu čak i ako su zaista dela već osuđena u inostranstvu. Za gonjenje ovakvih dela koja su kažnjiva smrću nema zastarelosti, dočim za ostala dela zastarelost iznosi 20 godina. Zakon dopušta i izvesna odstupanja od redovnih dokaznih pravila kod krivičnih dela ovakve vrste, što treba da olakša dokazivanje koje je inače veoma komplikovano po krivično-sudskom postupku koji važi u Izraelu.

Zakon o genocidu u stvari uvodi u unutrašnje zakonodavstvo Izraela propise međunarodne Konvencije o genocidu koju je Izrael ratifikovao. Bića krivičnih dela u njemu podudaraju se potpuno sa pomenutom Konvencijom, a suštinski i sa napred pomenutim Zakonom o kažnjavanju nacista i njihovih pomagača, ukoliko se odnosi na „zločine protiv jevrejskog naroda“, naravno s tim da se ovaj zakon odnosi ne samo na jevrejske žrtve nego na sve žrtve genocida uopšte. Krivična dela genocida kažnjavaju se načelno takođe smrću, sem opravdanih slučajeva ublažavajućih okolnosti. Zakon inače po sadržini odgovara Konvenciji o genocidu (odgovornost za zaveru, podstrekavanje, pokušaj, saučesništvo, itd., neuzimanje u obzir naređenja pretpostavljenih kao opravdavajuću okolnost, itd.). Gonjenje u Izraelu uslediće i onda ako je delo učinjeno van teritorije Izraela, a u slučaju traženja ekstradicije takvih lica delikti se neće tretirati kao politički.

Krivični postupak je uglavnom zasnovan na krivičnom postupku Engleske, sa značajnim izuzetkom da porotni sud — toliko karakterističan za Englesku — nije bio uveden za vreme mandata. Jedan amandman iz 1956. proširio je nadležnost izraelskih sudova na dela protiv države Izrael ili njenih građana i službenika ma bila ona učinjena i van teritorije Izraela.

Od propisa koji se tiču organizacije sudova treba napomenuti da su okružni sudovi nadležni za sve građanske i krivične stvari za koje nisu nadležni opštinski i gradski sudovi i drugi sudovi nižeg ranga, i da odluke okružnih sudova kao prvostepenih podležu apelaciji kod vrhovnog suda. Okružni sudovi sastavljeni su od trojice sudija ako sude za krivična dela koja su kažnjiva smrću ili sa više od 10 godina zatvora, a ovakav sastav je još dopunjen amandmanom iz 1961. godine, prema kojemu u kolegijumu okružnog suda, ako suđi o delima kažnjivim smrću, mora da bude kao jedan član sudija vrhovnog suda kojeg odredi predsednik vrhovnog suda. Vrhovni sud je najviši sud Izraela i kao takav drugostepeni žalbeni sud protiv odluka okružnog suda. Njegove presude su konačne. Po pravilu je sastavljen od trojice sudija u kolegijumu, a izuzetno kolegijum može biti i veći.

Vredi još napomenuti da je u Izraelu, kao skoro u svim zemljama, advokatura kao profesija rezervisana samo za izraelske državljane koji ispunjavaju propisane uslove u pogledu kvalifikacije, staža itd. Shodno tome, Ajhmana ne bi mogao zastupati kao branilac advokat koji ne ispunjava gornje uslove. No, upravo da bi se omogućilo odstupanje od takvog propisa, 30. novembra 1960. godine stupio je na snagu amandman zakona o advokatima koji predviđa da će lice koje nije izraelski državljanin a optuženo je za krivično delo koje se kažnjava smrću ili protiv kojeg je istraga za takvo delo u toku može — uz saglasnost izraelskog ministra pravosuđa — da uzme sebi za branioca lice koje ne ispunjava opšte uslove zakona o advokatima u Izraelu ali koje je ovlašćeno na vršenje advokature u inostranstvu. Takvo lice će za konkretni slučaj za koji je dobilo odobrenje biti tretirano kao i domaći advokat. Odobrenje može biti i opozvano ako za to postoje razlozi, ali samo uz saglasnost predsednika vrhovnog suda. Time je omogućeno Ajhmanu da za branioca uzme nemačke advokate po svome izboru, dra Roberta Servacijusa iz Kelna, poznatog u svojstvu branioca iz nekoliko procesa protiv fašističkih ratnih zločinaca pred Međunarodnim vojnim sudom, Američkim vojnim sudom i nemačkim sudovima, i nemačkog advokata Valtera Ditenbruha koji je fungirao kao zamenik dra Servacijusa.

IV

Prethodne izviđajne radnje i istragu po Ajhmanovoj stvari vodila je izraelska policija, posebno njeno odeljenje 06. Njen zadatak u konkretnom slučaju bio je dosta složen i specifičan. Iako je izvesnim delom dokaznog materijala Izrael raspolagao u momentu

Ajhmanovog hapšenja, a sem toga mogao se koristiti materijal koji je bio raspravljen u ranijim procesima protiv nacističkih i drugih ratnih zločinaca u drugim zemljama, a delimično i objavljen (kao na primer materijali Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu, Američkog vojnog suda u Nirnbergu, itd.) i razni drugi objavljeni materijali kao što su bila publikovana Saopštenja specijalnih komisija za utvrđivanje ratnih zločina u pojedinim zemljama, ipak veliki deo relevantnog materijala nije bio u rukama izraelskih vlasti niti su one u momentu početka istrage mogle sa sigurnošću znati gde i koliko takvog materijala još ima. Naravno, izvestan deo dokaza mogao se prikupiti i putem saslušanja svedoka koji su živeli u Izraelu, a koji su prethodno bili izloženi nacističkim progonima. Drugih takvih svedoka moglo je biti u inostranstvu ali o tome izraelske vlasti takođe nisu mogle imati preciznog saznanja.

S obzirom na takvu situaciju izraelski istražni organi bili su upućeni na traženje pravne pomoći od drugih država za koje se moglo pretpostaviti da takvim materijalima raspolazu. Teškoća u ovom pogledu bila je u tome što Izrael sa tim zemljama skoro ni u jednom slučaju nije imao odgovarajuće međunarodne ugovore o pravnoj pomoći, na osnovu kojih bi mogao svoje traženje pravne pomoći potkrepiti. On je bio manje-više prepušten dobroj volji tih država u pogledu saradnje. Naravno, Izrael je mogao apelovati na takvu saradnju s pozivom na jake moralne argumente i s pozivom na opštepostojecu saradnju između policijskih vlasti raznih država koja se zasniva na međunarodnoj praksi i na izvesnim međunarodnim policijskim organima, kao što je Interpol. No i u tom pogledu postojala je teškoća jer je Interpol načelno otklanjao svaku saradnju na tzv. političkim deliktima, a tretirao je — i na žalost još uvek tretira — i ratne zločine kao političke delikte. Prema tome, zadatak istražnih organa zaista nije bio lak, a njegov ishod prilično neizvestan. Treba još dodati da suštinska teškoća nije bila samo u pomenutom. Naime, prikupljanje dokaza nije trebalo biti usmereno na dokazivanje nacističkih masovnih zločina uopšte, pa ni posebno protiv Jevreja, jer su te stvari bile prilično poznate iz drugih procesa, bogato obrađene u literaturi i manje-više notorne. U procesu nije trebalo direktno da se sudi nacizmu i njegovim zločinima, niti drugim nacističkim zločincima koji su ili već bili osuđeni ili se nisu nalazili pred izraelskim vlastima, nego je trebalo suditi lično krivcu Ajhmanu, i to samo za ona dela za koja se nesumnjivo može dokazati da su povezana sa njim kao inspiratorom, naredbodavcem, saučesnikom ili direktnim izvršiocom. U tom pogledu poznati dokazni materijali bili su oskudniji nego što se pretpostavljalo, a upravo tu je trebalo raspolagati prvoklasnim dokazima, s obzirom na to da se od prvog momenta želelo da proces bude postavljen na čvrste noge i vođen na način kojem se neće moći prigovoriti zbog slabosti i propusta. Želeo se „fair trial” u punoj meri, imajući u vidu istorijski karakter procesa i veliku pažnju s kojom su svetska i stručna javnost pratile svaki detalj.

... U pronalazaženju dokaza van Izraela izraelski organi nisu naišli svagde na jednako razumevanje. Neke su zemlje odbile zahtev za saradnjom druge su mu udovoljile veoma ograničeno i u nezvaničnoj formi (indirektno, preko jevrejskih i drugih organizacija), a neke nisu raspolagale značajnim materijalom. Kod svega toga igrali su ulogu ne samo čisto pravni momenti nego i politički stavovi prema državi Izrael i razni drugi obziri i okolnosti.

Treba napomenuti da je Jugoslavija bila jedna od onih zemalja koja je ukazala punu saradnju, dozvolila dolazak izraelskih organa u našu zemlju i stavila im na raspolaganje sve materijale koje smo imali. Ovakva kooperacija bez rezervi naišla je na veliko priznanje u izraelskoj pa i svetskoj javnosti, a i objektivno je znatno doprinela uspehu procesa u pogledu snabdevenosti jakim i konkretnim dokazima.

Sve u svemu, u istrazi je prikupljeno dovoljno materijala za podizanje ubedljive i konkretne optužnice i suzbijanje bitnih prigovora odbrane, o kojima će još biti reči.

Treba još napomenuti da je sam okrivljeni Ajhman u policijskoj istrazi postao jedan od važnih dokaznih izvora. Protokoli o njegovim saslušanjima u istrazi iznose preko 3000 strana. U razgovorima sa izraelskim istražnim organom kapetanom Lesom, Ajhman je bio neobično elokventan. On je, doduše, od samog početka išao određenom linijom svoje odbrane, zasnovanom na dve-tri bitne tačke. Mnogih stvari se nije hteo sećati, pozivajući se na dugo proteklo vreme od događaja, te ih je prihvatao tek u slučaju pokazivanja nepobitnih dokaza iz drugih izvora i često njegovih sopstvenih pismenih naređenja i sl. Kod onih pak stvari koje je priznao i morao priznati konzekventno se pozivao na to da je radio po višem naređenju kome se nije mogao suprotstaviti i da je on uopšte bio samo mali „šraf” u izvršnoj mašineriji nacističkog aparata, koji takoreći ništa značajnije nije mogao sam odlučiti. Najzad, stalno je isticao kako on i njegovo odeljenje IV b4 u Glavnom uredu za bezbednost Rajha, koje je bilo tzv. referada za jevrejske poslove, uopšte nisu imali nikakve druge veze sa progonima i uništavanjem Jevreja sem obezbeđivanja transportnih sredstava za njihovo prevoženje na određena mesta. Sve drugo, tj. zlostavljanja, mučenja i masovna likvidacija, bili su u nadležnosti drugih organa, kao što su: komande logora, posebne jedinice za uništenje, tzv. ajnzac-grupe, služba bezbednosti (SD), jedinice SS, tajna državna policija (Gestapo) i dr. No, i unutar takve svoje koncepcije, usmerene na sopstvenu odbranu, Ajhman je dao mnogo podataka o svojoj krivici, do tada nepoznate uvide u funkcionisanje čitavog nacističkog zločinačkog aparata, a i izvestan broj podataka o zločinima drugih koji do tada nisu bili dovoljno poznati.

V

Optužnica glavnog tužioca Izraela protiv Ajhmana stavlja mu na teret 15 grupa krivičnih dela, a pravno je zasnovana u prvom

redu na napred pomenutom Zakonu o kažnjavanju nacista i njihovih saradnika iz 1950. godine. Ona je relativno kratka i iznosi svega 15 štampanih stranica. Ona tereti Ajhmana za učestvovanje u ubistvu više miliona Jevreja u svojstvu lica koje je bilo odgovorno za izvršenje nacističkog plana za fizičko uništenje Jevreja, poznato pod imenom „konačno rešenje jevrejskog pitanja”. Ajhman se čini odgovornim za masovno ubijanje Jevreja u velikim logorima smrti Aušvicu, Helmnu, Belzenu, Sobiboru, Treblinki, Majdaneku i drugde. Takođe mu se stavlja u odgovornost masovno ubijanje Jevreja u okupiranim delovima Sovjetskog Saveza po tzv. ajnzac-grupama (ukupno 4), kao i za masovno ubijanje Jevreja u koncentracionim logorima, getima i sl. u okupiranim delovima Austrije, Italije, Bugarske, Belgije, baltičkih zemalja, Poljske, Danske, Holandije, Mađarske, Jugoslavije, Grčke, Luksemburga, Monaka, Norveške, Čehoslovačke, Francuske i Rumunije. Pored masovnog direktnog fizičkog uništavanja optužnica mu stavlja na teret najrazličitije oblike mučenja i zlostavljanja, deportacije, podvrgavanje nehumanim uslovima, masovna hapšenja i sl. Posebnu grupu krivičnih dela čini delatnost oko sprečavanja porođaja putem prinudnih abortusa i sl. Nadalje, optužnica obuhvata dela pljačke privatne i javne jevrejske imovine u vrednosti više milijardi maraka, ostvarene najrazličitijim sredstvima tobožnjih zakonskih mera, konfiskacija, kontribucija i najvulgarnije otimačine. Od ostalih dela koja optužnica spominje treba još naročito navesti kategoriju ratnih zločina izvršenih za vreme rata u okupiranim oblastima ne samo protiv Jevreja nego i protiv drugih stanovnika. Isto tako poseban predmet optužnice čine i masovni zločini protiv čovečnosti, izvršeni nad civilnim stanovništvom okupiranih oblasti. U toj kategoriji optužnica posebno navodi masovnu deportaciju oko pola miliona Poljaka i masovnu deportaciju Slovenaca iz Slovenije u Srbiju, koja je bila planirana za čitavo slovenačko stanovništvo, a faktično ostvarena nad oko 14.000 Slovenaca. Isto tako se posebno stavlja na teret optuženom kao zločin protiv čovečnosti masovno deportiranje Cigana i njihovo sprovođenje u koncentracione logore u svrhu potpunog fizičkog uništenja. Posebno delo navedeno u optužnici je i odgovornost za ubijanje stotinu dece iz sela Lidice u Čehoslovačkoj. Na kraju optužnice Ajhmanu se stavlja u teret pripadništvo kriminalnim organizacijama SS, SD i Gestapo, koje su za takve oglašene presudom Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu od 1. oktobra 1946. godine.

Za potkrepljenje navoda optužnice javni tužilac je tražio saslušanje 39 svedoka pred sudom i ponudio veliku količinu pismenog dokaznog materijala.

Detaljno obrazloženje ove optužnice glavni tužilac Izraela dao je u dugom izlaganju koje je trajalo pune tri sedmice pretresa 17. i 18. aprila 1961. godine. U tom obrazloženju koje predstavlja veoma uspešno delo pravne, moralne i političke argumentacije, glavni tužilac je nastojao da objasni ideološke korene i poreklo nacizma,

njegove zločinačke planove od samog početka, ulogu organizacije SS, SD i Gestapoa u ostvarenju toga plana, a posebno ličnu funkciju i odgovornost optuženog kao pripadnika tih organizacija i neposredno zaduženog za sprovođenje masovnog uništenja Jevreja od početka drugog svetskog rata do propasti nacističkog Rajha. Na vrlo plastičan način prikazani su uništenje Jevreja u pojedinim zemljama koje su bile pod vlašću nacizma i nepopravljiva šteta koja je time naneta Jevrejstvu kao celini i čovečanstvu uopšte.

Ovo obrazloženje optužnice obuhvata oko 150 štampanih strana.

Pre prelaska na meritorno saslušanje optuženog, njegov branilac je istakao tri bitna prethodna prigovora, i to: 1) da izraelski sud ne može biti dovoljno objektivan u ovoj stvari, jer je sastavljen od Jevreja koji su razumljivo osećajno pod jakim uticajem strahovite tragedije jevrejskog naroda pod fašizmom, te da bi zbog toga neki neutralni ili međunarodni ili mešoviti sud mogao dati veću garantiju za objektivnost čitavog postupka; 2) da izraelski sud nema jurisdikciju po ovoj stvari iz razloga jer je zakon o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika, na kojem se zasniva nadležnost suda, u suprotnosti sa međunarodnim pravom i 3) jer je optuženi silom otet i doveden pred ovaj sud. Svoje prigovore obrazložio je branilac Servacius pored ostalog i time da je pomenuti zakon donet ex post facto, tj. mnogo posle izvršenih dela, što je protivno principu da niko ne može biti kažnjen za dela za koja u vreme njihovog činjenja nije bilo krivično-pravnih sankcija. Osporio je od Ajhmana još u Buenos Airesu potpisanu izjavu da se sam potčinjava izraelskoj jurisdikciji kao iznuđenu, te time želeo da potkrepi svoj argumenat da se suđenje ne može obaviti jer je samo dovođenje okrivljenika bilo izvedeno na protivpravan način. Javni tužilac je na ove prigovore odbrane dao svoje vrlo detaljne protivrazloge, u koje, međutim, ovde nećemo ulaziti, jer ćemo ih razmotriti prilikom analize same presude. Pošto je branilac Ajhmana reagovao na izlaganja glavnog tužioca i uglavnom ostao kod svojih prigovora, sud je doneo odluku kojom otklanja prethodne prigovore kao neopravdane, s tim da će na njih u presudi dati detaljno svoje obrazloženje. Time je otvorena meritorna rasprava.

Na pitanja suda da li se oseća krivim po pojedinim tačkama optužnice, Ajhman je na svaku tačku optužnice odgovorio da u smislu optužnice nije kriv. Dalji tok pretresa koji je tekao sa manjim prekidima skoro godinu dana, ovde ne možemo prikazati. On se uglavnom bavio utvrđivanjem u optužbi iznetih činjenica putem velikog pismenog dokaznog materijala i putem saslušanja samog optuženog i većeg broja svedoka optužbe i manjeg broja svedoka odbrane. S obzirom na strahovite činjenice o kojima se radilo, atmosfera pretresa bila je često do maksimuma napeta, te je sud u više mahova morao upotrebiti najenergičnije mere da održi potreban red i mir u sudskoj dvorani. Odbrana je do maksimuma ko-

ristila svoje mogućnosti iznošenja argumenata i dokaza u prilog optuženog, što je sud tolerisao više nego liberalno.

* * *

U nastavku originalnog rukopisa sledi poglavlje: „*Izraelska jurisdikcija i suđenje ratnim zločincima — povodom suđenja ratnom zločincu Adolfu Ajhmanu*”.

Ovo se poglavlje — koje je bazirano na izvodima presude jerusalimskog suda — izostavlja jer je čisto stručne prirode. U njemu autor piše o odnosu Međunarodnog prava prema izraelskom Zakonu o kažnjavanju nacističkih saradnika od 1950. godine, citira izvode presude jerusalimskog suda i navodi činjenice na osnovu kojih je zasnovana nadležnost izraelskog suda.

* * *

Neki psihološki i sociološki aspekti Ajhmanovog procesa

U svojoj optužnici glavni javni tužilac Izraela rekao je, između ostalog, dve veoma značajne stvari. Govoreći o Ajhmanu i drugim nacistima i o pitanju njihovog kajanja, rekao je: „Ako ima ikakvog žaljenja u njihovim srcima, to je samo zato što njihov ogavni posao nije bio dovršen. Ako ima ikakve tuge, to je samo zato što od njih izabrana sredstva nisu bila dovoljno efikasna da okončaju zadatak.” S ovim rečima tužilac je dao karakteristiku psihičkog stanja onih Nemaca nacista, od kojih su mnogi još živi i aktivni, a to psihičko stanje je bila pretpostavka za izvođenje masovnih ubistava u srazmerama koje svet nikada ranije nije poznao.

U svojim završnim izlaganjima, pak, javni tužilac je rekao: „Postoji nada da iznošenje svih zala na svetlost dana može da doprinese tome da se ovako nešto nikad više ne dogodi.” Donekle sličnu misao formulisao je u svojim završnim izlaganjima i branilac dr Servacius, iako ciljajući na drukčiji ishod procesa. On je rekao da proces treba da bude okončan na način koji će poslužiti kao opomena za istoriju i kao doprinos stvari mira. Obojica su dakle podvukli istorijski značaj procesa u smislu koji treba daleko da prevaziđe značaj samog optuženog koji je, na kraju krajeva, bio policijski službenik ne naročito visokog ranga, a koji je uglavnom sa svoga pisaceg stola u Berlinu stavljao u pokret, dirigovao i nadziravao istrebljenje oko 6 miliona Jevreja u Evropi. No, preko njegove ne suviše značajne ličnosti, ovaj pretres je zaista izazvao razmišljanja kod ogromnog broja ljudi ne samo o Ajhmanovim i nacističkim zločinima uopšte, nego o granicama i mogućnostima nečovečnosti u odnosima između ljudi, a naročito u vezi sa tehničkim mogućnostima uništavanja koje pružaju današnja nauka i tehnika.

Gledani u tom širem sklopu, pravni interes i pravni problemi Ajhmanovog procesa predstavljaju samo jedan njegov aspekt, i to

možda ne najvažniji. Čini se da su moralno-filozofski aspekti kao i aspekti političkih nauka, kriminologije, sociologije i psihologije, a naravno, i istorije, — značajniji od pravnih. Proces i događaji koji su ga izazvali ući će svakako u istoriju civilizacije, koja je zajednička celoj savremenoj generaciji ljudi, a čiji je produkt i sâm monstrum zvan Ajhman. Upravo zato su mnogi kulturni ljudi nekako odbijali da prate proces i da ga diskutuju, otklanjajući sa gađenjem bilo kakvu identifikaciju sa tako negativnim produktima civilizacije, čije velike pozitivne tekovine rado prihvataju i sami izgrađuju. Međutim, teško je negirati da je civilizacija jednog vremena i jedne veće geografsko-sociološke društvene agregacije ipak jedna celina svoje vrste, te da su, na primer, veličanstveni stvaralac Leonardo da Vinči i krvavi tiranin Čezare Bordžija deca iste sredine i istog vremena.

Gledajući tako, s pravom su neki postavili pitanje da li je pri organizovanju i vođenju ovog procesa vođeno dovoljno računa o ovim aspektima, ili su oni donekle bili samo nuzprodukt jedne suštinski rutinske pravne procedure. (Vidi na pr. članak „The Trial and Eichmann” od Harolda Rozenberga, časopis „Commentary”, New York, novembar 1961.) Bilo je mišljenja da je proces u tom aspektu sumnjive vrednosti, jer nije verovatno da će na bilo koji način zaplašiti eventualne masovne ubice fašističkog ili sličnog tipa koji čekaju svoj trenutak. Bilo je mišljenja da je proces nepoželjan jer će ponavljanje takvih grozota pred širokom svetskom javnošću otvoriti mnoge jedva zalečene rane žrtava više nego što će opomenuti potencijalne nove zločince. U svakom slučaju proces je imao tragičnu notu u oživljavanju nedavno prošlih strahota. Neki su smatrali da u tom smislu proces dejstvuje kao katarza antičkih tragedija. Drugi su smatrali da proces u stvari nije proces zločincu Ajhmanu, nego proces nacističkom i sličnom divljaštvu. Bilo je mišljenja da je glavni zadatak i glavni uspeh procesa da potseti mlađe generacije u Izraelu, koje same nisu preživele užase nacizma, na sve ono što su njihovi očevi i drugi bliski srodnici morali da pretrpe, te da ih za to treba jačati u povezanosti sa prošlošću i borbenosti protiv eventualnih sličnih pojava ubuduće. Dok je branilac Servacius na razne načine podvlačio političku notu procesa, drugi, među njima i sâm predsednik izraelske vlade Ben Gurion, naglašavali su njegov istorijski karakter. Mišljenja smo da politički momenat u procesu doista nije igrao prvorazrednu ulogu, jer je sav materijal koji je tretiran bacaо svetlost na prošlost i ni u kom smislu nije bio neki uvod u seriju političkih procesa protiv neke određene grupe koja je trebalo politički da se diskriminira i likvidira, kao što je na pr. bio slučaj sa serijom antikomunističkih procesa u SAD otpočetih za vreme makartizma sa procesom protiv Algera Hissa, ili kakvi su bili poznati staljinski procesi protiv velikog broja njegovih protivnika iz redova starih boljševika. U ovom slučaju nije bilo ni intencije, a ni realne mogućnosti za otpočinjanje takve serije

procesa iz političkih razloga. Kao istorijski proces, ovaj proces nije promašio. Psihološki uzev, možda je trajao nešto predugo, što je nužno dovelo do opadanja pažnje i interesa široke javnosti, koja ne može — u ovako dinamičnom svetu gde se takoreći svakodnevno dešavaju veoma uzbudljivi i aktuelni događaji — da se koncentriše kroz više meseci na jedno suđenje, pa ma kakvi bili njegovo vođenje i njegov sadržaj (ta ista psihološka slabost bila je konstatovana i kod velikog Nirnberškog procesa). Druga psihološka slabost bila je možda i u tome što je izneto isuviše mnogo strašnih detalja koje prosečni normalni čovek više nije mogao da prima u svoju svest.

Sa gledišta posmatranja samog optuženog bilo je od početka prilično očevidno da je on iskonstruisao ne samo jednu određenu liniju svoje pravne odbrane nego i svoje psihološke ličnosti i karaktera, koja nije bila nimalo adekvatna sa njegovom pravom slikom ali koju je on konsekventno održavao do samog trenutka egzekucije. Suštinski, on se prikazao kao čovek koji je doduše aktivno učestvovao u ubijanju miliona Jevreja, ali koji lično čak nije bio ni antisemita u blažem smislu reči, nego je naprosto vršio dodeljenu mu dužnost na osnovu discipline i date zakletve, i to ne kao neki faktor sa mogućnošću bilo kakvog samostalnog odlučivanja, nego kao mali šraf u velikoj nacističkoj mašineriji. Od samog početka bilo je jasno i optužbi i sudu, a verovatno i odbrani, pa čak i najvećem delu javnosti, da je ovakva Ajhmanova pozitura veštačka i neadekvatna, ali okviri procedure omogućili su da se ceo proces odigra u formalnom ambijentu koji je Ajhman u tom pogledu oko sebe stvorio. Kako je sâm glavni tužilac Izraela izjavio u jednom razgovoru (sa piscem ovog članka), proces je u stvari vođen protiv nekog imaginarnog Ajhmana, a ne protiv realnog. Optužba nije uspela da razbije tu imaginarnu sliku do kraja, iako je pružala obilne dokaze za njenu nepostojanost.

Argument da se sudilo više nacizmu nego Ajhmanu lično nije bez osnova, ali se ne može u celosti ni prihvatiti, i to iz dva razloga: prvo, antisemitizmu kao takvom nije bilo naročito potrebno ponovno suditi 1962. godine u Jerusalimu, kada mu je dovoljno suđeno već 1945. i 1946. godine u Nirnbergu, pa i u drugim procesima protiv nacista u nizu zemalja. Drugo, ako je trebalo suditi nacizmu, pa i antisemitizmu kao pojavama, proces je bio preuzan jer nije ni dodirnuo fašističke i antisemitske pojave u nizu zemalja i ličnosti koje u Nirnberškom procesu i sličnim procesima nisu bile ni pomenute.

Svakako proces je bio koristan za informisanje sveta o mnogim pojedinostima koje nisu bile dovoljno poznate ili su delimično već pale u zaborav. Ali, izneti materijali u izvesnoj meri su razbijeni prema potrebama i metodi sudske procedure, što aspektu procesa protiv nacizma i fašizma umanjuje onu celovitost koju možemo susretati u jedinstveno koncipiranim istorijskim radovima koji osvetljavaju taj period, kao što je na pr. poznato delo Geralda

Rajklingera „Konačno rešenje”, objavljeno 1952. godine, ili knjiga Viljema Šilera „Uspon i pad Trećeg Rajha”, objavljena 1961. godine, pa i druge. U tom smislu se neminovno pojavilo kod mnogih i pitanje koje se već čulo i povodom Nirnberškog procesa i drugih, tj. da li su sudski procesi uopšte osobito adekvatna forma da se o istorijskim epohama i kompleksnim pojavama čitavih režima doneše istorijski opstojni zaključak.

Najzad u vezi sa ovim razmišljanjima treba ukazati i na izvesne sektore javnog mišljenja posebno jevrejskog javnog mišljenja u Izraelu i van njega da proces ako se već održava ne bi trebalo da se završi smrtnom presudom i egzekucijom Ajhmana, jer fizička smrt jednog lica, makako čudovišnog, nije adekvatna kompenzacija za mučeničku smrt mnogih miliona, a za takvo delo ne postoji komenzurabilna kazna. Istican je u tom sklopu još i drugi argumenat, naime da smrtna presuda i njeno izvršenje predstavljaju samo donekle banalizirano ponavljanje nečega što je u takvim i sličnim slučajevima primenjivano, a da bi kvalitativno novo bilo kada bi se zločinac ostavio u životu i učinio pokušaj da se od njega zaista stvori preobraženi drukčiji čovek, koji bi u svojoj najintimnijoj unutrašnjosti sazeo ka sagledavanju svoje užasne prošlosti. Bilo je sličnih prigovora i u nekim religiozno mističnim koncepcijama, koje su pošle od toga da ne treba u beskonačnost uzimati „krv za krv” i da ne treba okaljati ruke krvlju ovakvog neljudskog čudovišta. Sa filozofskog aspekta gledano, može se, naravno, diskutovati o svim ovim gledištima, što, dakako, nije naš zadatak u ovom okviru. Treba, međutim, istaknuti da su ovakve koncepcije ipak bile samo izraz malih grupa javnog mišljenja, iako je među njima bilo i vrlo istaknutih pojedinaca, kao što su na primer veliki filozof Martin Buber i drugi. Pretežna, u stvari ogromna većina javnog mišljenja u Izraelu, pa i u ostalom svetu, prihvatila je gledište da bi svaka druga forma, van okvira vrlo striktnog sudskog procesa, bila još labilnija i podobnija za razne prigovore. Ako se stvar već formalno rešava kroz sudski proces, njegov krajnji ishod ne može biti drugi nego maksimum moguće kazne po zakonu koji je osnov procesa, tj. smrtna kazna, bez obzira na njenu suštinsku nesrazmernost prema golemosti zločina. Na ovaj ogromni deo javnog mišljenja izrečena smrtna kazna i njeno izvršenje delovali su kao jedino moguće i logični završetak procesa.

Kao psihološku bizarnost treba napomenuti još i to da je lično ponašanje optuženog od samog momenta njegovog hvatanja, pa do izvršenja smrtna kazna bilo veoma disciplinovano i kooperativno. On se bez ikakvog odupiranja podvrgavao svim pravilima kućnog reda u zatvoru, svim zahtevima istrage i svim pravilima ponašanja na pretresu. Takav je bio i opšti nivo njegovih izjava, odgovora, primedaba i pismenosti u formulisanju i sl. Pitanje koje psihološki nije bilo rešeno ni do kraja, ostalo je: da li je sve to bila neka maska ponosa ili prezira, ili naprosto smišljena taktika koja je trebalo da

dokaže kako je on, eto, jedan poslušan i disciplinovan mali čovek koji je isto tako slušao naređenja svojih nacističkih gospodara kao što sada sluša naređenja izraelskih organa u čijoj je vlasti. Bez obzira na to šta je bio krajnji motiv, Ajhman je uspeo da se do samog momenta vešanja konsekventno održi na toj liniji, pa čak i sa izvesnim filozofskim primesama u nekim svojim izjavama i u svom oprostajnom govoru pod samim vešalima. Sve to nije mnogo doprinelo rešavanju zagonetke o psihi takvih fašističkih arhizločinaca, sa kojom smo se susretali i u nizu ranijih suđenja. Zagonetka je utoliko složenija što je i Ajhman, kao i mnogi drugi slični zločinci, bio manje-više normalan mali građanin sve do momenta dok ubilačka mašina nacizma nije stupila u puni pogon i nije i njemu lično dala svoja krvava naređenja. Poznato je i za Ajhmana da je pre početka svoje krvave službene karijere bio vredan i uredan mali činovnik, brižljiv i nežan otac porodice, itd., a da je to ostao čak i u vreme kada je najstrašnije zločine vršio. A isto tako je poznato da je od momenta sloma nacizma i prestanka svoje zvanične funkcije, kada je uspeo da pobegne, kroz 15 godina nastavio da živi kao mali radnik i činovnik, vodeći uredan i normalan porodični život i ne čineći ni najmanje presteupe protiv poretka zemlje u kojoj se sklonio. Sve nam to pokazuje da u ovim slučajevima nije reč ni o kakvoj vrsti urođene, nasleđene ili inače uslovljene sklonosti ka društveno-ekstravagantnom i kriminalnom ponašanju, nego o kriminalitetu svoje vrste koji je isključivo formiran odgovarajućom indoktrinacijom jednog društveno-političkog sistema, koji je uspeo da mnoge svoje pristalice uveri u to da je sve što čine korisno po zajednicu kojoj pripadaju, u širem smislu čak i po ceo njihov narod i po svet uopšte, tj. da uopšte i nije reč o teškim kriminalnim delima, nego pre o patriotskim žrtvama discipline i dužnosti. Ajhman se do kraja hvatao za takvu koncepciju jer bi mu ona omogućila da od sebe otkloni ličnu odgovornost, i to ne samo formalno nego i intimno, a da istovremeno tu odgovornost prebaci na sam sistem u čijoj službi je bio i na svoje pretpostavljene u tom sistemu. Dok je sebe do kraja želeo prikazati kao malog činovnika koji je izvršavao naređenja drugih, i koji je sa uništenjem miliona ljudi direktno imao samo toliko veze što se morao brinuti za njihov transport sa jednog mesta na drugo, on nije bio nimalo škrt u terećenju svojih pretpostavljenih na raznim nivoima, štedeći uglavnom do kraja svoje potčinjene. To je vrlo karakteristično, a pri tome nije moglo biti od naročitog značaja da njegove izjave mogu imati praktične posledice za one koje je teretio, jer trenutno to nije bilo na dnevnom redu, a čini se da je njemu samom bilo potpuno indiferentno. Veoma je karakteristična njegova izjava koju je još u vreme vlasti dao svom intimnom prijatelju Diteru Visliceni-u, a koji je o tome svedočio u Nirnbergu. Ajhman mu je navodno rekao: „Najvažnije je da čovek uvek bude pokriven od nekoga od svojih pretpostavljenih.” On je izbegavao svaku ličnu odgovornost i bri-

žljivo se zaklanjao iza svojih pretpostavljenih navodeći ih da prime odgovornost i za sve njegove lične akcije ili inicijative. U tom smislu treba povezati i njegove izjave da se smatra nevinim „u smislu optužnice“ sa izjavama kojima je izričito potvrdio pred sudom da uništenje miliona Jevreja od strane nacizma smatra jednim od najstrašnijih zločina u istoriji čovečanstva.

Psihološki gledano, interesantna je još jedna činjenica, koja se odigravala van okvira procesa i nekoliko godina pre procesa. Taj isti Ajhman koji se nekoliko godina vešto krio u Argentini, ipak je nekako osetio strasnu želju da svoju pravu istoriju nekome ispovedi. Tako je još 1956. godine detaljno ispričao pravu istoriju svoga života, uključivo i sve svoje zločine, jednom strancu u Buenos Ajresu, koga je vrlo površno poznavao. Odakle ta potreba da ipak demaskira svoj inkognito na način koji je još tada mogao postati vrlo opasan po njega? Izgleda da ta njegova želja za ispovešću, u kojoj se valjda krila i želja za isticanjem svoje nekadašnje vlasti i važnosti, nije sasvim prestala ni onda kad je već bio u vlasti izraelskih organa, jer je upravo nepojmljivo sa kakvom je obilnošću i blagorečivošću govorio u istrazi a donekle i na procesu, naravno ipak ne zaboravljajući osnovnu liniju i konstrukciju svoje odbrane. Na takav način, Ajhman je u neku ruku igrao dvostruku ulogu „servilnog heroja“, kako ga je duhovito nazvao napred pomenuti Harold Rozenberg. S jedne strane, on tobože nije bio niko i ništa, koji je dejstvovao samo po tuđim naređenjima. S druge strane, taj niko i ništa bio je sposoban da savlada sebe samoga i svoje slabosti i da do kraja izvrši svoju strahovitu dužnost, po kojoj bi verovatno bio spreman da ubije i svoju rođenu decu, ako bi mu tako bilo naređeno. Time on nekako postaje protagonist jedne etičke drame koja je više unutarinja nego spoljna. Indirektno, iako mu to možda nije bila intencija, upravo ovakvom svojom igrom Ajhman je možda više kompromitovao deformirajuću i neljudsku suštinu nacizma nego da je pokazao direktno priznanje, kajanje i primanje odgovornosti. Pokazao je, naime, kakve etički bezvredne kreature takav režim nužno proizvodi.

O ANTISEMITIZMU*)

Uglavnom znate da je proces po krivici Adolfa Ajhmana, koji ovih dana treba da počne u Izraelu, već sam po sebi sigurno jedan veoma zanimljiv proces. To je jedan od takozvanih velikih procesa,

*) Na poziv istorijske katedre Filozofskog fakulteta u Beogradu održao je prof. dr Albert Vajs u aprilu 1961. godine za doktorande i naučne stipendiste pomenute katedre ciklus od 6 predavanja sa temom „Ajhmanov proces i tragedija Jevrejstva pod fašizmom.“ U ovim predavanjima predavač je izložio istorijske i sociološke korene nacističkog plana za istrebljenje Jevreja, važ-

kakvih povremeno ima, koji su ne samo u istoriji pravosuđa nego i u širokoj društvenoj istoriji kao izvesni značajni refleksi povređenih političkih i društvenih zbivanja datih epoha. I po tome taj proces po svom značaju zaista daleko prevazilazi sve što je u njemu sa pravne i pravosudne tačke gledišta interesantno. Ukoliko stignemo, mi ćemo se osvrnuti i na najinteresantnija i najkrupnija pravna pitanja koja se postavljaju u vezi sa ovim problemom. Međutim, kako će kroz pet dana proces početi i kako će se o njemu, verovatno, mnogo pisati i u našoj štampi, mi ćemo se na ova dva-tri časa pozabaviti nekim pitanjima koja su, takoreći, šira pozadina i okvir tog procesa i koja mu u stvari daju onaj pravi značaj koji daleko prevazilazi pitanje da li i u kojoj meri će se optužnica dokazati i kako će konkretni optuženi biti osuđeni. To je sigurno jedan od aspekata koji po pravnoj strani neminovno pripada procesu, ali ni izdaleka ne bi privukao toliku pažnju kakvu je proces i do sada, počev od samog, prilično zanimljivog načina shvatanja svega onoga što se oko procesa i posle toga desilo, izazvao u svet-skoj javnosti. Naša je štampa objavila čitavu seriju napisa o zločinima koji Ajhmana uglavnom terete i te činjenice su danas pretežnim delom sasvim dobro poznate. U svome izlaganju ne bih se suviše dugo zadržavao na ponavljanju tih činjenica, najmanje na njihovim pojedinostima, jer se to može pratiti i na drugom mestu. Mada su strašne, one ne mogu biti materija za izlaganje u jednom istorijskom kursu. Ono što se meni čini da je kod ovog procesa u okviru naših razgovora od značaja, to su uglavnom tri pitanja. Jedno je pitanje društvenih uslova iz kojih takve vrste zločina mogu da nastanu i stvarno nastaju. Jer, analiza ovih pojava i društvenih uslova, istorijskih, političkih, ideoloških itd. koji predstavljaju tle na kome mogu da niknu ovakvi strahoviti masovni zločini kao što su ovi, pokazuje da oni nisu jedini i da ima dosta takvih i drugih sličnih zločina. Drugo je pitanje kakvi se psihološki problemi u vezi sa time pojavljuju, a kojima će posebne nauke — psihologija, sociologija i antropologija, nadovezujući se na masovne zločine nacista, zainteresovati mnoge slojeve. I treće pitanje, na kraju krajeva, kakav je zaista u tome aspektu istorijski značaj jednog ovakvog procesa, kako s obzirom na prošlost tako i s obzirom na mnoge aktuelne događaje i pojave u svetu. Dakle, u tim okvirima ćemo nastojati da obuhvatimo celu tu problematiku, a same konkretne činjenice oko uništenja Jevreja od strane nacista ilustrovaćemo više sa nekoliko najglavnijih podataka i najmarkantnijih primera, a ne u jednom sistematskom izlaganju čitavog toka kretanja.

Tema, ako je ovako postavimo, zapravo bi morala da počne negde dosta daleko. Ja bih rekao da bi u stvari trebalo da počne

nije podatke o ostvarenju toga plana i njegove posledice, rezultate dosadašnjih istraživanja o ovom najvećem genocidu u novijoj istoriji i o karakteriologiji ratnih zločinaca, kao i ulogu zločinca Ajhmana i moralno-politički značaj procesa protiv njega. — Ovde donosimo predavanje sa prvih časova u kojima se obrađuje tema o antisemitizmu, snimljena na magnetofonskoj traci. (Prim. red.)

sa istorijskim osvrtom na jednu pojavu koja se u modernoj terminologiji, relativno sasvim novoj, od polovine XIX veka pa naovamo, na evropskim jezicima označavala kao tzv. antisemitizam. Znači, kada se u jevrejskoj literaturi govori o antisemitizmu, onda se konkretno ne misli da on ima neki stav protiv semita uopšte, koji predstavljaju širu ljudsku grupu, nego se konkretno misli na antijevrejstvo, odnosno na jedan određeni neprijateljski stav prema Jevrejima. Izraz „antisemitizam“ koji je polovinom XIX veka dobio pravo građanstva naročito u Evropi potekao je, kao što ćemo videti, iz jedne u suštini naučno potpuno pogrešne pretpostavke. U stvari, antisemitizam kao pojava, uzevši u celini — a ja bih rekao, dakle, neprijateljski i diskriminatorски stav nejevrejske sredine protiv jevrejske manjine, jer je to u krajnjoj liniji suština antisemitizma — jeste jedna dosta stara pojava. Nju možemo da pratimo još od antike naovamo. Naravno, kada kažemo to, ne mislimo na normalne antagonizme, neprijateljstva koja su se pojavljivala među narodima i zemljama u davnim vremenima, koja su se manifestovala u uzajamnim ratovima i drugim sukobima, podjarmljivanjima itd. Postoji veliki broj takvih pojava u istoriji; imamo bezbroj ratova među najrazličitijim zemljama, primere uzajamnog podjarmljivanja itd. uvek praćene izvesnim diskriminatorским merama ekonomskog karaktera, fizičkim merama uništenja i raznim drugim merama, porobljavanjem itd. Istorija je, na žalost, puna takvih pojava, naročito rimska istorija, od davnih davnina. To je odraz određenog stepena razvitka, što ni do danas nije potpuno prevaziđeno. No, nadamo se da se nalazimo na raskršnici jednog takvog vremena, kada će slične pojave postepeno nestati. Ali najbliža prošlost, pa i sadašnjost, pune su napetosti koje barem hipotetički nimalo ne isključuju i dalje mogućnosti takvih obračunavanja među ljudskim grupama kao što su ratovi i njihove strašne posledice.

Međutim, ovde je reč o nečem drugom. Ono što je specifično kod antisemitizma kao pojave, kao jedne od pojava takve vrste, nije taj normalni antagonizam, neprijateljstvo među raznim narodima i raznim zemljama, nego je u suštini jedan drugi problem, jedna druga pojava, takođe vrlo stara u ljudskoj istoriji, koju bih ja zbirnim imenom nazvao „manjinskim problemom“.

Antisemitizam je u stvari jedna od specifičnih manifestacija mnogo šireg problema, koji mi danas, našom terminologijom, nazivamo „manjinskim problemom“. Jedan bitni momenat sastoji se u tome što možemo takođe od davnih davnina pratiti činjenicu da je — ukoliko u datoj društvenoj sredini sticajem niza istorijskih okolnosti, koje mogu biti veoma važne za sve, žive izvesne grupe — to u istoriji mnogo puta bio uzrok izvesnih trenja i neslaganja i da se često manifestovalo na taj način što je većina, bilo po broju ili po faktičkoj vlasti, tu razliku izživljavala tako da je manjinu stavljala u podređeni, potčinjeni ili, kako bismo danas

kazali, diskriminirani položaj. To je jedan fenomen, takođe vrlo star u ljudskoj istoriji, za koji na određeni način ima primera u doba prve ljudske zajednice. U najstarija vremena prvobitne zajednice koja možemo da dokučimo, opšta praksa i opšti stav prema svakome koji ne pripada grupi bili su načelno neprijateljski do krajnjih konsekvencija. Drugim rečima, kada je jedan rod došao u sukob sa drugim i uhvatio nekog njenog pripadnika, bila je opšta praksa da se takav ubije. Kasnije su nastupile izvesne promene, i to kada su kontakti između raznih ljudskih grupa postali češći, kada su se pojavile uzajamne veze putem ženidbe, razmenom dobara, trampom, itd. Tada vidimo da se ta najradikalnija neprijateljstva, najradikalniji neprijateljski stav koji je značio uvek likvidaciju onoga koji ne pripada grupi, počeo ublažavati, modifikovati na razne načine. Često je uhvaćeni bio pušten kada se sukob svršio. Docnije, kada se stiglo do onog stepena razvoja gde je čovek bio u stanju da daje viškove proizvoda i kada je došao do saznanja da ima više računa da pobeđenog neprijatelja ne ubije, da ga sačuva kao svog roba i iskoristi njegovu radnu snagu, koja je u izvesnom stepenu već bila u razvoju i kadra da producira više vrednosti, sledila je ona poznata mera da ga potčini sebi. Tako mi objašnjavamo, kao što znate, i postanak ropstva. Zato, ranije, dok rad nije bio dovoljno produktivan, nije se isplatilo držati čoveka, jer nije mogao proizvoditi više nego što je za sopstveno održavanje i potrošio. U onom momentu kada je mogao da proizvodi više nego što je potrošio, postao je zarobljenik. Tada je pobeđnik imao više računa da ga hrani, jer je od toga imao efektivne koristi. Na taj način je onda ropstvo postalo markantni vid diskriminacije ljudi prema ljudima, grupe prema grupama, koji se održao nekoliko hiljada godina kao dominantna, ekonomska formacija. U stvari, dakle, radilo se, u krajnjoj analizi, o jednom ekonomskom interesu koji se drukčije nije mogao ostvariti. Pobeđeni neprijatelj se mogao eksploatirati samo na taj način ako se on kao subjekt potpuno podvrgnuo pobeđniku. To je bio jedan od veoma značajnih izvora diskriminacije starih međuljudskih grupa koji možemo da pratimo.

Kasnije su se na to nadovezale mnoge slične pojave. One su vrlo često bile rezultat ratova. Onaj koji je u ratu pobeđio, potčinio je sebi pobeđeni narod, pobeđenu zemlju, tamo je zaveo svoju vlast i nastojao da iz svega toga izvuče maksimalnu korist. Ovaj se metod zadržao do današnjeg dana kao česta posledica ratova, u nešto humaniziranim oblicima tu i tamo, ali ni do danas ne uvek tako.

Druga stvar koja je tu igrala krupnu ulogu sigurno je pojava koja više spada u antropološko-psihološki nego u ekonomski domen, iako sigurno nije bez veze i s njim. To je pojava koju nazivamo, kao što znate, ksenofobijom — mržnjom prema strancima koja je svojstvena čoveku uopšte, a ukoliko je čovek primitivniji utoliko više. Do ove pojave dolazi i zbog toga što je čovek od

svoga što nije manje-više istovetno sa njim, sa njegovim načinom života, sa njegovim shvatanjima, običajima itd. i usled čega se od njega razlikovao, imao jedan određen strah. Sve što nije bilo onako kako se u ljudskim grupama bilo naviklo, što nije bilo u skladu sa uobičajenim načinom života, shvatanjima, pogledom na svet, principijelno se smatralo kao strano, kao opasno, kao sumnjivo, itd. Postoji takođe jedna pojava koja se u mnogim svojim pojedinostima manifestuje od najstarijih vremena te je možemo pratiti kroz istoriju, do današnjeg dana, i od koje su se malo ljudi, pa i u kulturnom svetu, uspeli potpuno i do kraja da oslobode. Uvek kad nam dolazi neko iz tuđeg sveta sa eventualnim drugačijim shvatanjima, običajima i načinom života, mi sa izvesnom nelagodnošću i nepoverenjem i nesigurnošću gledamo na to. Razume se da je danas, kada smo otišli daleko u poimanju ljudskog društva i svih njegovih manifestacija i kada je u tom pogledu naročito nauka unela svetla, takvo jedno shvatanje srećom u opadanju, i što je ljudsko društvo naprednije, to ga manje susrećemo. Ali, njegovi relikti, njegovi tragovi i danas, u najmodernijim društvima još žive u nizu pojava. Često ni sami nismo dovoljno svesni tih pojava. Stav koji nazivamo ksenofobijom, zajedno sa onim oblicima diskriminacije koji su bili u krajnjoj analizi ekonomski uslovljeni jer su bili preduslov za eksploataciju onoga koji je dospao u vlast nekog drugoga, jesu u stvari krajnji koreni tih diskriminatorских pojava, tako čestih u ljudskom društvu, naročito u starijim periodima istorije, takoreći bez izuzetaka, a i u novim periodima nimalo retkih.

Sa toga aspekta gledan, antisemitizam, razume se, nije nikakva izuzetna pojava, nikakva specijalna pojava koja se manifestuje samo u odnosu, najšire rečeno, nejevrejskih većina prema jevrejskim manjinama u istoriji. Takvih „antipojava“ možemo u istoriji da nabrojimo vrlo mnogo. Isto tako su druge ljudske grupe, drugi narodi, druge manjinske grupe bile na različite načine diskriminirane. Ti načini su mogli biti manje ili više brutalni, zavisno od niza okolnosti, ali od najstarijih vremena do danas možemo nabrojati bezbrojno mnogo primera da je jedna mala grupa koja je po religiji ili po jeziku bila drugačija od većine, ili se po koži ili po kom drugom svojstvu razlikovala od većine, da je bila izolovana i postala predmet diskriminacije. Ta pojava, kao što rekoh, nije nikakav specifikum antisemitizma, nego je jedna opšte-ljudska pojava koja se može pratiti i dokazati sa vrlo mnogo primera. Do naših dana imamo ostataka toga na svakom koraku. I što je još interesantnije znati, nije uvek merodavan taj odnos manjina — većina, iako je on vrlo često tipičan kod takvih slučajeva. Može biti da jedna vladajuća manjina, silom pozicija koje drži, uspe da jednu brojčano znatnu većinu dovede u diskriminatorски položaj na njenu štetu. Da vas podsetim samo na jedan primer o kome se mnogo diskutuje i danas, na jedan vrlo aktuelan i poučan primer naše stvarnosti, na primer niza kolonijalnih naroda od kojih neki

danas uspevaju da se oslobode toga statusa, ali koji su u stvari vekovima bili diskriminirani i do kraja, do maksimuma, eksploatisani od relativno malih grupa koje su u jednom datom momentu uspeli da ih porobe. Vi znate da su Englezi sa šakom ljudi vladali Indijom 300 godina i držali pod svojom vlašću stotine miliona ljudi, iskorišćavajući ih i diskriminirajući ih na najrazličitije načine. Da se ne vraćamo u istoriju, već da konkretiziramo našu današnju stvarnost. U Južnoafričkoj Uniji, ono što svi znamo, što se tamo dešava, to je tipičan primer za ovo. Imate jednu manjinu belaca, doduše ne tako neznatnu, recimo otprilike do tri miliona, nasuprot oko 12—13 miliona stanovnika koji nisu pripadnici bele rase i koji su od tromilionske manjine teško diskriminirani, na najrazličitije načine, sve do onih osnovnih vidova ponižavanja, zabrane ulaženja u izvesne krajeve i delove naselja, da moraju imati posebne legitimacije za kretanje, i dr. a da ne govorimo o tome da ne mogu zauzimati, naravno, ključne pozicije u politici, ekonomici i svemu onome što donosi vlast, korist, bogatstvo, što danas drži ta bela manjina. Kao što vidimo, dakle, takva diskriminatorska pitanja među ljudskim grupama ne moraju se bezuslovno pojaviti kao diskriminacija većine prema manjini u etničkom smislu, nego se mogu pojaviti čak i kao teška diskriminacija manjine prema većini. U krajnjoj analizi, ja ne bih hteo sad da mešam razne stvari da ne bismo komplikovali situaciju. Najzad najteža i osnovna je ona diskriminacija koja dominira razvojem istorije. To je klasna borba i klasna diskriminacija. U stvari ista ona diskriminacija manjine prema većini, jer su vladajuće klase po broju uvek bile znatno manje od onih nad kojima su vladale, uspevajući ipak da ih hiljadama godina drže pod svojom vlašću i podjarne u raznim njihovim osnovnim pravima i da ih ograničavaju u njihovim potrebama, itd. To je jedan poseban kompleks i ja ne bih hteo da ga dalje dodirujem. Zakonitost, pravilnost i razvoj ovog kompleksa su manje-više dobro razrađeni u marksističkoj nauci, i o tome nema potrebe da vam ja govorim. Vraćam se dakle na onaj vid diskriminacije koji je za našu temu od bližeg interesa. Vidite, takve, kao što rekoh, antimere jedne grupe prema drugoj, najčešće su se ipak pojavljivale kao manjinski problem. Normalno je da je onaj elemenat, onaj ljudski agregat, ona ljudska grupa, zove li se pleme ili narod itd. već prema stepenu razvoja i u datoj sredini, uvek bio u potencijalno lakšoj situaciji da jednu manjinsku grupu na neki način diskriminira. Takve manjinske pojave možemo videti u svim delovima sveta, od najstarijih vremena do danas. I u vrlo naprednim sredinama ima njihovih tragova. Tu bih podvukao jednu malu razliku, koja je za dalju razradu ove naše teme od izvesnog značaja. To je ono pitanje koje bismo mi danas nazvali „diskriminacija i pitanje predrasuda“. Na prvi pogled se vrlo često pomisli da je to jedno te isto. Međutim, ako malo bolje analiziramo, videćemo da to nije isto, da je reč o dvema često povezanim pojavama, mada ne moraju nužno biti povezane. Mi nekoga možemo diskriminirati

čisto na bazi naših utvrđenih interesa, oduzeti mu neka prava i ograničiti ga u nekim njegovim pravima i potrebama, ali u stvari ne mislimo nimalo da je on kao čovek, kao ljudsko biće po svojoj vrednosti ispod nas. Drugim rečima, da vas podsetim na jedan primer iz klasike: robovi su bili diskriminirani kao klasa, ali znamo niz pojedinih robova u antičkom društvu koji su bili naučnici, pesnici, lekari, i nikom nije palo na pamet da ospori njihova intelektualna svojstva u tom smislu, iako je njihov pravni status bio i ostao često status robova. Tu se nije radilo o nekoj predrasudi, da je neko mislio da je onaj manje vredan kao ličnost, nego je reč o tome da se jedan određeni poredak, robovski poredak, iz svojih određenih interesa ovako odnosio prema jednom sloju ljudi. Ili uzmite primer iz novije istorije kada su se prekomorske zemlje počele da kolonizuju i kad je bila tamo velika potreba za radnom snagom. Bila je široko uvedena praksa u evropskim zemljama, u onima koje su prve počele sa kolonizacijom, a to su bile Španija, Portugalija, docnije i Engleska, da se na najbrutalniji način, po ulicama love ljudi i prevoze preko mora, gde su eksploatisani kao neka vrsta robovske radne snage. Ta se praksa široko razvila u Africi, gde su najviše lovili crnce i na stotine hiljada prodavali u Americi. To je u stvari početak naseljavanja crnačkog stanovništva na američkom kontinentu, i njegovog iskorišćavanja. Ali, nisu hvatali samo crnce, već i belce, kada su mogli, prema kojima nisu postojale nikakve predrasude niti rasne diskriminacije. Hvatali su ih zato što su ih trebali, jer su im bili potrebni robovi. Imamo dokumenta o tome kako su po engleskim lukama, po ulicama engleskih gradova hvatali ljude na piratski, gusarski način. Šćepali bi čoveka, Engleza, ubacili ga u brod i prebacili preko mora. Tu nije bilo nikakvih predrasuda. Taj Englez je bio isti takav čovek kao i oni, ali je bilo diskriminacije zbog ekonomskih interesa. Na taj način diskriminacija ne mora nužno ići sa predrasudama nego može biti rezultat sasvim druge situacije. Drugo je predrasuda. Pod predrasudom podrazumevamo to da iz određenih razloga, a priori, o izvesnom čoveku ili o izvesnoj grupi imamo shvatanje da je niže vrednosti. Kada se unapred misli da su svi žuti ljudi, ili svi crni ljudi, ili svi beli ljudi, svi Jevreji ili svi Sloveni itd. jedna, kako bismo rekli, niža klasa, niža ljudska kategorija uopšte, mada ne poznajemo nijednoga od njih, ali smo tako formirani iz raznih razloga, tako vaspitani, onda postoji takva predrasuda. Može postojati predrasuda i bez diskriminacije. Ja mogu da imam uverenje da je neka kategorija ljudi ispod mog nivoa, da je neugodno da budem sa njima, da neću da imam veze sa njima, a da praktički ništa protiv njih ne preduzimam. Takvi vidovi diskriminacije postoje u svetu u vrlo različitim oblicima. Ima niz zemalja gde su crnci ravnopravni i gde se zakonski protiv njih nikakve mere ne preduzimaju, a da ipak, recimo, belci neće sa njima da se druže, ili se druže onoliko koliko je najneophodnije. Ima niz zemalja gde danas više niko ne osporava građansku ravnopravnost Jevreja, gde Jevreji

u društvenom pogledu igraju priličnu ulogu u privredi, kulturi a i politički. Međutim, ipak izvestan broj ljudi, nejevreji, recimo u današnjoj Americi, ne žele sa njima da se druže. Ima tamo klubova u kojima su Jevreji nepoželjni. Tu postoji, kao što vidite, predrasuda bez naročite diskriminacije, bez diskriminatorskih mera. Niko ništa protiv Jevreja ne preduzima, ali, eto, izoluju se, distanciraju se, ne žele sa njima da imaju posla. To su samo dva primera koji pokazuju da diskriminacija i predrasuda ne moraju ići zajedno. Ali, s druge strane, ono što hoću da demonstriram, to je u stvari da one najčešće idu zajedno. Zato onaj koji diskriminira, koji hoće drugoga da potčini, da eksploatiše, da ga dovede u težu situaciju, da ga progoni itd. najčešće želi da stvori sam sebi dovoljno opravdanja za to. Mi znamo da je najplauzibilnije i najčešće upotrebjavano ili zloupotrebjavano opravdanje u tome da je to neki čovek niže vrste, niže vrednosti, inferioran itd. i prema tome sasvim je prirodno da ga ne mogu postaviti na ravnu nogu sebi samom i da ga na neki način mogu diskriminirati, jer je on niže vrednosti, niže inteligencije, nižeg karaktera, nižeg morala, nižeg ne znam čega. Onda je jasno da se ja ne mogu odnositi prema njemu kao prema sebi ravnome, nego ga zapostavljam. Takve su istorijske činjenice. Istorija nas uči da se diskriminacija najčešće opravdava predrasudom iako ta predrasuda nije uvek postojala u prvoj generaciji koja je stvorila diskriminatorsku situaciju. Obično je ona već drugu ili treću generaciju vaspitavala tako da opravda takvo stanje. Onaj koji je hvatao crnce u Africi da bi ih pretvorio u robove, možda nije imao nikakve predrasude prema crncima. Možda je postupao iz čisto ekonomskih interesa da dobije jeftinu radnu snagu. Sigurno je da je on već svoje dete ili svoga unuka vaspitavao u tom duhu da je crnac zato rob kod njih jer je nesposoban čovek i niže vrednosti te da ne može biti ravan sa njima.

To sam pomenuo zbog toga da biste vi pojavu antisemitizma, koja nas bliže interesuje, lakše, brže i bolje razumeli u jednom širem, opštem aspektu. Ono što antisemitizam čini veoma zanimljivom istorijskom i istovremeno sociološkom pojavom, jeste baš to što je, s jedne strane, reč o jednom manjinskom problemu u kome se momenat diskriminacije i momenat predrasude ispoljavaju na veoma različite načine u istoriji, a s druge strane što se radilo o jednoj manjini koja manje-više nije bila lokalizovana, kao što je najčešći slučaj sa drugim manjinama, nego je bila raštrkana tako reći po čitavom svetu, tako da su se ti fenomeni diskriminacije, predrasude itd. na njoj manifestovali i mogli pratiti, proučavati, i do danas mogu proučavati, u mnogo širim razmerima nego kod drugih manjina. Nije, razume se, slučajno da je antisemitizam i u starija vremena, naročito u njegovim modernim pojavama, mogao naići na izvestan broj pristalica u čitavom nizu zemalja zato što je Jevreja bilo u nizu zemalja. Niko, recimo, nije mogao biti u Nemačkoj posebno zainteresovan za pitanje niže vrednosti žute rase iako su neki nemački rasni teoretičari isto tako o tome govo-

rili. Ali, to je bilo jedno akademsko pitanje za Nemce zato što Kineza i Japanaca u Nemačkoj praktički nije ni bilo. Nije imalo nikakve praktične posledice u svakodnevnom životu da li je neko mislio da su Kinezi ili Englezi niža ili viša rasa. jer ih stvarno u Nemačkoj nije bilo i problem kao takav se nije nametao, u najmanju ruku ne u svakodnevnoj praksi kao aktuelan. Nasuprot tome, Jevreja je bilo u Nemačkoj, bilo ih je u Francuskoj, Rusiji, Poljskoj, bilo ih je manje ili više u svim evropskim zemljama i u nizu drugih, vanevropskih zemalja. Dakle, zaključak iz ovoga što sam do sada rekao bio bi taj da je antisemitizam jedna varijanta takozvanog manjinskog problema koji u svojoj, da tako kažemo, sociološkoj, antropološkoj i psihološkoj mehanici nosi iste zakonitosti kao i svi drugi slični manjinski problemi, ali je on jedan kvalifikovani vid toga problema s obzirom na njegovu raširenost u mnogo većim geografskim širinama i mnogo dužem istorijskom kontinuitetu.

Polazeći od ovoga, ja bih vam samo dao nekoliko istorijskih primera. Zanimljivo je da prve pojave onoga što zovemo antisemitizam u modernom smislu reči, koliko možemo pratiti, susrećemo u rimskoj književnosti. Ima Tacit, da pomenem samo jednoga od velikih istoričara (takvih tragova imamo i u drugim spisima rimskih pisaca) nekoliko mesta iz kojih se vidi da on prema Jevrejima zauzima takav stav da ih nekako isključuje iz rimske civilizacije, ne samo faktički nego čak i potencijalno, tvrdeći da oni nisu sposobni da prihvate rimsku civilizaciju. Postavlja se pitanje: otkuda da se baš u Tacitovo vreme, dakle u prvom veku naše ere, pojavljuje takvo shvatanje i otkuda se baš ovako manifestuje? Ovo nije bez veze sa izvesnim događajima koji su u istoriji poznati. To je vreme, kao što znate, kada su Jevreji podigli veliki ustanak protiv Rima od 66. do 70. godine i kada su Rimljani imali mnogo muka dok su savladali taj ustanak. To nije išlo lako. Oni su bili puni mržnje na tu šaku jada tamo, koja im je nanela neprijatnosti i teškoća. A drugo, to je vreme kada se hrišćanstvo, u krajnjoj svojoj genezi jedna jevrejska sekta sa izvesnim primesama, počelo širiti po imperiji kao novi fakat, koji je Rimljanima bio dosta stran, naročito u početku. Takve pojave su izazvale negativnu reakciju u rimskom društvu na onu sredinu iz koje je to poteklo: s jedne strane taj besomučni, odlučni otpor protiv Rimljana, teški rat koji je Rimljane stajao mnogo žrtava, a s druge strane, ta nova ideologija koja je nekako negirala sve rimske vrednosti, koja se nije mogla pomiriti sa onim širokim sintetizmom tipičnim za tadašnji rimski svet. Rimljani su bili tolerantni, priznavali su sva božanstva svih mogućih naroda i postavljali im hramove u Rimu, kao što znate, pod jednim uslovom: da svi ti narodi pod rimskom vlašću mogu i dalje da priznaju svoje bogove, ali, naravno, moraju rimske bogove priznati kao autentična božanstva. Jevreji na to nikako nisu mogli pristati, jer su u svome razvoju monoteizma otišli u to vreme nešto dalje nego što je to bio slučaj kod većine naroda,

i prosto su na najradikalniji način odbijali da, recimo, u hram postave Cezarov lik, da ga obožavaju itd. Ja to navodim da biste razumeli zašto je izgrađen takav jedan oštar antijevrejski stav nekih vrlo visoko intelektualnih predstavnika rimskog društva, kao što je bio Tacit. Dalji razvoj te pojave možemo najbolje pratiti kroz hrišćanstvo: kroz rano hrišćanstvo — ako se setite naročito pisama apostola Pavla, koji je u stvari bio prvi veliki hrišćanski misionar van Palestine (svi ostali apostoli zajedno sa legendarnim Isusom, čija istorijska autentičnost još nije potpuno utvrđena, uglavnom su se kretali u uskim jevrejskim okvirima u Palestini) — kao jednu od mnogih sekti kojih je tadašnje previranje jevrejskog društva u Palestini bilo puno. Pavle je bio u stvari prvi veliki misionar koji je novu ideologiju hteo da širi po imperiji i koji je, pored ostaloga, hteo da pridobije ne samo, kako mi to kažemo, paganske narode za to novo učenje, nego i same Jevreje, nadajući se da su oni najbliži i da će najpre kod njih naići na razumevanje. Prve Pavlove propovedi, prva njegova pisma van Palestine bila su upućena baš jevrejskim opštinama u tim mestima. Tada su već svugde postojale jevrejske opštine i Pavle, došavši u rimsku imperiju, na širu teritoriju rimske imperije, hteo je, naravno, prvo da pridobije one za koje je smatrao da su najbliži njegovom učenju, od kojih je njegovo učenje i poteklo, dakle jevrejske opštine. Delimično je i uspeo u tome jer mu je izvestan deo opština prišao, dok su druge otklonile to novo učenje. Tako vidimo da se kod Pavla taj otpor onih koje nije mogao da pridobije pretvarao u negaciju tih grupa, u njihovu osudu, u njihovo odbacivanje i vrlo oštre reči koje često susrećemo u apostolskim pismima. Zato je zanimljivo što je u stvari uvek nekako unapred bio određen budući stav hrišćanske crkve prema Jevrejstvu koji je kroz vekove igrao veliku ulogu u tom celokupnom kompleksu. Hrišćanska crkva je s jedne strane priznala i bila svesna toga da u osnovi njeno učenje potiče iz jevrejskog ambijenta, i ne samo što je bila svesna nego je, kao što znate, pored knjiga Novog zaveta kanonizirala i priznala kao svete knjige i tzv. Stari zavet — klasičnu jevrejsku literaturu kanoniziranu u vidu Starog zaveta — tako da hrišćanska crkva nije negirala svoje veze sa Jevrejstvom nego ih je naprotiv naglašavala. Međutim, stvar je bila u sledećem: jeste da je Jevrejstvo početak i da Isus u stvari nastavlja ono što je bila linija razvoja, proroka itd. u Starom zavetu. Međutim, greh Jevreja počinje time što su, umesto da prihvate taj dalji razvoj, kao što su to učinili mnogi drugi narodi, ostali uporni u tome da taj dalji razvoj ne prihvate, kao što ga nisu ni prihvatili, i da Isusovu figuru kao mesije, spasitelja, takođe ne prihvate. Crkva je tu uvek, prema tome, imala ovakav stav: ona nije negirala da su Jevreji, pre svega, ljudi kao i ostali. Sa te tačke gledišta crkva nije imala aprioristički stav odbacivanja. Naprotiv, zauzela je stav vrbovanja, da ih pridobije. Crkva je smatrala da je to poslednji, krajnji dokaz istine hrišćanskog učenja, da će joj Jevreji na kraju krajeva prići. Vi znate da je još i dan-

danas običaj da rimski papa na Veliki petak toj temi posvećuje posebnu molitvu u katedralnoj crkvi sv. Petra u Rimu, tj. da bi jednom gospod omogućio da Jevreji konačno progledaju i prihvate istinu hrišćanske crkve. Daskora je ta molitva imala u sebi jednu klauzulu o perfidnim Jevrejima. Dakle i sa te strane diskriminacijo. Ta reč tada na latinskom nije značila ono što znači danas. Nedavno je papa Jovan XXIII reformisao tu molitvu i ukinuo izraz „perfidus Judeus” i ostavio samo Judeus. Taj incident nije naročito značajan, ali crkva pokušava da na neki način svoje učenje modernizuje. No, bez obzira na to, takav je stav hrišćanstva. Ako Jevreji pripadaju hrišćanstvu, ako ga prihvataju, onda su potpuno jednaki sa svim ostalim hrišćanima i gubi se svaka diskriminacija prema njima. To je bio zvaničan stav crkve, može se reći, od početka do danas. Kao što znate, hrišćanstvo nije rasističko učenje, nego je učenje koje polazi od osnovne jednakosti ljudi, kao što su manje-više sve religije, sve ideologije koje su pretendovale na ekspanziju te su u tom pogledu bile široke. I islam polazi od toga, i budizam polazi od toga, i mnoge druge ideologije u istoriji. Ali, praktički je stvar izgledala sasvim drugačije i tu sada dolazimo do onog što je za nas od bližeg interesa. Praktički se desilo to da u eri srednjeg veka, u tzv. dominantnoj eri hrišćanstva, imamo čitav niz primera strahovito teških progona Jevreja. Ima u nekim zemljama, negde manje negde više, perioda kada je to stalo, pa se posle opet pooštrilo. Što je najinteresantnije, ti progoni su se najčešće proširili i na one Jevreje koji su primili hrišćanstvo. Progoni se, naime, nisu ograničavali samo na one Jevreje koji su i dalje ostali uporni i nisu primili hrišćanstvo, nego su zahvatili i one koji su ga formalno primili. Ima mnogo primera za to da su i tzv. Jevreji hrišćanske vere bili nabeđivani za razne delikte, kao što su bili optuživani sami Jevreji, da bi bilo povoda za njihovo gonjenje, za njihovu pljačku. Ako srednjovekovni antisemitizam malo bliže analiziramo, onda dobijamo otprilike ovakvu sliku: Jevreji su isprva bili potisnuti samo u izvesna određena zanimanja, tj. bilo im je zabranjeno da se bave poljoprivredom, da imaju zemljišta, pa je zatim došla zabrana da se bave nekim zanatima. Cehovska organizacija bila je dominantna kao i zanatska privreda. Jevreji nisu bili primljeni u cehove te su samim tim isključeni iz niza zanata. I tako niz mera čisto ekonomskog karaktera isključivao ih je iz mnogih profesija, ostavljajući jedan određeni, vrlo mali broj profesija gde su bili tolerisani. To su bile neke vrste sitne trgovine, neki oblici novčarstva, menjaštva itd. S druge strane, srednjovekovno društvo kada se našlo u nekoj kritičnoj situaciji za koju nije bilo drukčijeg rešenja, praktikovalo je isto što se kasnije u istoriji, pa sve do Hitlera, javljalo kao markantna praksa: pokušavalo je da svoje probleme prebaci ili za njih nađe krivca u diskriminiranim manjinskim grupama, u prvom redu Jevrejima koji su mu bili pri ruci za takve svrhe. Imamo za to niz dobro poznatih primera iz srednjeg veka. U nekom mestu je izbila kuga, za koju tada nisu

znali odakle potiče, još manje su znali da je leče, pa je reakcija bila ta da su Jevreji otrovali bunare te da je to uzrok kuge. I naravno, došlo je do masovnog pokolja Jevreja. Dakle, tu imamo jedan društveni problem koji tadašnje društvo na tom stepenu razvoja nije moglo sebi ni da objasni ni da reši. Dešavalo se, eto, da je na jedan takav spektakularni istovremeno i mistični i brutalni način dolazilo do likvidacije Jevreja. Iza toga je, naravno, uvek stajao i jedan drugi motiv, vrlo blizak: bila je to istovremeno prilika da se Jevreji ubijaju a njihova imovina otme. Kada se desilo da je nestalo neko hrišćansko dete i nije se moglo naći, onda se mnogo puta u istoriji javljala verzija koja je u srednjem veku bila tako reći usvojena kao istina: da Jevreji kolju hrišćansku decu i njihovu krv mešaju u svoje pashalno jelo. Nikada ta činjenica nije dokazana i zvanično je crkva uvek odbacivala tu koncepciju, negirala je. Zvanična crkva tu ideju nije prihvatila, ali je činjenica da je kao rezultat takvih situacija dolazilo do strahovitih, drastičnih pogroma koji su prosto istrebili jevrejske opštine. Mogao bih vam navesti i mnoge druge primere da je jedno društvo u načelu sklono raznim oblicima diskriminacije, u nemogućnosti da mnoge svoje probleme reši na realan način, pristupilo takvim merama ne uvek i ne samo prema Jevrejima. Katkada se to primenjivalo i prema drugima, ali vrlo često prema Jevrejima. Toliko bih samo rekao o starim oblicima antisemitizma, pre onih koji se pojavljuju u najnovije vreme, naročito od buržoaske revolucije naovamo, i koji su u bližoj vezi sa našom temom.

Vidite, taj se vid antisemitizma na kome su bili u osnovi izgrađeni nacistička akcija protiv Jevreja i masovno uništavanje, u svom ideološkom i kvazinaučnom objašnjenju prilično razlikuje i od antičkih i od srednjovekovnih vidova antisemitizma, antesemitske, da tako kažemo „teoretske osnovice“. On se u stvari pojavio tek od druge polovine XIX veka, kao što znate, a u svojim počecima nešto ranije. Poznato je da su buržoaske revolucije, pored ostalih liberalnih i progresivnih mera, donele i tzv. emancipaciju, građansku ravnopravnost Jevreja. Jer su Jevreji u celom svetu bili na razne načine izolovana i diskriminirana manjina, do te mere da su bili fizički odvojeni, primorani da žive u posebnim delovima grada, u tzv. getu, i pogođeni nizom drugih mera od kojih sam neke već pomenuo. Jevreji su bili isključeni iz niza profesija, ali su drugim povlasticama bili izjednačeni sa ostalim građanima. I pre buržoaskih revolucija vidimo u tom pravcu već izvesna poboljšanja zajedno sa opštim rastom buržoaskih snaga u feudalnom društvu, ali do kraja, do konačne emancipacije, do konačnog izjednačenja manje-više svagde dolazi tek sa buržoaskim revolucijama ili široko rečeno od 1789. godine, od početka francuske revolucije, do 1848. godine. Oko 1848. godine manje-više u svim evropskim zemljama, izuzev u carskoj Rusiji i donekle u Austro-Ugarskoj, građanska emancipacija je bila završena. Negde su ostali neki tragovi neravnopravnosti, ali je ona u suštini bila

ostvarena. Time je nastupila jedna sasvim nova situacija. Religija, faktor koji kroz srednji vek igra veoma veliku ulogu, mnogo je izgubila od značaja. Momenat religiozne razlike nije više bio bitan u modernom društvu, gde je princip tolerancije polako, posle vrlo teških muka sebi prokrčio put i svet navikao na to da ljudi raznih veroispovesti mogu da žive jedni pored drugih i da imaju ista građanska prava. To je bio rezultat dugih i krvavih verskih ratova u srednjem veku, u kojima je najzad izborneno da su protestanti uvideli da mogu da žive u istoj državi sa katolicima, a katolici su priznali da mogu da žive u istim državnim okvirima sa protestantima, itd. Dakle, građanska ravnopravnost koja je bila na taj način data Jevrejima stvorila je novu situaciju. Formalno su nestala sva ograničenja: geta su ukinuta. Jevrejima su bile načelno pristupačne sve škole, sva zvanja, itd., mada u praksi, naravno, to probijanje nije išlo tako lako. Iako je bila data zakonska ravnopravnost, društvena diskriminacija, to distanciranje izvesnih krugova trajalo je i dalje i bilo je potrebno duže vreme pa da se prevaziđe. Morali su sa obe strane da se učine veliki naponi. Šira hrišćanska okolina morala se privikavati na to da Jevreje počne tretirati kao sebi ravne. To hrišćanima nije ležalo jer su vekovima bili vaspitavani u sasvim drugom duhu. Jevreji su morali postepeno da se odreknu mnogih svojih specifičnosti koje su ih i spolja izolovale od nejevrejskog sveta. Počevši od specifične nošnje, koja je bila delimično i nametnuta, a delimično produkt sopstvenog razvoja, do specifičnih jezika kojima su govorili i do raznih drugih običaja. Nastupio je jedan proces koji je u istoriji poznat pod imenom asimilacija. Jevreji su se u izvesnoj meri asimilirali i po spoljnim oznakama, kulturi, vaspitanju, onoj široj sredini u kojoj su se našli. Počeli su da odlaze u iste škole, itd. Na taj način je izgledalo da je nastupila nova era, jedno uzajamno približavanje i da će na kraju nastupiti stvarna jednakost i da će diskriminacija da se izgubi. Ono što se desilo, međutim, kao što svi znamo, nije bilo to, što i ovaj današnji primer koji proučavamo strahovito dokazuje.

Građansko društvo, kao što znamo, nije bilo sposobno ni voljno da do kraja da stvarnu ravnopravnost — one formalne, zakonske je bilo — ni Jevrejima, kao što je nije dalo ni nizu drugih kategorija ljudi, počev od radništva i seljaštva koji su pošli zajedno sa buržoazijom u revoluciju, verujući da će se principi bratstva i jednakosti do kraja ostvariti, i koji su posle buržoaskе revolucije doživeli da je buržoaski režim postao jedna klasna vladavina u interesu same buržoazije, i ako ne toliko brutalna kao što je bilo robovlasničko društvo. Kao što, dakle, buržoasko društvo, u osnovi svojoj klasno, nije moglo da da zaista jednakost čitavom društvu i svim njegovim pripadnicima, tako je vrlo često nije moglo dati ni manjinama, a posebno Jevrejima. Domaća buržoazija u krajnjoj liniji nije imala nikakve potrebe da sebi pripusti jednog novog potencijalnog konkurenta koji je imao mnogo dobrih kvaliteta,

te da se kao takav pojavi kao takmac. Jevreji su nagomilali kroz srednji vek, kad su bili ograničeni samo na izvesne profesije, velika znanja i velika iskustva baš u trgovini i novčarstvu koji su u novoj buržoaskoj sredini postali vrlo značajni i, usled opšte pobeđe robno-novčane privrede, važniji nego što su to bili u manje-više naturalnoj, feudalnoj privredi. Isto tako, nejevrejska inteligencija, građanska inteligencija, koja je sve više zauzimala položaje u buržoaskoj državi, u suštini nije bila nimalo zainteresovana u tome da jedan novi, do juče strani elemenat, pripusti kao sebi ravan, konkurentan na sve te položaje, na razne pozicije, vlast, službu itd. I zaista je u praksi došlo do toga da je građansko društvo, sa malim izuzecima, na izvestan način društvenu diskriminaciju Jevreja, iako je zakonska ravnopravnost bila tu, ostvarivala negde više, negde manje.

Sigurno nije slučajno, ako gledamo stvari široko sa istorijske perspektive, da su u eri liberalizma prvih nekoliko decenija buržoaske vlasti, kada je opšti razvoj buržoazije već bio liberalan i relativno progresivan, antisemitske pojave diskriminacije bile relativno ređe i blaže. U eri liberalizma, kažimo u prvih sedam decenija devetnaestog veka, ako globalno uzmemo, do sedamdesetih godina, iako taj datum nije svugde u jednako meri primenljiv, vidimo da te mere diskriminacije protiv Jevreja bar ne postaju masovne i brutalne, iako tu i tamo na tom planu ima čak i izvesnih eksplozija. Era emancipacije kada Jevreji zauzimaju čitav niz pozicija u ekonomici građanskog društva, kada često dolaze i do dosta uglednih javnih službi, neki od njih čak postaju ministri, narodni poslanici, predsednici vlade itd., još uvek se manje-više pojavljuje kao tolerancija sa izuzetnim dopuštanjem da osobito sposobni ili zaslužni pojedinci iskrсну, ali sa izvesnim društvenim distanciranjem od ostalih. To je era u kojoj se još uvek manje-više prelazi, recimo, sa jevrejstva na hrišćanstvo, što služi, kako se to Hajne jednom duhovito izrazio kao vizitkarta za ulazak u građansko društvo. Kao što znate, veliki nemački pesnik, revolucionarni mislilac Hajne bio je poreklom Jevrejin. Jednoga dana se pokrstio iako sa religiozne tačke gledišta nije verovao ni u jevrejsku religiju kao ni u hrišćansku, jer je bio sasvim blizak socijalističkom pogledu na svet. Kad su ga pitali kako je to mogao da učini, on je, kao što gore pomenuh, rekao da je to vizitkarta za ulazak u građansko društvo: „To je uslov bez kojeg se ne može ući u građansko društvo, pa sam ja tu vizitkartu napisao, smatrajući da je to manje-više formalnost.“ Interesantno je da se kasnije Hajne, u nizu svojih radova, nekako sam stideo toga, kao gesta pokornosti, što je jedno negativno shvatanje društva primenio iz izvesnih razloga da sebi olakša put u život. No to ovde nije tako interesantno. Ono što je interesantno, što sasvim dovodi do naše teme, to je era imperijalizma. I sigurno nije slučajno što su se te nove i najbrutalnije forme antisemitizma — kasnije sa takvim kulminativnim pojavama kao što je njegov nacistički vid — pojavile

i da se otprilike podudaraju sa jačanjem imperijalizma. Takođe nije slučajno što prvi ideolozi antisemitizma, koji ga počinju proovedati na jednoj novoj, kao što ćemo videti, rasnoj osnovi, padaju otprilike u to vreme, u drugu polovinu i nešto posle druge polovine XIX veka. Prvi put se pojavljuju kvazinaučnici koji pokušavaju da naučno dokažu kako su Jevreji niža, inferiorna, manje vredna rasa i da je, prema tome, čitava građanska emancipacija bila greška. Pripuštanje i davanje građanske ravnopravnosti Jevrejima nije samo politička greška, nego i činjenica zasnovana na jednoj nenaučnoj bazi, na jednom nenaučnom pristupu, koju prema tome treba ukinuti, likvidirati. Ako čitam spise tih prvih, da tako kažem, doktora ove rasne teorije u moderno vreme, to je suština koja iz te „nauke“ proizilazi. Još jedna stvar nije slučajna: da je ta i takva ideologija našla svoj centar i svoje najjače žarište u Nemačkoj. Ona nije bila monopol Nemaca. Imamo takvih mislilaca i teoretičara i u nekim drugim zemljama. Ali, nigde ta ideologija nije naišla na tako plodno tlo, na tako jaku školu i tradiciju, kao što je to bio slučaj u Nemačkoj. Ja ću vas podsetiti na nekoliko stvari, koje vi verovatno i znate. Jedan od prvih i najmarkantnijih nosilaca te ideologije, rasne superiornosti, naročito u korist tzv. arijevske rase bio je francuski grof Gobino, inače sjajan duh, sa vrlo darovitim spisima i pogledima u nekim stvarima. Ali, u pogledu vrednosti rasa njegova koncepcija je otprilike ta da je jedina sposobna, zaista konstruktivna, pozitivna za kulturno stvaralaštvo i prema tome za vladanje svetom pozvana za kularijevska rasa, kao što dokazuje istorija. Dakle, nije čak ni čitava bela rasa, nego samo jedan određeni deo te bele rase, koju je Gobino pokušao i fizički da opiše. To su ti ljudi plavi, plavooki, visoki, vitki, obično imaju duguljastu lobanju, itd. Gobino je, eto, opisao i lik po njemu zamišljenog superiornog natčoveka, koga je sama priroda odredila da vlada ostalim ljudima. Gobino je našao nekoliko sledbenika i u samoj Francuskoj. Jedan od najznačajnijih i najuticajnijih bio je Drimon, čija se uloga kasnije ispoljila u Drajfusovom procesu u XIX veku. U čitavoj toj konstrukciji antisemitizma, novog rasnog antisemitizma, zloupotrebjeno je jedno ime koje stvarno nije bilo u to umešano. Reč je o velikom francuskom piscu, istoričaru i naučniku Ernestu Renanu, koji je u nekim svojim radovima dao izvesne negativne ocene antičkoga i srednjovekovnoga Jevrejstva, ali koji se potpuno ogradio da to ima bilo kakve veze sa savremenim Jevrejstvom i u načelu je negirao da su Jevreji rasa. Međutim, Renanovi spisi su kasnije od drugih teoretičara često zloupotrebjavani, iščupana su pojedina mesta i apostrofirana kako ne treba, kao što se često radilo i u mnogim drugim stvarima. Drugi jaki centar tog novog učenja bila je Nemačka. Zašto? To nije slučajno. Bila je Nemačka, jer je u prvim decenijama imperijalizma bila upravo ona zemlja koja se nalazila među tzv. gladnim, nezadovoljenim imperijalistima.

Dok su Engleska i Francuska već ranije stekle svoja velika kolonijalna bogatstva i imperijalne posede, Nemačka je usled nešto sporijeg industrijskog razvoja i kasnijeg ujedinjenja nekoliko zadocnila. To su stvari koje su nam svima poznate. I, naravno, Nemačka je htela da na brzinu sustigne i da dođe u najmanju ruku u ravnopravni položaj sa onim drugim, bogatim kolonijalnim silama. U tome u krajnjoj liniji i leži objašnjenje zašto je Nemačka upravo od ujedinjenja, od Bizmarka, i nešto pre toga, bila ona agresivna imperijalistička sila koja je težila za ekspanzijom, za novim osvajanjima, za izjednačenjem sa svima koji su pre nje stigli. Zbog toga u stvari i nije nimalo slučajno što je sa takve pozicije ona bila neposredni izazivač prvog i drugog svetskog rata, iako naravno nije bila za to jedini krivac. Imperijalistički ratovi su izvirali iz jedne konstelacije za koju se ne može reći da je neko bio jedino i naročito kriv, jer je takva situacija bila posledica borbe imperijalističkih sila oko podele sveta. Sigurno je, međutim, da je Nemačka u tome odigrala agresivniju i ekspanzivniju ulogu od ostalih. I zato nije slučajno što je, pored ostalih agresivnih ideologija, i ideologija rasne superiornosti, arijevske, i kako su Nemci još precizirali: nordijske rase, našla u Nemačkoj takvo plodno tle.

U suštini, ona je trebalo da bude jedna od ideoloških opravdanja svih političkih pretenzija nemačke ekspanzije. Zeleći da dokažu kako su Nemci viši ljudi od ostalih, oni su iz toga, razume se, izvodili zaključak da su pozvani da vladaju svetom, a ne „degenerisani“ Francuzi ili judeizirani Englezi, pa su svakome prišli neku takvu „diskvalifikaciju“. Prema tome, nije slučajno što je jedna takva ideologija „super“-rase, „super“-ljudi baš u Nemačkoj našla svoje najjače uporište iako, kao što rekoh, ona nije ostala isključivo u Nemačkoj, kao što uopšte ni rasizam, ni nacizam, ni rasna teorija, ni fašizam, nisu monopol, ni svojstvo jedne određene rase ili naroda. Upravo naše vreme je pokazalo da pod datim društvenim okolnostima ta zaraza može da zahvati čitav niz drugih naroda, kao što ih je faktički i zahvatila. Stoga nije nimalo slučajno što se baš u Nemačkoj i ta ideologija rasnog antisemitizma najviše afirmisala. Njena kvalitetna razlika prema ostalim oblicima istorijskog antisemitizma, što sam samo ovlaš dodirnuo, upravo je u tome što ona potiče od rasne koncepcije. To nije slučajno. Jer, dok je, recimo, hrišćanski antisemitizam srednjeg veka bar načelno pošao od toga da ono što kod Jevrejina ne valja to je njegova ideologija, njegova vera, što ne priznaje Isusa kao spasitelja i neće da ga prihvati, iako je taj spas baš iz njegove sredine poticao. Ali, ako ga prihvati, onda je sve u redu, onda je Jevrejin ravan sa ostalima.

Međutim, rasna ideologija je pošla od nečeg drugog. Ona je pošla od tvrđenja da postoje od prirode date inferiornosti koje se ne mogu izbeći nikakvom ideologijom i shvatanjem ili primanjem krsta ili neprimanjem krsta, ili ispovedanjem

ovakvog ili onakvog pogleda na svet, jer defekt leži u samoj biološkoj činjenici, koja je nepromenljiva. To je bila osnova nove rasne teorije. Teorija niže rase nije bila u početku ograničena samo na Jevreje, ali je praktički svojom oštricom najviše na njih uperena. Ona je pošla od toga da su ljudske rase prirodne datosti, i da će uvek postojati biološka fakta koja se ne mogu menjati. Prema tome, sama priroda je odredila, da tako kažemo, ranglistu ljudskih rasa, od onih najnižih, najzaostalijih, najnesposobnijih do onih najviših, najsposobnijih, najkulturnijih, najtalentovanijih. To je jedan dati fakt od kojeg se ne može odstupati. Menjati ga, znači ići protiv prirode.

Dakle, kao što rekoh, to je osnova rasne teorije. Razume se, sa zaključkom da na toj ranglisti rasa, na najvišem mestu stoji nordijska, arijska rasa, s tim da je njeno najjače političko ostvarenje nemački narod i nemačka država. I, prema tome, krajnji je zaključak da su Nemci od same prirode, od samoga boga, pozvani da vladaju svetom i drugim narodima. Nekoliko takvih imena koja su tu ideologiju počela da izgrađuju u Nemačkoj bili su Direr, a kasnije u Austriji Lueger i drugi. Zatim Volfman u Nemačkoj, neki nemački istoričari, filozofi itd., ima ih čitava škola, koji nisu u tom smislu i tako tvrdili, ali čije su koncepcije bile vrlo pogodne da za to budu zloupotrebene. Tako je veliki nemački filozof Niče, čiji spisi ne svedoče o tome da je on na to mislio, da je mislio na superiornost nemačke rase, ali čije su koncepcije o natčoveku, kako ih je on prezentirao, bile vrlo blagodarna materija za zloupotrebu u navedenom smislu. Nema nikakvog dokaza o tome, i danas je usvojeno da Niče nije išao tom linijom, ali da su njegove koncepcije bile pogodne da u tom smislu budu zloupotrebene, kao što su i bile, što je nesumnjivo tačno. Vidite, na taj način je izgrađena tzv. rasna teorija, koja je, da tako kažemo, filozofski, ideološki, bila jedna od osnovnih baza nacističke koncepcije sa svim njenim ekonomskim i političkim posledicama. Ja mislim da pred vama ne moram gubiti mnogo vremena u tome da dokažem kako je rasna teorija naučno netačna i nedokazana. Naprotiv, prava nauka je tu rasnu teoriju od same njene pojave odbacivala. Kasnija istraživanja biologije, sociologije itd. potpuno su razbila svaku naučnu osnovu te teorije. Ona je jedan moderan mit svoje vrste, mit sa sasvim određenim ciljem. Međutim, zanimljivo je da je ta i takva rasna teorija našla tle upravo u Nemačkoj, a donekle i u drugim zemljama, i to izvestan broj sledbenika čak i u krugu naučnika. Našlo se ponešto i antropologa, filozofa i sociologa koji su je prihvatili. I pre dolaska Hitlera na vlast, i posle njegovog dolaska, našla se čitava plejada koja se mnogo lakše može objasniti, jer se delimično radilo i o pritisku vlasti, a delimično i o spremnosti da se kolaborira sa vlašću koja je mnogim Nemcima izgledala kao uvođenje buduće nemačke ere u svetsku istoriju. Posle Hitlerovog dolaska na vlast, u Nemačkoj se nalaze čitave ekipe i naučni instituti koji na tobožnjoj naučnoj osnovi baziraju

te rasne teorije. Ali, bilo je i pre Hitlera nekoliko imena koja su u tom pogledu prihvatila takvo učenje, iako je velika većina naučnika u svetu, od samog početka osudila takvo shvatanje kao potpuno neosnovano.

Rasna teorija, kao što znate, polazi od toga da su ljudske grupe određene datosti, da se te datosti ne mogu menjati i da, ukoliko se menjaju, tj. ukoliko se rase mešaju, da to mešanje uvek srozava višu rasu na nivo niže rase. Prema tome svako takvo mešanje treba izbegavati i čuvati rasnu čistotu, naročito rasnu čistotu viših rasa. Prilog te i takve teorije je upravo taj plavi, visoki, plavooki, vitki, germanski čovek, nosilac te najviše rasne superiornosti, pa su iskonstruisane najfantastičnije teorije koje pri ozbiljnijem razmatranju mogu izazvati samo smeh. No, na žalost, ipak ne mogu izazvati smeh, jer pored svoje neozbiljnosti mogu da izazovu takve strašne posledice u svetu kakve su stvarno i izazvale. Jedan od velikih boraca te koncepcije superiornosti germanske rase bio je nemački pisac Čemberlen, poreklom Englez, opet krajem XIX i početkom našeg veka, koji je bio inače odličan pisac i vrlo veliki erudita. On je napisao nekoliko tomova, dva osobito značajna, u kojima je tu rasnu teoriju pokušavao da garnira svim aparatom pravne nauke. Međutim, ta pravna nauka izgleda ovako: sve ono što je u čovečanstvu stvoreno i što ima vrednosti, stvorili su u stvari Germani. Ukoliko se i pojavilo u drugim zemljama, to su onda bile primese, tj. to su stvorili germanski ljudi, ljudi germanskog porekla, koji su se u toj sredini našli. I po toj koncepciji, u krajnjoj liniji, čitava svetska istorija je objašnjena tako da su sve ono što je u njoj bilo genijalno i pozitivno stvorili Germani. U stvari, sve što je u svetu vredelo to se pripisalo germanskom stvaralaštvu. Ta Čemberlenova teorija je išla toliko daleko (Čemberlen je inače po nekim svojim uverenjima bio protestantski hrišćanin) da je on naravno jasno dokazao da je Isus bio Germanac! Jeste da je rođen u Palestini, u jevrejskoj sredini, dakle u sredini po arijevske teoriji inferiorne rase, ali je očevidno da slike koje su u slikarstvu ostale o njemu dokazuju da je bio plav, plavook, vitak, da je bio tipično onakav kakvog su ga Germani idealizovali kao svoju figuru! Naivno! Jer, naravno, niko ne zna, ukoliko je istorijski Isus uopšte postojao, kako je on izgledao, jer nikakve njegove slike nisu ostale. Slikarstvo srednjeg veka, koje ga je najviše obradilo, vrlo često ga je prikazivalo, razume se, baš onako kako su zapadnoevropski, nemački narodi sami izgledali. Među njima ima mnogo plavih, pa je Isus vrlo često prikazivan kao plav. Nasuprot tome, ako bi neko hteo dokazivati, Isus je u španskom slikarstvu vrlo često prikazivan kao smeđ ili kao crn, jer Špancima je bio tako bliži nego kao plavi Isus. I tako je redom dokazivano. Naravno da je i Napoleon bio Germanac, iako je bio francuski imperator poreklom sa Korzike, dakle poreklom Italijan. Dolazilo je čak i do takvih bizarnih ludosti da je dokazivano kako su i Konfučije u Kini, i Buda u Indiji, u stvari bili poreklom Indožermani,

pripadnici te, u osnovi, više rase, i u prilog toga su se navodili tobože naučni dokazi, izvorne građe i koješta drugo. Mogao bih navesti još niz takvih primera koji su više za smejanje. Ono što je nauka utvrdila, to je naravno nešto sasvim drugo. Nauka je utvrdila, i danas je to poznata, uopšte usvojena koncepcija, da pre svega današnje ljudske rase nisu neka osobito stara pojava, da preistorijski ljudi, koji su iskopani i čija je starost neki put 20—25.000 godina, ne pokazuju nikakve odlike savremenih rasa, nego sasvim drukčije antropološke i druge tragove. Prema tome, rase koje danas ili u istorijsko vreme susrećemo su jedna nova tvorevina antropološkog i biološkog razvoja. Dokazivano je da su pre svega razlike među rasama isključivo površinske i da se uglavnom svode na pigmentaciju kože i na izvesne pojave koje su sa time u vezi, te da je u suštini razlika među osnovnim rasama samo u boji kože. Za izvesne očevide pojedinačne razlike, kao što znate, danas je biološko objašnjenje potpuno jasno. Tako je činjenica da Crnci po pravilu imaju nešto širi nos nego beli ljudi, što je sasvim razumljivo. Živeći manje-više u toploj klimi, oni moraju i mogu da udišu topao vazduh mnogo slobodnije nego ljudi koji žive u hladnoj ili umerenoj klimi, za koje bi neposredno udisanje hladnog vazduha bilo često vrlo opasno i zbog toga su njihove nozdrve uže — da bi proces uvlačenja vazduha išao nekako sporije. To su samo primeri. Nauka je potpuno objasnila odakle potiču te relativno beznačajne telesne razlike između savremenih rasa. Drugo je ono, što je danas nesumnjivo istina, da takozvane čiste rase uopšte više ne postoje, da su se u toku istorijskog procesa ljudi u svim mogućim epohama do te mere mešali da manje-više celo čovečanstvo predstavlja rezultat manjih ili većih mešanja i da je taj proces mešanja u neprekidnom toku. Katkada su neke rase bile izolovane preko više stotina godina, možda i malo više. Međutim, one su se kasnije opet sukobile sa drugim rasama i mešale, kako u ratovima tako u mirnim odnosima, dakle nasiljem, milom ili silom. Taj proces biološkog mešanja je permanentni pratilac istorije i uopšte u tom smislu ne možemo govoriti o nekim čistim rasama koje su se očuvale. I najzad, što je uostalom jedino i važno, nije suštinsko pitanje da li se ljudi po rasama, po izvesnim rasnim odlikama razlikuju, nego je pitanje da li te razlike predstavljaju manju ili veću vrednost ili ne. Nije bitno pitanje da li neko ima crnu kožu, jer su ti ljudi decenijama, stotinama i hiljadama godina živeli u žarkom podneblju gde je pigmentacija morala da bude intenzivnija kako bi se koža sačuvala od jakog sunca, ili ima belu kožu, nego je pitanje da li je taj čovek crne kože zaista niže vrednosti od onog bele kože, ili obratno. Na to, naravno, moderna antropologija odgovara sa stotinu konkretnih dokaza da o tome uopšte ne može biti govora i da je u tom pogledu ljudski rod jedna te ista vrsta, jedan genus, isti homo sapiens koji po tim svojim kvalitetima ne pokazuje nikakve bitne razlike. To nije neka hipoteza, neka demokratsko-humanistička parola koju lansiramo na planu savremenih modernih ideja,

nego je to zaista dokazano pre svega na taj način što nas istorija uči da su pripadnici veoma različitih rasa, naroda i grupa, bili u svoje vreme nosioci velikih civilizacija, da su tzv. semitski narodi na Istoku — Vavilonci, Asirci, Jevreji itd. bili nosioci jedne visoke civilizacije u vreme kada su beli ljudi, arijevci, u evropskim prašumama živeli na stepenu divljaštva, da su Kinezi stvorili veliku i staru kulturu, pa je žuta rasa takođe istorijski daleko prethodila grčko-rimskoj i da u opštem nivou ništa za njom ne zaostaje. To su fakta o kojima ne treba dalje mnogo govoriti, jer su toliko očevidna.

Prema tome, sve ljudske rase su podjednako podobne za kulturno stvaralaštvo i nove civilizacije. To je istina koju nam, pored ove istorijske činjenice, dokazuje i eksperimenat. Pokazalo se da ako crnačko dete uhvatite usred afričke prašume, prenesete ga u London i vaspitate zajedno sa ostalom decom na istom nivou kao što se vaspitavaju deca u Londonu, da će ono biti manje-više isto tako sposobno da prihvati taj nivo civilizacije kao ono koje je rođeno usred Londona, čiji su već pradedovi u Londonu živeli i rasli. I obratno. Ako bismo belo dete dali u primitivnu sredinu, recimo u plemensko društvo, kakvo još i danas postoji, nema nikakve sumnje da bi se ono razvijalo na nivou toga društva. Najzad, nauka je dokazala očevidne primere jednake rase vrednosti, tako da vrlo često imamo slučaj da se krvne grupe belog čoveka (imamo četiri osnovne krvne grupe) ne podudare sa krvnom grupom njegovog rođenog brata i da se, prema tome, u slučaju transfuzije krvi, ne može upotrebiti krv rođenog brata. Međutim, njegova krvna grupa potpuno se podudara sa krvnom grupom čoveka sasvim druge rase, crne ili žute, te da ta krv može biti upotrebljena za transfuziju bez štete po pacijenta. Ja ovde ne predajem biologiju pa da i dalje govorim o tome, ali je nesumnjivo da je jednaka vrednost ljudskih rasa naučno potpuno dokazana istina i da je to najubedljiviji dokaz protiv teorije o superiornosti, protiv svake koncepcije o superiornosti. To nije nikakvo naučno saznanje koje je nastalo posle Hitlera; to je naučno saznanje koje datira mnogo pre Hitlera i mnogo pre onih teoretskih i praktičkih konsekvencija nacizma. Utoliko je tragičnije sa gledišta ljudske istorije da često naučno potpuno neosnovana i lažna učenja, iako većina čovečanstva zna da su takva, mogu imati strahovite praktične posledice, ako su nošena izvesnim negativnim snagama, tendencijama i interesima.

Međutim, bez obzira na to što je nauka, kao što rekoh, to znala, i pre Hitlera i posle njega, kao što zna i danas, rasna teorija se ipak širila jer je imala društvene uslove za razvoj. Ona je krajem XIX i kroz ceo XX vek našla u Nemačkoj mnoge pristalice, i ako je istorijski pratimo, tako reći korak po korak je sazrevala ka onoj kataklizmi koju je na kraju krajeva izazvala kroz nacizam.

Rasna teorija, fatalna teorija po ceo svet, uzela je naročito maha u Nemačkoj nešto krajem XIX veka, kao što sam već rekao,

kada su se u Nemačkoj pojavili publikacije, listovi sa rasističkim koncepcijama itd., stoga što je u to vreme nemački agresivni imperijalizam naročito bujao, a s druge strane i zato što je baš tu, pred kraj liberalne ere, u nemačkoj privredi i intelektualnom životu zaista došlo do vrlo značajnih pojava aktivizacije Jevreja. Tako u nemačkoj privredi imamo niz velikih privrednika koji su bili pokretom Jevreji. Da vas podsetim samo na takvo krupno ime kao što je Valter Ratenau, koji je bio i ministar u nekoliko vajmarskih vlada, inače značajni pisac, osnivač velike firme AEG, jednog od stožera nemačke industrije, ili A. Balini, jedan od pionira nemačke velike pomorske plovidbe, itd. Još značajnija bila je uloga čitavog niza jevrejskih intelektualaca u nemačkoj nauci, književnosti i tako redom. Da vas podsetim samo na takva vrhunska imena kao što je Albert Ajnštajn u fizici, na veliki broj hemičara, nosilaca Nobelove nagrade, značajnih pisaca, žurnalista i književnika u tom periodu. To nije bilo slučajno. Nemci su u jednoj liberalnoj eri postepeno, pošto su i sami najvećim delom bili nosioci liberalnih ideja (to je jasno proizilazilo iz njihove situacije), postali nosioci vrlo istaknutih socijalističkih ideja. Da vas samo podsetim na Karla Marksa i na čitavu plejadu istaknutih Jevreja koji su u kasnijem socijalizmu odigrali veliku ulogu. Jasno je da je sam taj plasman Jevreja u nemačkoj privredi i intelektualnom životu značajna činjenica. Druga, manje-više progresivna linija čiji su oni bili nosioci, prirodno je nastala iz date situacije. Ne zbog neke naročite sklonosti ka liberalizmu, nego zato što su, kao jedna u nedavnoj prošlosti i doskora diskriminirana manjina, bili vitalno zainteresovani za liberalizam. To je, naravno, u tom periodu zaoštrilo stav nemačke reakcije, tih agresivnih krugova, posebno prema Jevrejima. Ona je smatrala da ih sa tih pozicija u privredi, kao nepoželjne i nepouzdanе konkurente, treba ukloniti, a isto tako da ih treba isključiti iz intelektualnog života kao nosioce nekih sumnjivih, naprednih, liberalnih, čak i socijalističkih ideja, nasuprot starim, dobrim, konzervativnim, oprobanim i tradicionalnim nemačkim shvatanjima čiji su nosioci bili ostaci nemačkog feudalizma i jedan deo nemačke krupne buržoazije. Zbog toga je u tom periodu taj pokret naročito bujao.

Drugi njegov veliki talas dolazi posle prvog svetskog rata. I tu se već neposredno nadovezujemo i na početak nacizma. Kao što znamo, Nemačka je izgubila rat. I naravno, zato što je izgubila rat trebalo je naći krivca. Jedan veliki narod kao što je nemački, koji je ušao u rat sa ogromnom ambicijom i apetitom da će ovladati u najmanju ruku Evropom, nije se mogao lako pomiriti sa saznanjem da u tome nije uspeo, ne govoreći ovde o činjenici da je ceo versajski sistem mira u mnogome bio kratkovid i nije dovoljno ocenio niti vodio računa o stvarima koje su bile i nepravedne prema Nemačkoj. Naravno da pobednici takođe nisu vodili neku politiku velikih ideala, nego politiku interesa. Versajski

sistem, koji je nastao posle prvog svetskog rata, već je nosio u sebi klice budućih sukoba i budućih teškoća. Međutim, fakat je da se sa nemačke strane počelo sve više da govori: „Mi smo izgubili rat, nama je naneta velika nepravda, mi plaćamo grdne milijarde iako nismo ništa krivi”, i tako dalje. A ko je kriv? Naravno, moglo bi se reći: kriva je Engleska, kriva je Francuska. Njima se nije moglo ništa nametnuti, jer su bile pobednici i tada moćnije od Nemačke. Nemački generali su otklonili da su oni krivi, jer su do kraja vodili pobedonosne bitke na svim frontovima. Naravno, ni nemački feudalci nisu primili krivicu na sebe, kao ni krupna nemačka buržoazija. Vrlo je bliska bila misao da je krivica, razume se, u destruktivnim unutrašnjim elementima Nemačke, kako se tadašnjom frazeologijom govorilo, da je neko zabio nož u leđa Nemačkoj koja se borila. Zbog toga je ona stradala. Ne bi ona vojnički nikad bila pobeđena, ne bi ona nikad podlegla, jer su Nemci po nemačkom shvatanju najbolji vojnici na svetu. Nemačka je podlegla samo zato što joj je neko na tom frontu na kome je tako uspešno ratovala zabio nož u leđa. Ko je to učinio? Ko joj je zabio nož u leđa? Naravno, unutrašnji destruktivni elementi, Jevreji, socijalisti i svi oni koji nisu bili na liniji nemačke imperijalističke reakcije, najkraće rečeno. Tu vidite da je iz te i takve koncepcije, iz koncepcije otklanjanja ne samo moralno-političke nego i psihološke krivice za poraz u ratu i sve njegove posledice, rođen taj već i dotada prilično razvijeni antisemitski kompleks u Nemačkoj i da je u toj koncepciji našao nove hrane. Mi vidimo da se on polako manifestuje u nizu pojava, u nekoliko atentata. To su još bile individualne akcije nekih propalih nemačkih carskih oficira i grupa oko njih na račun naprednih predstavnika u Nemačkoj, kako Jevreja tako i drugih. Tada su ubijeni Ratenau, nemački socijaldemokratski kancelar, i niz drugih koji nisu bili na liniji revanšizma i nisu branili tu teoriju pobeđene nemačke reakcije. Međutim, javljaju se prvi počeci izvesnih pokreta oštro nacionalnih, revanšističkih, do kraja reakcionarnih, iako u raznim nijansama, koji za Nemačku dvadesetih godina predstavljaju vrlo karakterističnu pojavu. Ove pojave se često i uzajamno sukobljavaju, da bi se iz tog čitavog procesa, najzad, za nekoliko godina, kao moćna i najeklatantnija grupa takve vrste, iskristalisala nacionalsocijalistička partija na čelu sa Hitlerom. Zna se da je još 1923. godine bio učinjen prvi pokušaj Hitlerovog nacionalsocijalističkog puča, sa nekoliko njegovih saradnika. Puč nije uspeo, ali je klica nacionalsocijalizma i dalje sazrevala. Zašto od svih tih reakcionarnih ideologija koje su tada vršljale po Nemačkoj, baš nacionalsocijalistička dobija najjaču podršku i postiže najveće uspehe, stvar je koju možemo prilično jasno da analiziramo u svim njenim pojedinostima. Kakvi su to u stvari bili društveni krugovi koji su bili nosioci toga vida ekstremnog nacionalizma oličenog u nacističkoj partiji? Ko je nju podupirao? Koji su to ljudi stajali iza nacionalsocijalista? To je

jedan značajan fenomen za razumevanje čitavog daljeg zbivanja. Kada posmatramo prve pristalice nacionalsocijalizma, vidimo da je on, u krajnjoj liniji bio sitnoburžoaski pokret. On nije potekao iz nemačke krupne buržoazije koja se u prvo vreme bila distancirala od njega. Njegove prve pristalice su bili demobilisani oficiri bivše vojske koji sebi nisu mogli da obezbede novu egzistenciju. Izbačeni, sitni, deklasirani nemački činovnici koji se nisu mogli da uvrste u novi vajmarski sistem, i male nemačke štediške koji su, usled devalvacije nemačke marke kao posledice rata, izgubili svoj novac i zapali u vrlo tešku ekonomsku situaciju, nisu imali kud, bili su izgubljeni. Uglavnom ljudi iz takvih krugova, to je vrlo lako dokazati, jer se tačno zna ko su bile i iz kojih redova su se regrutovale prve pristalice nacističke partije, dakle iz jednog međusloja koji nije bio proleterski. Nemački proleterijat je imao manje-više svoj put. Iz redova proleterijata nemačke socijalističke, a kasnije i komunističke partije, malo je njih prišlo toj vodi, iako je bilo pojedinačnih slučajeva. Nemačka krupna buržoazija, pak, imala je do tada sasvim druge zamisli o svojoj rehabilitaciji, tako da se ta partija regrutovala, kao što rekoš, iz jednog međusloja, manje-više deklasiranih elemenata, koji se u novom društvu nisu snašli i nisu videli svoju perspektivu.

Kao što znate, i sam Adolf Hitler kao ličnost — danas je njegov život detaljno opisan — potiče baš iz jednog takvog sloja i postao je ono što je postao. O tome kako je sve kasnije teklo i kako su tome pokretu polako prišli još i neki drugi govoriću idući put. Biće tada govora o tome kako ga je, najzad, i sam nemački krupni kapital iskoristio, iako je isprva otklanjao Hitlera a kasnije ga direktno ili indirektno podržavao, smatrajući ga bedemom protiv jedne za njega potencijalne opasnosti od pobeđe socijalističkih snaga u Nemačkoj.

RAZVITAK CIVILIZACIJE

(Iz predavanja na visokoj školi političkih nauka u Beogradu — odlomak iz sveske IV

Ovaj dugi „izlet“ u istoriju civilizacije omogućuje nam da rezimiramo neke glavne zaključke koji se nameću kao rezultat čitavog izlaganja. Iz svega smo mogli da vidimo nekoliko najznačajnijih stvari, pored niza pojedinosti koje su manje-više služile za ilustraciju te glavne stvari.

Pre svega, mogli smo uočiti da je razvoj civilizacije i kulture u istoriji čovečanstva bio dug i relativno spor put. Ovaj kurs smo počeli sa počecima ljudskog društva od pre nekoliko stotina hiljada godina, elementima naših znanja o tome koja nisu brojna, ali ipak omogućuju izvesno jednoliko sagledavanje. Ako imamo

u vidu kako je taj proces trajao više od pola miliona godina, onda zaista možemo reći da taj razvoj nije bio naročito brz i da put koji je čovečanstvo prevalilo da bi došlo na svoj današnji nivo nije bio ni kratak, ni pravolinijski, ni ravnomeran, nego je išao u priličnom cik-caku sa izvesnim zastojima, pa čak i vrlo teškim recesijama prouzrokovanim nizom društvenih faktora kao i izvesnim elementima, katastrofama i prirodnim okolnostima kojima čovek nije mogao da ovlada u ono vreme, a sa nekima od njih ni do danas. To je bio dosta spor rast, ali u neku ruku kontinuelan. Kada sagledamo celu tu dugu razvojnu liniju ona ipak pokazuje neprestani uspon koji sa naše istorijske perspektive može da se vidi kao jedna celina. To je u stvari zbir mnogih komponenta koje su se sa raznih tačaka i geografskih i etničkih ulivale u jedan „zajednički fond“ koji predstavlja celinu ljudske kulture i napretka čovečanstva u kulturnom smislu uopšte.

Težišta pojedinih značajnih faza ljudskih civilizacija bila su promenljiva. Tragovi visokih kultura posle perioda prvobitne zajednice pojavili su se na jednom određenom geografskom pojasu Dalekog istoka. Kasnije se na tim mestima nekako usporio razvoj da bi se dalji i kudikamo življi razvoj pokazao na nešto zapadnijoj tački sveta — uglavnom u južnim delovima Evrope — u Grčkoj i Italiji. Kasnije su i ti centri starih civilizacija zamrli, da bi se težište civilizacije razvilo u nekim drugim delovima sveta u srednjoj, severnoj i zapadnoj Evropi, s jedne strane, na nekim područjima Azije, naročito Dalekog Istoka s druge strane.

Ono što je još vredno pomena jeste činjenica da je, od najstarijih visokih kultura pa do otprilike XV veka, nivo pojedinih kultura, gledajući ga sasvim sumarno, bio gotovo isti tj. da ni evropska kultura u poređenju sa centrima azijske civilizacije ili severnoafričke civilizacije do XV veka nije odmakla napred. Može se uglavnom reći da opšta dostignuća u pogledu naučnih saznanja, u pogledu primene nauke, tehnike itd., pa i u pogledu umetnosti, pored vrlo velike raznolikosti u izrazu ipak pokazuje otprilike do XV veka približno isti nivo. Tek od XV veka nadalje, od humanizma i renesanse, vidimo da je evropska kultura naglo počela da napreduje i da prestiže ostale visoke kulture u svakom pogledu, pre svega u pogledu naučnih saznanja, a istovremeno i u pogledu umetničkih izraza i svih ostalih manifestacija primenjenih nauka pa i komfora, razvoja tehnike koja je omogućila čoveku da nešto lakše živi. Taj veliki skok koji je u to vreme učinila civilizacija, osobito u ovim delovima sveta, nije mogao ostati ograničen samo na te delove. Iz tih centara je postepeno, prvo sporije a zatim sve brže i brže, počeo da se širi na ostale delove sveta, pre svega na one kuda su Evropljani stizali, kao kolonizatori ili emigranti. Zatim su se ostali narodi polako ugledali na tu kulturu i preuzimali njene tekovine, naročito tekovine nauke u najrazličitijim delovima sveta, negde mnogo brže, kao na primer u Japanu, gde je za nekoliko decenija tako reći postignut evropski nivo. Do velikog i naglog prodora i skoka

u razvoju kulture došlo je od XV veka, pa onda sve brže u XVII, XVIII, XIX veku i u naše vreme; nosioci tog razvoja bili su uglavnom određeni narodi, ali je njihovo dostignuće bilo tako snažno, tako moćno, puno sadržine i očevidnih preimućstava i koristi da je brzo postajalo i sve više postaje zajedničko dobro čovečanstva. Tako možemo reći da su od početka XV veka pa do naših dana kultura i civilizacija uopšte sve više pokazivale tendencije ka integraciji. Zajedno sa integracijom sveta, privrednom integracijom, sve većim povezivanjem svetskih tržišta, svetskog saobraćaja itd. došlo je do izvesne kulturne integracije tj. do toga da su najznačajnije tekovine, pre svega nauke, zajedno s njom i tehnike, sve više postajale međunarodne, zajedničke i sve više počele da liče jedna na drugu, bar u nekim svojim osnovama. To naravno ne znači da su se mnogi kulturni izrazi i specifičnosti pojedinih geografskih područja ili pojedinih naroda potpuno izgubili, naprotiv, svet ni danas nije uniforman. Postoje još uvek krupne, značajne i vrlo zanimljive razlike u kulturnom izrazu pojedinih zemalja, pojedinih naroda, pa i manjih ljudskih grupa, ali u izvesnim tekovinama, pre svega u tekovinama nauke, vidimo da fond ljudskog znanja postaje univerzalan, internacionalan, uzajamno dopunjavajući i uzajamno koristeći.

Tako se stvara koncepcija svetske kulture u širokom smislu te reči, a ne samo kao istorijski zbir pojedinačnih kultura koji se iz retrospektive može sagledati kao jedna celina svoje vrste, ali koja nije u punom smislu zaista celina, jer joj izvori nisu zajednički, iako naravno u najosnovnijim stvarima vidimo i mnoge zajedničke crte koje izviru iz zajedničke prirode ljudske vrste. U uticajima, uzajamnim dodirima, saradnji, svesnoj koordinaciji svih tih nastojanja i njihovih približavanja i uzajamnih uticaja možemo slobodno reći da se moderno vreme kvalitativno, bitno razlikuje od manje-više do sada nama poznatih istorijskih perioda.

Kad govorimo o istoriji kulture posebno, onda moramo ukazati na ono što vredi za istorijske nauke uopšte ili, u širem smislu, za društvene nauke. To je da su naša saznanja iz oblasti društvenih nauka relativno zaostala, ako ih uporedimo, na primer, sa našim znanjima u oblasti prirodnih nauka. Nesumnjivo je da su društvene nauke vrlo stare gledajući ih u njihovim počecima i da su izvesne elemente društvenih nauka poznavali vrlo stari kulturni narodi, ali gajenje društvenih nauka, sistematsko, empirijsko, istovremeno i teorijsko u najširem smislu reći mnogo je mlađe nego što je to slučaj sa prirodnim naukama. Zato su naša nova znanja iz oblasti prirodnih nauka kudikamo egzaktnija, sigurnija, pozitivnija nego što su naša znanja iz oblasti društvenih nauka. Neko je vrlo duhovito rekao da je to sasvim prirodno ako se ima u vidu pre svega činjenica da je ljudski duh upotrebio neuporedivo više vremena, mnogo miliona i miliona časova više, za istraživanje prirode i prirodnih nauka, nego što je upotrebljeno do sada za egzaktno, empirijsko i teorijsko istraživanje društvenih nauka. I kada

društvenim naukama bude posvećeno toliko vremena koliko je do sada posvećeno prirodnim naukama, to će se odraziti i na egzaktnosti, na fondu sigurnih znanja društvenih nauka.

Drugo, jedna od bitnih kvalitetnih razlika između prirodnih i društvenih nauka, iako se to ne može tako striktno razgraničiti, jeste u tome da je proučavanje društvenih nauka bilo uvek mnogo više pod uticajem društvenih borbi, političkih i drugih ideologija i na taj način relativno manje objektivno nego što je to mogao biti slučaj u oblasti prirodnih i drugih egzaktnih nauka kao što je matematika, gde taj faktor razlike društvenih interesa nije igrao tako odlučujuću, tako bitnu ulogu. Naravno, ne može se reći da i na tom sektoru proučavanja prirodnih nauka razvoj društva nije imao izvesnu ulogu, ali ne tako neposrednu i veliku kao na razmatranje društvenih problema i društvenih nauka, konstrukcije i strukture društva, jer to su pitanja koja neposredno i vrlo blisko zavise od društvene konstelacije, od odnosa društvenih snaga i društvenih suprotnosti u svakoj datoj društveno-ekonomskoj formaciji. Zahvaljujući tome nije teško razumeti da su naša saznanja iz oblasti društvenih nauka relativno zaostala. Tek od polaganja temelja dijalektičkog materijalizma i istorijskog materijalizma imamo u rukama jedan pouzdan ključ za proučavanje suštine društva i njegovog kretanja, imajući u vidu da je tek pre nešto više od 100 godina došlo do takvog stepena u razvoju sagledavanja društva kakav su predstavljali temelji koje su klasici položili. Razume se da u tih sto godina, uzevši u obzir i sve suprotne interese koji se na tim pitanjima realno sukobljavaju i odražavaju, postoji izvestan zastoje.

Istorija kulture kao celina predstavlja jednu kudikamo mlađu oblast u poređenju sa drugim granama istorije. Za razliku od političke i vojne istorije koje su predmet izučavanja od vrlo davnih vremena i čiji prvi radovi potiču iz staroga veka, kulturna istorija kao posebna oblast je relativno nova materija. Ne može se reći da nije bilo izvesnih pojedinačnih tema i dodirivanja pojedinih pitanja u okvirima širih studija opšte istorije, političke istorije itd. Naravno da i stara istoriografija u tom pogledu daje izvesne podatke. Izučavanje razvoja kulture kao jednog osobenog, specifičnog fenomena sa svojim posebnim karakteristikama i kretanjima u kojima postoji izvesna zakonitost u okviru opšte zakonitosti društvenog razvoja ali i izvesne specifične pojave, relativno je nova stvar, ne starija od 100 do 150 godina. Usled toga mnoga pitanja stoje još otvorena, iako su poznata mnoga fakta. Sem toga i pojedina pitanja su obrađena i izučena, ali kao celina, kao jedna jedinstvena tema još nije dovoljno razrađena i sagledana. Postoje velike teškoće u obrađivanju, a osobito u sintetiziranju jedne tako ogromne materije, s obzirom na to da mnoge pojedinačne predradnje još nisu u dovoljnoj meri izvedene, mnoga istraživanja još nedostaju, a s druge strane i količina materijala kao celina bila je tako ogromna, da je vrlo teško iz nje zaista sintetički izabrati

ono što je sa gledišta društvenog razvoja u celini naročito bitno. Mnoge značajne manifestacije civilizacije i kulture u svakoj pojedinoj oblasti su naravno veoma zanimljive za posebne stručne studije ili za posebne stručne historiografije ali ne mogu ni približno da budu uzete u obzir u jednom sintetičkom prikazu društvene suštine kulture kao takve. To su metoda pitanja koja se nameću kod ove materije i koja u neku ruku objašnjavaju izvesne njene praznine i rezultate.

Činjenica koju smo hteli u ovim izlaganjima naročito da istaknemo jeste da su manifestacije kulture, u najširem smislu reči uzeto, u vrlo velikoj meri i u svakom pojedinom periodu bile zavisne od niza faktora. Njihova zavisnost je jedan determinišući faktor koji uvek moramo imati u vidu, počev od prirodnih, klimatskih i drugih okolnosti koje su ostavile svoj pečat na pojedinim kulturama do današnjeg dana, pa do onoga što zovemo kulturno nasleđe pojedinih sredina pojedinih naroda, ljudskih grupa pa čak i čitavih oblasti i regiona. Postoji niz takvih faktora koji su igrali veoma veliku ulogu i ostavili svoj žig na konkretnim izrazima civilizacije i kulture.

Jedan od odlučujućih i u društvenom procesu bitnih faktora za razumevanje kulture bio je razvoj proizvodnje, razvoj ljudske ekonomike. Mi danas još nismo u stanju da za svaki pojedini kulturni fenomen, bilo iz oblasti nauke, umetnosti, filozofije ili književnosti, ukažemo na direktnu vezu između takvog fenomena i kretanja ljudske ekonomike, jer pre svega tako daleko nisu sva proučavanja stigla, a drugo jer ostali faktori koji imaju veoma velikog uticaja na ta kretanja, počev od prirodnih pa do subjektivnih faktora pojedinaca, vrlo su mnogobrojni i vrlo različiti. Analiza svega toga u pojedinostima još ne postoji u zadovoljavajućoj meri, tako da bi bilo vrlo teško sasvim precizno dovesti u vezu svaku pojedinu kulturno-istorijsku pojavu sa njenom društveno-ekonomskom bazom. Ali osnovne tendencije i najkrupnija kretanja u razvoju kulture i svih njenih izraza možemo jasno sagledati u sklopu razvoja proizvodnje, ekonomike uopšte, i posebno proizvodnih odnosa koji iz nje nastaju. Na primerima koje smo analizirali mogli smo da vidimo kako se osnovne koncepcije pogleda na svet i filozofije svake epohe, isto tako kao i njenog književnog izraza, mogu da objasne i razumeju u sklopu razvoja ekonomike i posebno u sklopu razvoja proizvodnih odnosa koji nastaju na bazi razvoja proizvodnje. U tom pogledu je celovitost i uklopljenost razvoja svih manifestacija kulture i civilizacije u to osnovno kretanje ljudskog društva prilično objašnjeno, naročito zahvaljujući razvoju materijalističke društvene nauke. Ali ostaju još mnoga pojedinačna specifična pitanja u čitavom tom sklopu, koja treba da predstavljaju predmet još dugih i vrlo značajnih istraživanja u daljoj razradi materije kulturne istorije.

Društvene revolucije, krupne prelomne tačke u razvoju društva i prelazi iz jedne u drugu društvenu ekonomsku formaciju,

zaista su bili uglavnom i prelomne tačke u razvoju kulturne istorije. Prelazni fenomeni u oblasti kulture su možda još specifičniji i često po svojim zračenjima i tragovima dugotrajniji nego u drugim oblastima. Mogli smo uglavnom da uočimo da je zaista svaka društveno-ekonomska formacija, počev od prvobitne zajednice, pa preko robovlasničke i feudalne, kapitalističke epohe i najzad socijalističke, bila istovremeno i revolucija u kulturnom smislu, i da je svaka od njih donela sasvim nove fenomene, nove izraze i u oblasti kulture. To je nešto što nam može poslužiti kao veoma pouzdan oslonac za dalje proučavanje tih fenomena i za njihovo dovođenje u vezu sa krupnim promenama koje karakterišu društveno-ekonomske formacije kao celine. One u naše vreme dobijaju sve izrazitiji vid, ne samo po svojoj sve većoj rasprostranjenosti nego i po rascvetavanju svih pojedinačnih pojava tj. socijalističke društveno-ekonomske formacije i cele njene problematike, pa pored ostaloga i kulturno-istorijske problematike.

Ako bismo se upitali šta je u krajnjoj liniji od tih mnogobrojnih manifestacija u razvoju civilizacije možda najznačajnije i sa gledišta perspektive daljeg razvoja čovečanstva od presudne važnosti, čovek bi morao biti vrlo smeo kad bi se usudio da da jedan suženi odgovor, koji ne bi trebalo da bude shvaćen kao klasifikovanje po rang-u vrednosti. Ne može se reći da je vrednost književnosti ili likovnih umetnosti manja od vrednosti tehnike ili nauke, ali još manje bi se moglo reći da su tekovina prirodnih nauka značajnije za perspektive čovečanstva od tekovina društvenih nauka. Tako se stvari ne mogu gledati, jer su one najzad uzajamno povezane i uslovljene u tolikoj meri da bi takvo jedno raščlanjavanje dovelo do veoma rizičnih zaključaka. Ipak ne može biti sumnje da je ovaj proces čiji smo mi svedoci, savremenici, a u izvesnom smislu i učesnici — proces integracije sveta u ekonomskom, saobraćajnom i kulturnom smislu — u pretežnoj meri rezultat naučnih tekovina u razvoju društva, sve većeg ovladavanja čoveka prirodom uopšte. To ovladavanje prirodom je u krajnjoj liniji rezultat onih naučnih saznanja koja su od davnina kod ljudi počela da se javljaju, a koja su u naše vreme postigla neobično visok stepen. U tom smislu rečeno, sigurno je da nisu ni likovne umetnosti, ni lepa književnost, ni sama primena nauke, tehnika koja ne bi bila moguća bez nauke — toliko doprinele sve većoj integraciji čovečanstva, zaista ne samo u jedno biološko jedinstvo ljudske vrste nego i u društveno i kulturno jedinstvo što se sve jasnije pred nama ocrtava pored svih još uvek velikih suprotnosti koje u današnjem svetu postoje. Ne može se negirati da takav proces integracije postoji možda kao brzi i neposredni rezultat ogromnog razvoja nauke, naročito od mašinske revolucije do danas. Upravo te stvari, koje su prirodne nauke i njihova primena u praksi dokučile, bile su one koje su se mogle najbrže širiti i najlakše prihvatati manje-više od svih ljudi na svetu, bez obzira na njihovu etničku i etnografsku osobenost i bez obzira čak i na stepen njihovih dota-

dašnjih kulturnih dostignuća. Ta saznanja su bila tako univerzalna po svom karakteru, tako ubedljivo primenljiva i tako lako dokazivana po svojoj suštini svuda, da je njihov put najbrže mogao biti otvoren. U tom smislu je sigurno nauka ta koja je dala temelje za izgradnju jednog pogleda na svet, jedne filozofije, koncepcije sagledavanja razvoja prirode, ljudskog društva i ljudske jedinke, a posebno ljudskog mišljenja, ljudske psihe koja može biti univerzalna; zato su njene istine u svojoj suštini do te mere jednostavne da se egzaktno mogu svakome veoma lako približiti. To s druge strane ne treba da znači da se pored ogromnog i vrlo visokog stepena do kojeg je nauka došla nalazimo već na jednom vrhuncu sa kojeg manje-više vidimo barem suštinu osnovnih zbivanja prirode, društva i ljudske psihe. To bi nas odvelo u jedan suviše preterano optimizam i u jednu nerealnost prema onome što jeste. Ako uporedimo danas naš fond ukupnih znanja sa znanjem prethodnih ljudskih društava, naročito onih starih, pa i onih koji su prethodili nama za svega nekoliko decenija, možemo sigurno biti s pravom ponosni, jer to je istorijski proces koji mi stvaramo. Međutim, to je istovremeno jedan proces uslovljen celim prethodnim procesom od mnogo stotina hiljada godina, koji je doveo do toga na čemu danas jesmo, ali ne bi trebalo to da bude jedno osećanje preteranog ponosa na sve ono što znamo i umemo, jer nasuprot tome nesumnjivo stoji ogromna količina svega onoga što ne znamo i ne umemo. Danas se mi nalazimo tako reći na pragu saznanja sastava i kretanja materije, dakle onoga iz čega je ceo realni svet, cela vasiona sastavljena, ali smo vrlo daleko još od toga da zaista u pojedinostima znamo sve zakone, sva kretanja i sva svojstva materije, a još manje istorijski proces njenog kretanja i njenih promena. To je sasvim jasno kada uzmemo u obzir da od cele vasionne stvarno poznajemo samo jedan beznačajno mali deo a njene ogromne ostale prostore tek naslućujemo i veoma često samo iz neposrednih saznanja nekog malog sektora izvodimo manje-više naučno opravdane i u velikoj meri logične zaključke.

Isto tako i mnoga naša saznanja iz oblasti sociologije, o suštini društvenog procesa i društvenog kretanja, iako znamo neke fundamentalne polazne tačke, još su veoma slaba. Tom razlogu relativne slabosti društvenih nauka možemo dodati još i činjenicu da je ljudsko društvo materija sa kojom ne možemo praviti eksperimente u laboratorijama, kao što možemo sa drugim materijama, nego da je to naučni efekat koji sam sebe u svom sopstvenom kretanju istovremeno treba da proučava, što je mnogo teže. To isto važi i za možda najsloženiju od svih materija, za razvoj ljudske jedinke. Zakoni ljudskog mišljenja takođe još nisu mnogo daleko odmakli i postoje još mnoge stvari koje ne znamo. Kada rezimiramo taj grandiozni put čovečanstva iz životinjskog carstva u ljudsko društvo na ovom stepenu na kom se ono danas nalazi, vidimo da ono, s jedne strane, predstavlja fantastičnu, jedinstvenu, skoro nepojmljivu avanturu jedne životinjske vrste na zemaljskoj

kugli, toliko drukčiju, toliko različitu od svega ostaloga što nama poznata živa priroda pruža, da sa izvesnim divljenjem, čuđenjem, pa i suštinskim nerazumevanjem posmatramo kretanje tog fenomena. To je taj aspekt koji daje osnova da se kaže „čovjek, to zvuči tako gordo”. S druge strane, naravno, ne treba izgubiti iz vida da se mi nalazimo još uvek u jednoj od faza razvoja daleko od vrhunca koji je, bar u onoj perspektivi koju nam nauka daje, mogućan. Pre svega, perspektiva koja stoji pred nama vremenski je veoma velika. Geolozi nam kažu da se može računati s tim da će zemaljska kugla egzistirati najmanje još toliko koliko je do sada egzistirala, tako da imamo pred sobom još dve milijarde godina, što je prilično dobra perspektiva, ako se ne desi nekakva kosmička katastrofa koja nije sasvim isključena. Imajući u vidu da naša civilizacija postoji 6 hiljada godina u užem smislu reči, ili 600 hiljada godina u onom najširem smislu reči, imamo još dosta vremena da mnoge stvari saznamo i postignemo. Tako da sa te strane imamo mogućnosti — koje nam je priroda dala — da još mnogo štošta postignemo i odemo daleko napred, ne govoreći o tome kako naše vreme otvara izvesne perspektive i kako ćemo polako početi da se širimo van ove male kugle, iako je o tome još rano govoriti.

Isto tako postoji vrlo velika verovatnoća da je biološka konstitucija čoveka, onakva kakva postoji, jedna vrlo solidna pretpostavka za dalja dostignuća koja su pred nama još mogućna. Najveći deo biologa danas smatra da je biološki proces razvitka čoveka završen, baš zato što ga je društveni i kulturni proces razvitka na neki način potisnuo. Ovo je samo jedna hipoteza koju možemo sa izvesnim stepenom verovatnoće primiti. Niko ne može danas sa sigurnošću kazati da li će ljudi po svom fizičkom liku kroz innoge hiljade godina biti isti kao što su danas, ili će polako i tu nastupiti dalje promene. To su stvari vrlo zanimljive i blagodarne za nagađanja i predviđanja, ali sigurno nedovoljno osnovana da bismo tu mogli sa daljom pouzdanošću nešto govoriti. Ali taj sastav, taj biološki nivo na kome se mi danas nalazimo, potencijalne mogućnosti koje naša organska konstitucija u sebi nosi na ovom stepenu razvoja na kome je danas, pruža fantastične mogućnosti saznanja, tako da zaista s pravom možemo očekivati da nema objektivnih granica mogućnostima naših daljih saznanja i njihove primene u životu društva.

I najzad, treba reći i to da je razvoj civilizacije nesumnjivo predstavljao jednu liniju kretanja napred. Mi smo već jedanput govorili o toj figurativnoj komparaciji da je ovo kretanje manje-više u spiralnoj liniji, i da u tim spiralnim krugovima neki put ima i spuštanja i uzdizanja, ali gledana kao celina ta spirala stremlje uvis. Na osnovu onoga što smo na pojedinostima pokazali, ta figura, ta slika sa spiralom još je jednom potvrđena kao manje-više adekvatna. Naravno, nijedno upoređenje nije potpuno identično onome sa čime se upoređuje, ali u suštini ono dosta dobro odražava

taj proces. Istovremeno taj spiralni proces pokazuje i to da je svaki period civilizacije, pored svojih tekovina, pored svojih pozitivnih vrednosti koje su se nizale, taložile i nastavljale kroz bezbrojne generacije ljudskog društva, doneo i svoje specifične probleme i svoje teškoće. Svako dostignuće, svaka nova tekovina je u izvesnom smislu menjala ljudski život, ali mu je nametala i nove probleme, nove teškoće, nove komplikacije bilo u objektivnom, društvenom, subjektivnom ili individualnom smislu te reči. U tom smislu i naše doba — doba najviše civilizacije koju je čovečanstvo ikada postiglo — puno je čitavog niza problema, pre svega da se čovek u tom brzom i sve bržem razvoju, kao jedinka, kao subjekt adekvatno snađe. To nije lako i iz toga izvire čitav kompleks problema koje manje-više nazivamo „bolestima“ civilizacije, koje su zapazili već i osnivači naučnog socijalizma i koje mi okupljamo pod zbirnim imenom „otuđenja“ čoveka u civilizaciji. Taj pritisak ovog gigantskog razvoja na našu ljudsku egzistenciju, na našu psihu, na one nove odnose koji nastaju u svim sektorima života, počev od najintimnijeg — porodice — pa sve do uzajamnih odnosa ljudi u širim aspektima, rađa probleme koji postaju sve snažniji dominacijom tehnike u našem životu, a od kojih se neki postavljaju tako oštro da se čak nameće pitanje da li zaista mi sve više vladamo tehnikom, ili tehnika sve više vlada nama. Sve te promene, sva ta krupna dostignuća i taj ogromni brzi proces razvoja izaziva, u našoj epohi, kao što je izazvao i u svakoj prethodnoj, ne samo pozitivne nego i negativne aspekte, i razume se da je jedan od zadataka ljudskog društva kao celine, svakog pojedinog društva i svakog pojedinca, da te teškoće dovedu u sklad sa onim pozitivnim dostignućima koja su suštinski tu.

Mašinska revolucija je već donela gigantske rezultate u poboljšanju ljudskog života, u udobnostima i prenošenju najtežih oblika rada sa čoveka na mašine koje dobar deo tih najtežih poslova danas umesto nas vrše. Isto tako je upravo taj fantastični razvoj mašinske revolucije omogućio onako gigantske i krvave ratove kao što su bili prvi i drugi svetski rat. Strukturalne promene društva, naročito klasne promene društva, takođe izazivaju i predstavljaju područja posebnih vrsta sukoba i problema koji nisu za društvo nimalo laki, i koji se odvijaju na veoma složen i različit način u različitim društvima, zavisno od niza uslova i okolnosti. Rezimirajući sve ovo ne treba izgubiti iz vida ni to da je taj fantastično veliki, sjajni, pozitivni i grandiozni tok koji predstavlja svetska kultura u celini istovremeno upleten ili nerazdvojan od svih onih ostalih procesa i njihovih, kako pozitivnih tako i negativnih manifestacija i problema koji se uvek ponovo rađaju.

Rezultanta svih pozitivnih tekovina ovog dugog, veoma složenog i istovremeno veoma dijalektičkog, punog suprotnosti procesa u razvoju društva uopšte, a posebno u razvoju kulture i njenih tekovina jeste humanizam. On postaje sve više jedna od centralnih tačaka izučavanja modernih društvenih nauka. Kad sve

saberemo, kad sve pojedinosti sagledamo, bez obzira na regresije, devijacije, mnoga odstupanja, vraćanja, zastoje itd., linija humanizma predstavlja suštinu toga naprednog kretanja. Ta linija po kojoj je između ljudi prvo u vrlo malim jedinicama kao što su bili rodovi, pa kasnije u većim jedinicama kao što su bile šire ljudske grupe, recimo plemena, i kasnije u još širim grupama kao što su bile nacionalne zajednice, dolazilo do jednog ljudski bližeg i uzajamno manje neprijateljskog odnosa, do odnosa uzajamne saradnje, kooperacije, tolerancije i razumevanja, nesumnjivo je jedan od aspekata toga procesa. Ako razmatramo i razvoj klasnih odnosa i borbi kroz istoriju — sa svim onim sukobima u suprotnostima koje oni predstavljaju i sa svim onim vrlo često i vrlo oštro anti-humanim elementima — između vladajućih manjina s jedne strane, i širokih masa ljudi s druge strane, mi u tom razvoju u krajnjoj analizi možemo da vidimo izvesno kretanje ka ublažavanju i ka poboljšavanju tih odnosa. Ako uporedimo najgrublje vidove eksploatacije — robovlasničku eksploataciju sa feudalnom, kapitalističko-najamnom itd., vidimo da je i vid eksploatacije, iako još i u toj poslednjoj fazi veoma težak, ipak postao nešto manji, nešto manje blokiran potpunom, totalnom vlašću jednog čoveka nad drugim i jedne klase nad drugom, da bi se na kraju krajeva taj proces završio postepenom likvidacijom klasnog društva uopšte i stvaranjem besklasnog društva gde će se i taj vid eksploatacije polako izgubiti i čime će biti uklonjene poslednje smetnje za stvaranje humanih odnosa među ljudima. U tim odnosima će manje-više svaka ljudska jedinka, bez obzira na sve ostale njene različnosti i specifičnosti, biti tretirana kao jednaka vrednost i kao jednaka potencijalna mogućnost, kao jednaka šansa u svome daljem razvoju kao ličnosti.

Kad se govori o kretanju, o tekovinama i o krajnjem rezultatu razvoja kulture, upravo taj porast humanizma koji neminovno teče kroz istoriju, pored svih poteškoća, veoma čestih suprotstavljanja i grubih ispada protiv njega, ipak predstavlja suštinu čitavog tog procesa. Ako stvari tako gledamo onda, razume se, sve ono što predstavlja tehničko ili naučno dostignuće, što predstavlja poboljšanje života u jednom spoljašnjem vidu, tek dobija onaj svoj krajnji smisao da ljudsko društvo bude društvo velikog broja pojedinaca koji će se međusobno odnositi ne samo kao ljudi koji biološki pripadaju istoj vrsti, nego i kao ljudi koji predstavljaju jednu celinu i u svojim stremljenjima i uzajamnim odnosima.

BIBLIOGRAFIJA
—
HRONOLOGIJA

Ovaj spisak radova nema pretenzija da bude potpuno kompletan i po pravilima bibliografske nauke sastavljen pregled publikacija, već pokušaj da se prikaže obim i raznovrsnost stvaralaštva prof. dra Alberta Vajsa. To je, pre svega, potrebno već i zbog toga, što je Albert Vajs — svestrano obdaren, izvanredno radan i savestan stvaralac — daleko više radio nego što je pisao, a mnogo više pisao nego što je publikovao. Izvanredna samokritičnost, želja da se jedan tekst i po nekoliko puta proveri i usavrši, kao i velika angažovanost na mnogim poslovima koja mu je oduzimala vreme potrebno naučniku i kulturnom radniku za realizovanje i dovršenje započetih studija i rukopisa, sve je to dovelo do toga da je Albert Vajs relativno malo publikovao. Zato su ovim pregledom obuhvaćeni i neštampani rukopisi, kao i veći broj elaborata koji po svojoj prirodi nisu bili namenjeni široj javnosti.

Sastavljači ovog pregleda radova svesni su da on nije potpun i da sigurno nisu uspeli da prikupe sve podatke. Sa druge strane u ovaj pregled nisu uvršteni neki članci, bilo da su manjeg značaja, bilo da je u pitanju pojavljivanje istog rada u raznim časopisima. Prilikom ovog izbora najvažniji putokaz bio je sam autor, koji neke manje važne članke nije potpisao ili ih je potpisivao samo inicijalima, a kasnije ih nije unosio u spisak svojih radova.

Zbog preglednosti radovi su podeļjeni u nekoliko grupa. Pri tome bilo je neminovno preplitanje pojedinih grupa, jer to odgvara i tematici većine radova.

A. PRVI RADOVI

Destruktivna nepesma neodgovornog čoveka
Gideon (Zagreb), 1924/25, 9—12, 187*)

Naš najbitniji problem
Hanoar (Zagreb), 1926/27, 2, 25

*) Prvi broj označava godinu izdanja, drugi svesku, treći stranu.

Plač i smirenje u danima kajanja — lirski torzo
Hanoar, 1926/27, 3, 49

Naši akti i fakti pod reflektorom
Hanoar, 1926/27, 4, 81

Dve pesme: *Vidim; Oporuka*
Hanoar, 1926/27, 12—13, 287

Zašto ne pišeš draga — Iz zbirke „Priprosta priča o sretnoj ljubavi”
Hanoar, 1928, 2—3, 59

Očijukanje sa socijalizmom
Hanoar, 1928, 4, 112

Iz lirskog dnevnika — *Mi liričari*
Hanoar, 1928, 8, 228

Zašto nismo jednostavni draga — Iz zbirke „Priprosta priča o sretnoj ljubavi”
Hanoar, 1928, 9—10, 257

Tri pesme iz ciklusa „Intimnosti s bogom”: *Pobožnost; Vrati mi poganstvo; Jomkipurska ispoved*
Hanoar, 1930, 1, 78

B. PRAVNE I POLITIČKE NAUKE

Tok i značenje Nirnberškog procesa (Izvod iz predavanja)
Narodni list (Zagreb), 19. XII 1946, str. 3

La Repartition des Dommages Causés par une Guerre Criminelle
Materijali kongresa Međunarodnog udruženja demokratskih prav-
nika, Bruxelles, 1947.

A Historical and Criminalistic Inquiry into the Nature of the International Crime
Acta medicinae legalis et socialis (Bruxelles), 1948, 1, 1—18

Dunavska konferencija u Beogradu
Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), 1948, 3

Zločin genocida u međunarodnom krivičnom pravu
Međunarodni problemi (Beograd), 1948, 3

Međunarodno-pravni aspekt Severo-atlantskog pakta
Međunarodni problemi, 1949, 3—4

Drugo zasedanje Komisije OUN za međunarodno pravo
Arhiv za pravne i društvene nauke, 1950, 3

Nove ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata
Međunarodni problemi, 1950, 4

Država Izrael i cionistički pokret
Međunarodna politika (Beograd), 1951, 15, 14—15, (Isti je članak objavljen i u francuskom i engleskom izdanju ovog časopisa)

Tri godine države Izrael
Međunarodni problemi, 1951, 5

Les Problèmes de la Justice Penale Internationale
Revue de Droit International (Genève), 1952, 2 (Isti je rad objavljen na srpskohrvatskom u časopisu Međunarodna politika, 1952.)

Predgovor knjizi „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“
Izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije (Beograd), 1952.

Sovjetski antisemitizam
Međunarodna politika, 1953, 6, 9-10 (Isti je članak objavljen i u francuskom i engleskom izdanju ovog časopisa)

Osnovi opšte istorije države i prava, I deo
Predavanja na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1953.

Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Srbiju od 1800-1918.
Rad grupe autora Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu, Sekcije za međunarodno pravo (A. Vajs je bio rukovodilac redakcione komisije), Beograd, 1953.

Jevreji u novoj Jugoslaviji
Jevrejski almanah, Savez jevrejskih opština Jugoslavije (Beograd), 1954.

Bič kukastog krsta
Naša stvarnost (Beograd), 1955, 3

Na kraju prve i na početku druge decenije
Jevrejski almanah 1955/56, Savez j. o. J., 1956.

Moša Pijade
Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (Beograd), 1957, 3—4, 1

Yugoslavia
Yearbook on Human Rights for 1954, izd. United Nations, New York, 1957.

Nova faza u slučaju Artukovića
Međunarodna politika, 1958.

Pozitivan preokret u slučaju zločinca Artukovića
Bilten Saveza j.o.J., 1958, 2, 1—4

Desetogodišnjica Univerzalne deklaracije o pravima čoveka
Bilten Saveza j. o. J. 1958, 12, 2—4

New Phase in Artuković Case
Prilog publikaciji „This is Artuković”, New York, 1958.

Osvrt i perspektiva
Jevrejski almanah 1957/58, Savez j. o. J., 1958.

Nepojmljiva i neprihvatljiva odluka (Odluka suda u Los Angelesu u vezi Artukovića)
Jevrejski pregled, 1959, 1—2, 4—5

Osnovi opšte istorije države i prava, I deo (Drugo, dopunjeno i popravljeno izdanje)
Pravni fakultet (Beograd), 1959.

Knjiga o poginulim Jevrejima u antifašističkoj borbi u Bugarskoj
(prikaz)
Jevrejski pregled, 1959, 3, 29—30

Privremena bibliografija jugoslovenskih publikacija o ratnim zločinima protiv čovečanstva, počinjenim za vreme II svetskog rata i fašističke okupacije u Jugoslaviji
Yearbook of Human Rights, UNO, New York, 1960. i Guide to Jewish History under Nazi Impact, New York, 1960.

Yugoslavia-Developments Relating to Human Rights 1956—1958.
(Izveštaji o razvitku prava čoveka u Jugoslaviji)
Yearbook on Human Rights for 1958, UNO, New York, 1960.

Genocid
Vojna enciklopedija, Beograd, tom III, 1960.

Mir i socijalizam
Jevrejski pregled, 1960, 4—5, 1—4

Međunarodna diskusiona nedelja u Bad Godesbergu (Borba protiv diskriminacije i predrasuda)
Crvena zvezda (Beograd), 1960, 431, 8

Ajhman u rukama pravde
Jevrejski pregled, 1960, 6—7, 6—8

Premijera filma „Deveti krug”
Jevrejski pregled, 1960, 4—5, 18—20

Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1961, 387—400

Selected Bibliography of Yugoslav Publications Concerning Human Rights, 1945—1959
Yearbook on Human Rights for 1959, UNO, New York, 1962

Kodeks zločina protiv mira i bezbednosti čovečanstva
Vojna enciklopedija, tom IV, 1962.

Povodom Prednacrtu Ustava SFRJ
Jevrejski pregled, 1962, 11—12

Razvitak civilizacije
Predavanja na Visokoj školi političkih nauka u Beogradu, I—V,
1961—1964.

C. JEVREJSKA TEMATIKA

Yugoslav Jewry to-day
World Jewish Affairs, London 1950, 91

Treće plenarno zasedanje Svetskog jevrejskog kongresa i učešće delegata Saveza na istom
Bilten Saveza j. o. J., 1953, 8—9, 2—6

Das jugoslawische Judentum nach 1945
Iskult-Pressenachrichten, Wien, 1954, prilog uz br. 17

Deset godina od smrti dra Fridriha Popsa
Bilten Saveza j. o. J., 1958, 6—7, 11—13

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji u 5718. godini
Bilten Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, New York, 1958,
59, 6—10

Četrdeset godina od Osječke konferencije (Osnivanje Saveza j.o.J.)
Jevrejski pregled, 1959, 7—8, 1—3

Četvrto plenarno zasedanje Svetskog jevrejskog kongresa
Jevrejski pregled, 1959, 9—10, 5—11

Četrdesetgodišnjica našeg Saveza
Jevrejski pregled, 1959, 11—12, 2—6

Dani slavlja i rada
Jevrejski pregled, 1960, 1—2, 2—4

Jevrejske žene u prošlosti i sadašnjosti
Jevrejski pregled, 1960, 3, 1—3

900 godina od smrti Solomona Ibn Gabirola
Jevrejski pregled, 1960, 8—9, 52

Stogodišnjica rođenja Simona Dubnova
Jevrejski pregled, 1960, 8—9, 18—19

Dvestogodišnjica smrti Baal Šem Tova (Pojava hasidizma u Poljskoj)
Jevrejski pregled, 1960, 10—11, 14—16

Jubilej ljubavi i čovečnosti

Spomenica povodom 50-godišnjice Doma staraca u Zagrebu, Beograd—Zagreb, 1960, i Jevrejski pregled, 1960, 12

25-godišnjica Svetskog jevrejskog kongresa

Jevrejski pregled, 1961, 7—8, 4—9

Svetska konferencija za pitanja jevrejskog vaspitanja

Jevrejski pregled, 1962, 9—10, 3—6

D. NEOBJAVLJENI RADOVI *)

Istorijski razvoj advokature

Odnos istorije i sociologije

Neke specifične zakonitosti u istorijskom razvoju prava

Neke karakteristike starih kodeksa

E. ELABORATI

Kao načelnik odeljenja odn. naučno-istraživačke sekcije u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, prof. dr Vajs je napisao više studija, izveštaja i referata, među kojima:

Principi i praksa u izručenju ratnih zločinaca i izdajnika

Međunarodno-pravni aspekt Trumanove doktrine i Maršalovog plana

Najnovija Nirnberška presuda i međunarodno pravo

Međunarodno-pravna pitanja u vezi sa položajem u Grčkoj

Komparativna studija o sovjetskom i američkom nacrtu Opšte konvencije o režimu plovidbe na Dunavu

Tehnika naučnog rada u naučno-istraživačkim institutima

Stav SAD, SSSR i Velike Britanije u OUN po predmetu genocida

Socijalna i kulturna situacija u svetu — u vezi VI zasedanja

Socijalne komisije OUN

Objašnjenje nacrtu Đerdapske konvencije između FNRJ i Rumunije

Formulisanje nirnberških principa i kodifikacija zločina protiv mira i bezbednosti čovečanstva

Primedba na Posebni deo Krivičnog zakonika FNRJ u pogledu krivičnih dela protiv međunarodnih odnosa

Primedbe na postupak i odluku Sreskog suda SAD za južni srez Kalifornije, Docket no. 9, Case 283 od 15. I 1959. u predmetu ekstradicije A. Artukovića (elaborat za Pravni savet Državnog sekretarijata za inostrane poslove)

Određbe Atlantskog pakta u odnosu na Italiju i Trst, u vezi sa Ugovorom o miru iz 1947. godine.

*) Ovi radovi biće objavljeni u Spomenici koju priprema Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

NEKI HRONOLOŠKI PODACI O SKUPOVIMA KOJIMA JE PRISUSTVOVAO
DR ALBERT VAJS I O DRUGIM DOGAĐAJIMA

1945.

11. VIII Na prvoj sednici Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije potvrđen je za predsednika dr Fridrih Pops, a za rukovodećeg potpredsednika izabran je dr Albert Vajs;

avgust Prvi posleratni kontakti predstavnika Saveza sa Svetskim jevrejskim kongresom u Parizu povodom prve posleratne evropske konferencije Kongresa.

1947.

23—29. IV Evropska konferencija Svetskog jevrejskog kongresa u Pragu.

1948.

19. IV Svečanosti u Varšavi povodom otkrivanja spomenika palim borcima Varšavskog geta.

24—27. VI Plenarno zasedanje Svetskog jevrejskog kongresa u Montreu.

29. X Na mesto pok. dra Fridriha Popsa za predsednika Saveza jednoglasno je izabran dr Albert Vajs.

11. XI Konferencija JOINT-a u Parizu sa predstavnicima jevrejskih zajednica iz evropskih zemalja

1950.

februar Prijem predstavnika JOINT-a za Jugoslaviju Frederika Vajta i dra Vajsa kod predsednika Vlade Josipa Broza Tita i predsednika Prezidijuma Narodne skupštine dra Ivana Ribara.

novembar—
—decembar Konferencija Jevrejske agencije u Parizu za pitanja jevrejske kulture i vaspitanja u diaspori;
Pregovori sa JOINT-om radi pomoći Domu staraca u Zagrebu;
Poseta birou Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu.

1951.

maj Trogodišnjica nezavisnosti Izraela;
Konferencija u Jenusalimu sa predstavnicima Hitahdut oleg Jugoslavija i Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD;
Poseta naseljima jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.

14. VIII Učešće predstavnika Saveza kao počasnih gostiju na XXII kongresu Svetske cionističke organizacije u Jerusalimu.
1952.
29. V do
2. VII Sednica Evropske egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu.
1953.
4—11. VIII Treće plenarno zasedanje Svetskog jevrejskog kongresa u Ženevi; izbor dra Vajsa za člana proširene Egzekutive Kongresa.
1954.
20. VIII do
4. IX Dr Vajs na kongresu Internacionalne unije za zaštitu dece u Zagrebu kao delegat Svetskog jevrejskog kongresa.
- 6—8. IX Poseta Jevrejskoj opštini i drugim jevrejskim institucijama u Beču sa predavanjem o jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji.
31. X do
4. XI Konferencija predstavnika jevrejskih zajednica sa direkcijom JOINT-a u Parizu.
1955.
mart—
—april Povodom službenog boravka u SAD obilazak jevrejskih organizacija, naročito Udruženja jugoslovenskih Jevreja, Svetskog jevrejskog kongresa i Američkog jevrejskog komiteta;
- Predavanja u SAD o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i konferencije za štampu.
- 15—20. X Godišnja konferencija JOINT-a u Parizu;
24. X Poseta Savezu jevrejskih opština u Švajcarskoj;
Predavanje o jevrejskoj zajednici Jugoslavije u Cirihu.
1956.
21—24. I Sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu;
- 8—10. X Evropska konferencija za pitanja jevrejskog vaspitanja u Parizu;
- 14—17. X Godišnja konferencija JOINT-a u Parizu;
28. XII Izjava o životu i radu jevrejske zajednice Jugoslavije u 1956, data na poziv novinske agencije Jugopres, objavljena u biltenu Jugopresa, novogodišnjem broju „Politike” i većem broju jevrejskih listova i časopisa u inostranstvu.
1957.
29. IV do
2. V Plenarna sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa;
- maj Zasedanje Međunarodnog komiteta za bivši logor u Aušvicu kome dr Vajs prisustvuje u svojstvu pravnog stručnjaka i

- člana delegacije Centralnog odbora Saveza boraca narodno-oslobodilačkog rata Jugoslavije;
- avgust Poseta jevrejskim organizacijama i ustanovama u Mađarskoj Austriji, Čehoslovačkoj i Švajcarskoj;
- 21—23. X Godišnja konferencija JOINT-a u Parizu;
- XII 1957. — Na zimskom seminaru u Felendenu kod Ciriha, organizovanom I 1958. od evropske centrale Svetskog saveza jevrejskih studenata, dr Vajs održao dva predavanja.
- 1958.
1. VII Intervju na Beogradskom radiju u okviru emisije za inostranstvo o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji.
- 23—28. VII Sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Ženevi; Poseta jevrejskim organizacijama i ustanovama u Švajcarskoj, Francuskoj, Belgiji i Saveznoj Republici Nemačkoj;
- 27—30. X Godišnja konferencija JOINT-a u Ženevi.
31. XII Izjava za javnost o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji u toku 1958. godine, data na poziv Tanjuga, čije su delove preneli svi jugoslovenski vodeći listovi i neki u inostranstvu.
- 1959.
- 5—6. V Sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Beču;
- 2—12. VIII Delegacija Saveza na plenarnom zasjedanju Svetskog jevrejskog kongresa u Štokholmu;
27. IX Izvršni odbor Saveza imenuje dra Vajsa za predstavnika Saveza u proširenoj Egzekutivi Svetskog jevrejskog kongresa;
- 1—6. XI Godišnja konferencija JOINT-a u Ženevi.
- 1960.
- 18—22. IV Učešće u svojstvu delegata Saveza na V kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije;
31. V Intervju uredniku „Ilustrovane Politike” povodom hapšenja Adolfa Ajhmana;
- 29—30. VI Učešće dra Vajsa u sastavu delegacije Svetskog jevrejskog kongresa na radnom sastanku u Parizu u cilju utvrđivanja celishodnosti sazivanja svetske konferencije o pitanjima jevrejske kulture i vaspitanja;
- junj Poseta Jevrejskoj opštini u Kelnu, gde je za članove Opštine održao predavanje o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji;

- oktobar 1961.
mart
- Konferencija jevrejskih humanitarnih organizacija u Ženevi
- Konferencija za socijalne i humanitarne aktivnosti jevrejskih zajednica u Evropi, u Amsterdamu;
21. V
- Intervju beogradskom ilustrovanom časopisu „Duga” o nekim pravnim problemima u vezi sa suđenjem Ajhmanu;
- 20—23. VIII
- Redovna sednica Egzekutive i proslava 25-godišnjice Svetskog jevrejskog kongresa.
1962.
april—maj
- Boravak u Izraelu radi saslušavanja ratnog zločinca Adolfa Ajhmana, što mu je kao stručnjaku povereno od jugoslovenskih vlasti;
- 12—17. VIII
- Svetska konferencija za pitanja jevrejskog vaspitanja u Jerusalimu;
- 1—2. XI
- Godišnja konferencija JOINT-a u Ženevi;
- 5—6. XI
- Sastanak Stalne konferencije službi jevrejskih opština Evrope u Ženevi.
1963.
februar
- Boravak u Saveznoj Republici Nemačkoj u svojstvu pravnog stručnjaka određenog od Državnog sekretarijata za inostrane poslove u vezi sa pripremama sudskog procesa protiv grupe ustaških zločinaca koja je 29. XI 1962. izvršila napad na jugoslovensko predstavništvo u Bad Godesbengu;
31. X do 6. XI
- Konferencija JOINT-a u Ženevi;
Sastanak Međunarodnog saveta jevrejskih socijalnih i humanitarnih službi (Interco) u Ženevi;
Godišnji sastanak Stalne konferencije službi jevrejskih opština u Evropi, u Ženevi.
- XII 1963—
—I 1964.
- Boravak u Budimpešti radi uspostavljanja kontakta sa predstavnicima jevrejske zajednice u Mađarskoj.

ALBERT VAJS

1905—1964

MEMORIAL VOLUME

(SUMMARY)

To all who contributed, in a way or another, to the publication of this Memorial Volume, the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia expresses warm gratitude.

Albert Vajs is no more among us to find with his spirit, human and friendly warmth, sharp humour, steadiness and dedication, great love and tact, always and in any situation the right solution and right word. His absence is, however, only physical. His spirit is always present, his ideas are those which give us the sensation that he is thinking together with us, feeling and acting for the wellbeing of man and the community. His personality traced for us the path in the present and in the future.

The Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, Albert Vajs' close collaborators in the Federation Executive Board and the totality of the Yugoslav Jewish community, as well as the world Jewish community, lose in him their great man, leader and teacher, of lasting and unfading memory.

In Albert Vajs society loses a research worker and scientist, pedagogue, organiser, creator and poet, a Yugoslav and a Jew, an anti-fascist and worker for human rights, and above all a man and friend.

This Memorial Volume published by the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia is only a modest collection of writings about Albert Vajs, and of fragments of some of his works. It will remind of the legacy he left us — to continue his work, for Albi remained with us.

BIOGRAPHY

Albert Vajs was born in Zemun in 1905. While at High school, he lived the prime blaze of the Jewish Youth Movement; during studies at the Zagreb Law Faculty, he plays a prominent role in the Jewish youth's national, cultural and welfare organisations; fights decisively for progressive conceptions; writes prize-winning works in various fields of law;

— before being received to the bar he worked in several townships of Vojvodina, and after having taken his lawyer's examinations practises law in Beograd; active in Jewish organisations; Vice-President of the Jewish Community, member of the Federation of Jewish Communities Executive Board and member of the Board of Principals of the Zionist Federation; gains the fame of excellent speaker and organiser; counsel for progressive youths at State trials; cooperates at the organisation of assistance to emigrants from Germany and other countries under nazi rule; struggles against anti-Semite measures in former Yugoslavia;

— 1941—1945 prisoner of war in Germany; active in struggle against fascism, in fight for freedom of man and People's liberation movement; member of illegal committees in camps; his wife, son and many family members are killed by nazis;

— April 1945 return to the country; 1945—1948 collaborates with the State Commission for Determination of Crimes Committed by Occupying Forces and their Helpers; Yugoslav delegate at the Nürnberg trial; 1948—1952 Head of Section for International Law at Institute for International Policy and Economy in Belgrade; 1953 associate professor, Law Faculty; 1961 professor, lecturing for Master's Degrees in History of Bourgeois Codifications and History of Civilisation and member of Commissions for doctorates; 1950—1953 lecturing on International Public Law at the School of the Ministry for Interior, and 1957—1958 instructing the same subject at the Administration School for Interior Affairs; in 1960 appointed permanent lecturer at the School of Political Sciences on the subject Development of Civilization; from 1960 senior research

fellow on the subject General History of the 20th Century; during all this time member of various governmental commissions and delegations; special government assignments (Artuković, Eichmann, Ustashi attacks against Yugoslav representatives in Bad Godesberg);

—1945 Vice-President of Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, and its President from 1948.

1905—1941

Oto Bihalji-Merin

CHILDHOOD AND PARTING

Well-known art critic and author Oto Bihalji-Merin, early childhood friend of Albert Vajs, remembers with much warmth children's games in his parents' home full of atmosphere of Jewish tradition. The children have grown into boyhood and their games changed into literary meetings discussing literature and philosophy, where Albert Vajs read his poems and already lectured on Marx's Capital. At that time many a boy of his age hardly had a feeling of Jewishness. In this respect, already then, there was no dilemma for him: "He was engrossed in history, in the essence of Jewishness... But more than by the past he was absorbed by the present and future of Jews".

Life made them later part, and they met again in German POW Camps, and after the war, again in Beograd. Of Albert Vajs, University Professor, the author says: "His lectures had the comprehensiveness of philosophic thought and memorability of artistic sensitivity. Just as he would have pronounced in childhood, with a deep, sonorous voice, to which as if he might have listened himself, the magic sermons of our games, he spoke now with power of persuasion and dedication to the young audience who sighted behind the velvet curtain of his words the light of cognition."

Dr. Cvi Rotem

IN THE JEWISH YOUTH MOVEMENT

If our tiny Jewish periphery may be compared to the once great Jewish centre of Mesopotamia, we shall be able to say that Albi Vajs was, almost for two decades, the unchallenged "resh galutha", the head and image of the Yugoslav Jewish community, — these are the introductory words of the author, Albi's youth-time

friend and co-worker, actually President of the Hitahdut Oley Yugoslavia in Tel Aviv; he writes mostly of the period taking us back to his youth, when the magnitude of the future national leader could already be foreshadowed. The author illustrates this by a series of examples out of Albi's early works and contemplations.

Still a youth, Albi pointed to some unrealities of the Jewish Youth Movement: "I stopped believing in movements... I believe only in Man. Here, this is my heretic tenet." When he said that in a youth organisation absolute unity of conceptions and methods of work cannot be brought about, but that unity must be kept, Albi stated: "A good practician is consequent in idea, but very elastic in tactics and strategy. The purpose is constant, but the means must be quickly and cleverly adjusted to needs."

And at other occasion: "Our Federation (Youth) — as a whole — cannot raise for a Hebrew working Palestine... It is, therefore, insufficient "not to contest the importance of the Galuth work". There should be found a base for a fruitful Galuth work... Difference should be made between the glitteringly pathetic ideologic cobweb and the rough sarcasm of massive reality."

The author comments: "Is this not a wonderful description of Albi's future success at the ingathering of forces!"

Julije Šefer

COUNSEL FOR DEFENDANTS IN STATE SECURITY COURT

The author remembers a State Security Court trial against a group of progressive youths to which he also belonged. Dr. Vajs, then Beograd lawyer, was among the counsels for defence. Of Dr. Vajs' role the author writes: At the law-suit he played a very important role and was really standing up for his defendants, but knew also how to "pull out" others for which he did not appear. It is him I have to thank for a non-guilty verdict...

1941—1945

Sima Karaoglanović

PRISONER OF WAR IN GERMANY

In a literary form, interesting and intimate, the author points to Dr. Albert Vajs' role in the Officers' POW camps in Germany, where he stayed with other Yugoslav captive officers from 1941 to 1945.

From the first successful interventions in small internal conflicts forced upon by the camp atmosphere of captivity, hunger and insecurity, starts the formation of the striving, protecting and leading figure of Albert Vajs, deputy of the punitive camp. And we follow the red thread of the strength of his influence making its way to comrades in the every-day life of captivity, of the intellectual power of his word penetrating through countless lectures into the camp's cultural and political life, of his significant and responsible role in the defence of the POW's interests through the struggle for application of the Geneva Convention.

The article's every single sentence warmly and intimately completes the image of Albert Vajs and his attitudes, undaunted by the yoke of captive life and the dramatic situations it brought about.

1945—1965

Prof. Dr. Dušan Nedeljković

THE HUMANISM OF Dr. ALBERT VAJS

Guns were still thundering — says the author — when Dr. Vajs, having returned from captivity, was appointed as distinguished jurist and anti-fascist, to the staff of the State Commission for Determination of Crimes Committed by Occupying Forces and their Helpers. Calling upon his appointment on the author, President of this Commission, Dr. Vajs said:

"The fascist criminals and their helpers have to be punished according to their monstrous offence. But this will not be sufficient. I knew before the war that without socialisation there is no final liberation neither for our nor for other peoples... Existence of mankind and man demands the carrying out of socialism..."

The author ends his lines: Everywhere and always his fiery internationalism and humanism cast its rays; this made him a particularly appreciated jurist and professor, a specially loved friend and man.

Dr. Mirko Mirković

THE CHARACTERISTICS OF ALBERT VAJS' SCIENTIFIC WORK

Dr. Mirko Mirković, Associate Professor at the Beograd Law Faculty, History of Law Chair, gives a comprehensive analysis of Albert Vajs' scientific legacy in the field of Historiography,

International Public and Penal Law, as well as in the field of a yet new research and teaching discipline, Development of Civilization.

In his retrospective studies of law and civilization Albert Vajs applied the sociologic approach to social phenomena, showing a refined inclination towards analytic comprehensiveness. The social facts, the elements of state and judicial systems considered, have been valorized, compared and explained by means of scientific methods.

Albert Vajs' scientific work retained its life substratum. It contains innumerable inventive and unextinguishable messages and ideas of scientific and human meditations. By these means his work remained in the function of life, continuing sharply to inspire the research of past and present society, state and law. As final and priceless consequence of the philosophic, political and humanistic ripening of its originator, the scientific legacy of Albert Vajs has a pronounced ideal and moral value and in her are living on the creative and human imagination and optimism of a non-conformist intellectual.

At the Chair for History of State and Law of the Beograd Law Faculty, Albert Vajs was one of its few architects, unique in many an aspect. He considered that the analyses of the subject General History of State and Law must not become poorer for vulgar economising and one-dimensional projection. He was conscious that neglect of complexity and subtlety of juridic and social processes degrades and negates science. Considering patiently dilemmas and oscillations of the general juridic historiography up to then, he formed his ideas on the essence, basic idea and conception of the subject, giving them their final form in his textbook "Principles of General History of State and Law". With erudition he weighed and emphasized here the primary and secondary, the basic, the circumstantial in the history of typical state and juridic world systems. This textbook radiates Prof. Vajs' scientific attitude, leaning on the conception of continuity and discontinuity in the development of society and the institutions of social suprastructure. By this conception he proved the basic conformity between his conception of history and historic reality. Such an approach to historic processes was the substance of Prof. Vajs' research philosophy.

His vast work "Development of Civilization" comprehends five volumes; in his life-time it was already appraised as a significant pioneer undertaking. With this work Albert Vajs has shown his capability to deal on a large scale with various materials.

As man and scientist, Albert Vajs, by studying International Public Law, gave faithful expression to one of the great difficulties of contemporary world and participated at overcoming them; he steadily tried to eliminate the remnants and relapses of fascism and other anomalies left behind by World War II.

In this frame he was particularly engaged by questions of International Penal Law. He discussed them, taking always into consideration that the post-war world has to draw advice from not so far-off war sufferings and experiences. He moved in the path of these problems as an aligned jurist democrat, as one of those who experienced the impact of organised attack against peace and basic human rights. For this reason he stood for the establishment of a permanent International Penal Court, competent for acts against peace and security of humanity.

Although torn from society much too early, Albert Vajs succeeded in contributing many of his thoughts to the general wealth of ideas, easing therewith further efforts towards the ideals which comprehend progress of man and society, considering it unconditional and scientifically certain in spite of pathologic attacks on their values.

Smilja Tartalja

Dr. ALBEERT VAJS' ACTIVITY AT THE SCHOOL OF POLITICAL SCIENCES, BEOGRAD

Assistant to Professor Vajs for the subject Development of Civilization on which he was lecturing at the School of Political Sciences from the first day of the School's establishment in 1960, Smilja Tartalja considers in her article the totality of Albert Vajs' activities at the School and their significance:

"Concieved as a subject to unite various knowlegdes and different realms of human activities, to lighten the problem of human history's unity in time and space, and place contemporary achievements into their historical context, the subject Development of Civilization has in Prof. Dr. Albert Vajs its originator and first lecturer. Having united in himself encyclopedic knowledge, extraordinary oratory gift and immense pedagogic experience, Dr. Vajs was the ideal person to carry out a widely concieved programme, without precedent in our educational system..."

Beside lecturing, Albert Vajs was active in various fields at the School of Political Sciences; consultations and discussions with students came to be interesting lectures; in the frame of post-graduate studies he worked on the programme of specialization in Development of Civilization; here he gave a special cycle of lectures with particular retrospection to the problems of definition of history and its reinterpretation, the question of possibilities and limits of knowledge of the historical process' essence, as well as in relation to research and presentation in historiographic science. He was member of the Teachers' Collegium and of the Legal Council of the School of Political Sciences.

COMRADES

Prof. Dr. Andrija Gams

A FRIEND'S MEDITATIONS ON ALBERT VAJS

There is actually much talk about humaneness. Often the sense of this word is misinterpreted, but if it may be said for somebody that he was humane, this can be said for Dr. Vajs, the author points out, after having described his manifold activities, he concludes:

I would like to emphasize only one of his excellencies, which seems simple, but most difficult to achieve in life, a quality death may seal, but also polish and lighten: he was a man in the beautiful, lofty sense of the word.

Naphtali-Bata Gedalja

THE CROWN FELL FROM OUR HEAD!...

Although a realist, being a lawyer — says the author, Secretary of the Federation of Jewish Communities in the first post-war years — Albi was in Jewish public life and particularly at the beginning of his Zionist activity, the idealist and romantic he remained to the end of his days... Freethinker by ideas and striving, worker for social justice, for a better and happier life.

After having described certain stages in Albert Vajs' development as public worker, the article continues:

Not even in most difficult situations did Dr. Vajs lose his optimism... He seemed to me a man having taken upon himself the task to do some good every day... Although a notorious individualist, excellent stylist, author, publicist and scientist, Dr. Vajs was in public work a man of compromise, ready to listen with attention and inborn patience to others' opinions, to think over and discuss and find the best possible solution for every problem... It was easy to be his collaborator.

The author, one of Albi's close co-workers of the first post-war years in the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, concludes his article: "Just as the forest to be planted in his name in Israel will live, so will his name last in our hearts... And the rustling leaves will tell of a man who, his brow high, unbent as a fir, worked, thought and fought to his last breath for man and Jew, as man and Jew.

Dr. Meir Touval — Weltmann

MEMORIES AND REMINISCENCES

The author mostly relates his memories of students' days: he was an intimate friend of Dr. Vajs'. Unforgettable are the recollections of these days spent together when started a friendship which was to grow into real spiritual brotherhood. Already in those days Albi showed lively interest and love for History of Law, to become professor of this discipline.

... Neither did the war years cut off the ties between Dr. Vajs (who was in German captivity) and the author (who lived in Palestine): contact was established between the POWs, primarily Dr. Vajs, and the Committee for Salvation of European Jews in Istanbul (whose member the author was). After the war contacts became livelier.

Giving an appraisal of Dr. Vajs' personality, the author says: He understood everybody and could come to an understanding with everybody, keeping his basic principles, high morality and righteousness. He was a strict autocratic, had strong self-control, when censoring he was always constructive and succeeded in bringing others over to his point of view.

Dr. Pavle Neuberger

ALBERT VAJS AND WE IN AMERICA

In this article the author, Honorary President of the Association of Yugoslav Jews in the USA, expounds his reminiscences on the contact Dr. Vajs had with the small community of Yugoslav Jews in the USA, established during the Second World War. On Dr. Vajs' initiative the Association organised assistance in various forms for POWs in Germany and certain groups of Jews in free regions of Yugoslavia. After the war these contacts became livelier; mutual visits directed towards the development of cordial and brotherly cooperation in the field of securing the best possible conditions for the reconstruction of the now small Jewish community in Yugoslavia (setting up relations with JOINT etc.).

The author relates: "The establishment of this contact encountered firstly certain difficulties, but their elimination showed the efficiency of close and brotherly cooperation between Albi and his collaborators on one side and our Association on the other. They in Beograd and we in New York synchronized our activities towards the goal set. We did not wait long for success: JOINT soon sent its representative to Yugoslavia, and from this time the Jewish community of Yugoslavia is among those generously assisted by this great humanitarian organisation in the fulfilment of its welfare programme.

Having recounted several more moments of encounters with Dr. Vajs and his visits to the States, the author closes: Today, when Albi is no more among us, also we, Yugoslav Jews in the USA, are conscious of the greatness of this tireless Jewish worker and rebuilders of the Yugoslav Jewish Community, whose name will join the ranks of the greatest and most meritorious of its sons.

IN MEMORIAM

Dr. Nahum Goldmann:

I had the privilege of knowing Prof. Vajs, who represented the Yugoslav Jewish community in the World Jewish Congress, as member of its Executive Committee... I learnt to respect him for his great moral and intellectual qualities... He represented with great dignity and real statesmanship the small Yugoslav Jewish community, integrated fully in the Socialist Republic of Yugoslavia... Through his personality the Yugoslav Jewish community, which set such a proud record of achievements in the past, reached an influence far beyond its numerical strength... The premature passing away of Prof. Vajs represents a great loss.

Charles H. Jordan:

I met Albert Vajs in Paris in 1954 at the JDC Country Directors Conference, when he came, as President of the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, to report on the situation of Jews in Yugoslavia. However, I had come to know about him even before from our collaborators who reported of him as an outstanding Jewish leader and as a warm and wonderful man... We were always impressed by the fact that, regardless of how busy he was in his own field of international law, he gave an immense amount of his time to Jewish community affairs... He was deeply convinced of the need to keep alive in the minds of future generations the memory of what had happened to the Jews of Europe under nazism... In the years to come, we will miss him sadly. But his presence will long be felt — he will live in our hearts as long as there is a JDC and as long as there are Jews who love their fellowmen as brothers, friends and co-workers.

Herbert Katzki:

Dr. Vajs was one of those rare combinations of people who are leaders of men as well as philosophers and original thinkers... He thought of Jewish affairs in the broad frame of Europe and

elsewhere, not limiting himself to the situation of his country's Jews... In his compassion and understanding for people, he never lost sight of the individual and was ever ready to be helpful to his neighbour... He was a strong protagonist on behalf of the aged, but at the same time the needs of the youths had a special place in his heart... He was a strong, although objective advocate on behalf of the Jewish community of Yugoslavia before the JOINT and Claims Conference, as well as the other great Jewish organisations. His opinion and advice were always sought and his wise counsel readily available...

The memory of Dr. Vajs will remain in the hearts of all of us who were given the opportunity of working with him and to have him as a guide, adviser and friend.

Astorre Mayer:

It is not for me to say to the Jews of Yugoslavia that Prof. Vajs was a great patriot. His deeds speak for himself. But I can say he was highly respected among his Jewish colleagues throughout Europe for his loyalty to his country which — like his loyalty to the Jewish people was deeply rooted in his love of humanity and high idealism... We in the Standing Conference of European Jewish Community Services who had grown to know him so well and to love him, learned of his death with great sorrow, but no one perhaps more so than myself, to whom he was such a good friend. But his inspiration remains with us, and it would be false to his ideals if we did not continue to work toward the goal which he helped set for us.

Isaac Schneerson:

It is clear to us that the passing away of Dr. Vajs represents an almost irreplaceable loss for the Jewish Community of Yugoslavia... I wish to state in the name of the World Committee of the Memorial to the Unknown Jewish Martyr, that our hearts will keep the memory of this brilliant and modest man, faithful servant of his country and the broader community of his compatriots.

Dr. Judah Shapiro:

It was a privilege to know Prof. Vajs and to aid him in pursuing his goal — the continuity of Jewish communal life of Yugoslavia. I recognized in him not the leader who is led, but the innovator who raises up followers by his inspiration and dedication. The Yugoslav community was one of the smallest surviving after

1945. If it is functioning at all today and lives and works within the framework of the general society of Yugoslavia, true to the eternal Jewish values, it is Albert Vajs who must be given proper credit for his ability to be dialectician and Talmudist, thinker and doer, strong and compassionate.

Arieh Tartakower:

Only a good man can be a good Jew and a noble patriot; a threefold interdependence as condition — in the case of Jews — of a great and blessed reality. Albert Vajs was an example of this interdependence and probably one of the best in the last generation... I met him at meetings and conferences, in his home and his scholarly work, and I do not remember having seen him angry or even impatient in his relations with others — with one exception: he hated, just as all of us ought to do, the fascist and the nazis... He stood in the first range of fighters against those deadly enemies of mankind, and he was at the same time a great Jewish personality and a great Yugoslav patriot.

FROM THE WORKS OF ALBERT VAJS

Why Don't You Write, Dear?

(From the collection "Simple Story on Happy Love")

Albert Vajs' poem in which he turns with tenderness to his beloved asking her to write him daily, to let him have every day, every hour "a morsel of her soul". Published in the Jewish Youth Magazine "Hanoar", 1928, Zagreb.

Ogling with Socialism

One of Albert Vajs' many articles expressing clearly and undauntedly his attitudes in the Jewish Youth Movement. Published in "Hanoar", 1928.

Jews in New Yugoslavia

(Parts of article in "Jewish Almanac" for 1954)

VI.

Jews live on the territory of today's Yugoslavia before Roman times. From then on, up to these days we meet them in various epochs and various places. The oldest traces are to be found in

Macedonia and Dalmatia. Only sporadic traces were kept of big groups, while others may be followed through a longer period, their trace being finally lost. After having been expelled from the Iberian Peninsula a rather important number of "Spanish" Jews came. Many also arrived from East-European countries.

VII.

Upon the establishment of the Yugoslav State in 1918, there were, in the framework of the same state, Jews from Serbia as well as from some regions up to then under the rule of Austro-Hungary. There were between them differences of origin, language, culture etc. In the regions south of the Sava and Danube Sephardim were in majority, while in other parts of the country Askhenazim were more numerous. A joint Federation of Jewish Communities was founded, as well as other cultural, welfare and national organisations.

At the eve of World War II, there were in the country about 71.000 Yugoslav Jews and 3—5.000 refugees. Up to 1940 Jews had, formally, equal civil rights, although real equality was non-existent. With the onslaught of nazism, systematic anti-Semite propaganda was increasing, while 1940 brings the first legal measures against Jews.

VIII—IX—X

During the German occupation of 1941—1945 about 60.000 Jews were killed. Many take part in the Partizan and National Liberation Struggle; twelve Jews were awarded the highest decoration — the National Hero Medal.

Losses are enormous. But those who overlived the nazi hell came out from it in many a way stronger, more, resolute, more combatant.

XI—XII—XIII

About 15.000 survived the tragedy, and of these some 13.500 gathered in Yugoslavia. The new Constitution and Legislation vouched for full civil rights. Jews soon joined the ranks of political, economic and cultural life. In the general social pattern they do not appear as a separate group. They are members of the Federal and Republican Parliaments, on the staff of all branches of administration and socialist economy, active in the field of science, literature, the army, in a very high proportion to their actual number.

The Jewish Community of Yugoslavia is reconstructed.

About the Eichmann Trial

This manuscript, unpublished and unrevised because of the author's death, contains three parts.

In the first part — "International-Legal Aspect of the Eichmann Trial" — Prof. Dr. Vajs writes of the wave of anti-Semitism and fascist excesses instigated in some parts of the world immediately before Eichmann's capture, of the course of the events in connection with Eichmann's transport from Argentine, and the world public attitude on the matter, on the Israel-Argentine conflict and the Security Council Resolution, on the international-legal aspect of the Eichmann trial in Israel, on the crime against the Jewish people and the Israel Penal Legislation, on the content of the indictment and the Attorney General's point of view, and on the basic characteristics of the defence.

In the second part — "Israel's Jurisdiction for Trying Eichman" — the author writes on the relation of International Law toward the Israel Law on punishment of nazis and their collaborators of 1950, quotes parts of the Jerusalem Court verdict and gives facts on which the Israel Court's competence is founded.

In the third part — "Some Psychologic and Sociologic Aspects of the Eichmann Trial" — Prof. Dr. Vajs says also: "All these show that in such cases it does not go about any kind of inborn, inherited or otherwise conditioned disposition toward social-extravagant and criminal behaviour, but about criminality of a special kind exclusively formed by corresponding indoctrination of a social-political system, which succeeded in convincing its supporters that all done is useful for the community they belong to, in a broader sense even for all their nation and all the world, i.e. that there is no question of serious criminal acts, but rather a matter of patriotic sacrifices of discipline and duty"...

The first and third part of this study are integrally published in this Memorial Volume.

The Crime of Genocide in International Criminal Law

The review "International Problems" nr. 1 for April 1949, published Prof. Dr. Alber Vajs study under the above title.

Parts III and V of the study are published in this Memorial Volume.

In part III the author writes on the essence of genocide, the UN General Assembly Resolution on the Crime of Genocide and the Convention on Gencide adopted by the General Assembly, December 9, 1948.

Part V lays out the significance of the Genocide Convention in the development of International Criminal Law and its deficiencies such as: the element of prevention, almost more important than the element of repression, not being pointed out broadly enough; the lack of regulations against propaganda of race, national and religious hate; the omission of relations between fascism and racism and failure to cover cultural genocide.

Giving a broad analysis of the Convention's positive sides, as well as of the above mentioned deficiencies, Prof. Dr. Vajs notes that the latter have been conditioned by the general international situation at the time of the Convention's enactment.

On Anti-Semitism

Upon invitation of the Chair for History at the Beograd Faculty of Philosophy, Prof. Dr. Albert Vajs gave in April 1961, for post-graduates, doctorate and research fellows, a cycle of six lectures on the topic "Eichmann's Trial and Jewry's Tragedy under Fascism". In these lectures he covered the historical and sociologic roots of the nazi plan for extermination of Jews, more important data on the carrying out of this plan, its consequences, the results of researches to date, on this biggest genocide in newer history and the characteriology of war criminals, as well as the criminal role of Eichmann and the moral-political significance of his trial.

The lectures published in this Memorial Volume cover the problem of minorities and anti-Semitism from the earliest to these days, with a particular retrospect on anti-Semitism by the end of the 19th and in the 20th century and the conditions influencing its spreading and strengthening, particularly in Germany after the First World War and at the time of nazi rule.

Development of Civilization

Part of lecture held at the School of Political Sciences in Beograd.

Bibliography

List of some of Albert Vajs' works, intended to show the extent and variety of his creative power. The works are classified according to topics: A. First works, B. Law and Political Sciences, C. Jewish topics, D. Unpublished works and E. Papers.

Some Chronological Data on Events at which Dr. Albert Vajs Participated

S A D R Ž A J

	Strana
BIOGRAFIJA — — — — —	13
1905—1941.	
Oto Bihalji-Merin: DETINJSTVO I RASTANAK — — — — —	27
Dr Cvi Rotem: U JEVREJSKOM OMLADINSKOM POKRETU — — — — —	31
Julije Sefer: BRANILAC PRED DRŽAVNIM SUDOM ZA ZAŠTITU DRŽAVE — — — — —	35
1941—1945.	
S. Karaoglanović: U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU — — — — —	39
1945—1964.	
Dr Dušan Nedeljković: HUMANIZAM dra ALBERTA VAJSA — — — — —	69
Smilja Tartalja: DELATNOST dra ALBERTA VAJSA NA VISOKOJ SKOLI POLITIČKIH NAUKA U BEOGRADU — — — — —	71
Dr Mirko Mirković: KARAKTERISTIKE NAUČNOG STVARALASTVA ALBERTA VAJSA — — — — —	75
DRUGOVI	
Prof. dr Andrija Gams: RAZMISLJANJA JEDNOG PRIJATELJA — — — — —	85
Naftali-Bata Gedalja: PALA JE KRUNA SA NASE GLAVE! — — — — —	88
Dr Meir Tuval-Weltmann: USPOMENE I SECANJA — — — — —	95
Dr Pavle Neuberger: ALBERT VAJS I MI U AMERICI — — — — —	100
IN MEMORIAM	
NEKE IZJAVE SAUČEŠCA JUGOSLOVENSКИH FUNKCIONERA SA- VEZU JEVREJSКИH OPSTINA JUGOSLAVIJE I EDITI UDOVI ALBERTA VAJSA — — — — —	107
IZJAVE RUKOVODILACA SVETSKИH JEVREJSКИH ORGANIZACIJA	108
IZ RADOVA ALBERTA VAJSA	
ZASTO NE PIŠEŠ, DRAGA — — — — —	121
OČIJKANJE SA SOCIJALIZMOM — — — — —	123
JEVREJI U NOVOJ JUGOSLAVIJI — — — — —	125
ZLOČIN GENOCIDA U MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM PRAVU — — — — —	136
POVODOM AJHMANOVOG PROCESA — — — — —	144
O ANTISEMITIZMU — — — — —	164
RAZVITAK CIVILIZACIJE — — — — —	186
BIBLIOGRAFIJA — HRONOLOGIJA	
BIBLIOGRAFIJA — — — — —	199
NEKI HRONOLOŠKI PODACI — — — — —	205
ENGLJSKI REZIME — — — — —	209

